

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

МИРЗО УЛУГБЕК НОМИДАГИ ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ
УНИВЕРСИТЕТИ

*“Замонавий ўзбек адабиётшунослигининг
янги ланиш тамойиллари” мавзuidaги
Республика илмий-назарий анжумани
материаллари*

Тошкент 2016

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ
УНИВЕРСИТЕТИ

**«Замонавий ўзбек
адабиётшунослигининг янги ланиш
тамойлари» мавзуидаги
Республика илмий-назарий
анжумани материаллари**

33829

ТОШКЕНТ
2016 йил, 27–28 апрель

УУК 812.311(076.7)

КБК 817

A-58

Масъул муҳаррирлар:

Шухрат Сирожиддинов – филология фанлари доктори, профессор
Баҳодир Каримов – филология фанлари доктори

Такризчилар:

Нурбой Жабборов – филология фанлари доктори, профессор
Узоқ Жўрақулов – филология фанлари номзоди

Нашрга тайёрловчилар:

М. Исмоилова – филология фанлар номзоди,
С. Расулова – ўқитувчи

ЯНГИЛАНИШ ЭҲТИЁЖИ

Мустақиллик йилларида барча соҳаларда бўлгани каби адабиёт-шунослик илмида ҳам янгиланиш жараёнлари кечди. Натижада дунё адабиётшунослигида мавжуд тадқиқот методларини, илмий-назарий қарашларни таҳлилий ўрганиш, илғор тажрибалардан танқидий фойдаланиш имконияти ошди. Жаҳоннинг йирик фан ва таълим марказлари билан ўзаро илмий-адабий алоқалар кучайди. Ўзаро ҳамкорликда халқаро илмий анжуманлар ўтказиш, олий ўқув юртларида йирик олимлар ва профессор-ўқитувчилар алмашинуви тобора фаоллашиб бормоқда. Бу эса, ўз навбатида, илмга янгича тадқиқот усуллари, бадий асар таҳлилида янгича ёндашув мезонлари кириб келишига йўл очди. Адабиётшуносликнинг барча соҳаларида дунё илм-фани билан бўйлашиш, адабий ҳодисаларга юксак умумбашарий ўлчовлар билан ёндашиш олимлардан жиддий изланишлар талаб қилади.

Адабиётшунослик ва адабий танқидчилик бугунги адабий жараён таҳлилида сезиларли ютуқларни қўлга киритмоқда. Адабий жараённинг етакчи тенденцияларини, ривожланиш тамойилларини аниқлаш, шоиру адибларимиз томонидан яратилган назмий, насрий, драматик асарларни баҳолаш, уларга хос энг муҳим хусусиятларни кўрсатишда адабиётшунос олимлар, мунаққидлар фаолияти эътиборга молик эканини таъкидлаш керак. Президентимиз Ислом Каримовнинг «Адабиётга эътибор — маънавиятга, келажакка эътибор» асарида: «Албатта, адабиёт, ижод аҳли фаолиятига баҳо беришда, аввало, уларнинг меҳнати, маҳорати ва истеъдоди меваси бўлган асарларидан баҳраманд бўладиган кенг китобхонлар оммаси, жамоатчилик фикрига суяниш энг ҳаққоний, демократик ёндашув эканини ҳаммамиз яхши тушунамиз»¹ деган фикрлар бор. Шунга кўра, адабий жараённи баҳолашда кенг китобхонлар оммасининг фик-

¹ *И. Каримов. Адабиётга эътибор — маънавиятга, келажакка эътибор. — Тошкент: Ўзбекистон, 2009. — Б. 10.*

рени ўрганиш, жамоатчиликнинг мулоҳазаларини эътиборга олиш адабиётшунослик зиммасидаги муҳим вазифалардандир.

Ёт мафкуралар босимидан қутулган, жаҳон илмий-адабий тафаккури майдонига ўзининг мустақил концепциялари билан чиқиш имкониятига эга бугунги ўзбек адабиётшунослиги олинди, бизнингча, яна қўйидаги муаммолар кўндаланг турибди. Биринчидан, ўзбек мумтоз адабиёти тарихини бугунги замон талаблари асосида қайта ёзиш, нодир қўлёзма манбаларни тадқиқ қилиш, илмий изоҳлар, шарҳлар билан зиё аҳлига тақдим этиш, нодир манбалардаги дурдона фикрларни оммалаштириш. Матншунослик ва адабий манбашуносликнинг назарий асосларига доир тадқиқотлар кўламини кенгайтириш, илмий-танқидий матн назарияси ва амалиёти бўйича илғор тажрибаларни илмга олиб кириш.

Иккинчидан, ўтмиш адабий меросимизни тизимли равишда қайта кўриб чиқиш: манбаларни эстетик концепциялар моҳиятига кўра таснифлаш; диний, фалсафий, ижтимоий, индивидуал сатҳдаги адабий-эстетик идеалларни, аниқлаш ва умумлаштириш; адабий тур ва жанрлар, композиция ва сюжет тизими, бадиий образ, услуб канонларини белгилаш; ўзбек мумтоз адабиётшунослиги манбаларини шарҳ-ислом ва жаҳон поэтик тафаккури контекстида типологик ўрганиш; шулар асосида мумтоз адабий меросимизни тадқиқ этишнинг янги тамойилларини ишлаб чиқиш.

Учинчидан, ҳозирги адабий жараёнга доир асарларни баҳолаш принципларини шакллантириш; миллий адабиётимизда замонавий поэтик тафаккурнинг намоён бўлиш қонуниятларини кўрсатиш: маънавий, маърифий, ижтимоий тафаккурдаги анъанавийлик ва синтез муаммоларига диққат қаратиш.

Тўртинчидан, Шарқ ва Ғарб тарихий поэтикаси тамойилларини уйғунлаштирувчи шаклан янги, моҳиятан миллий назарий поэтика асосларини белгилаш; миллий адабиёт назарияси илмига асос солиш, уни ривожлантиришнинг истиқбол режасини тузиш, бу соҳадаги илмий ишларга салоҳиятли мутахассисларни жалб этиш.

Тўртинчидан, адабиётшунослик методологиясининг миллий эстетика мезонларига хос тамойилларини белгилаш.

Бешинчидан, фольклор матншунослиги, фольклор манбалари таҳлили; фольклор асарларига хос жанр, сюжет, композиция, образ ва услуб муаммоларини тадқиқ этиш.

Олтинчидан, таржима назариясига хос илмий мезонларни ишлаб чиқиш; адабий-илмий ва бадиий таржима амалиётини ривожланти-

риш; Шарқ ва Ғарб халқлари адабиёти ва адабиётшунослиги матери-
алларини комплекс таржима қилиш.

Албатта, муайян фан соҳасига оид долзарб муаммоларни кўта-
риш, муаммо атрофидаги вазифаларни белгилаш у қадар қийин иш
эмас. Буни бир оз тажриба, қузатув ва солиштириш лаёқати бор ҳар
қандай мутахассис уддалаши мумкин. Қийини, шу вазифаларни юксак
илмий савияда амалга ошириш. Биз санаб ўтган муаммолар кўлами
ва масъулияти шу қадар каттаки, уни бир мутахассис ёки маълум
тадқиқотчилар гуруҳи нари турсин, бутун бошли илмий муассаса
ҳам амалга ошириши мушкул. Шу нуқтаи назардан адабиётшунос-
лигимиз олдида турган мазкур муаммолар умуммиллий, қолаверса,
давлат миқёсидаги муаммолардан ҳисобланади.

Том маънода миллий, айни пайтда янги ўзбек адабиётшуносли-
гини шакллантириш учун биринчи навбатда уч босқичли (урта, ўрта-
махсус, олий) ўқув жараёнларига мақсадли ёндашувни йўлга қўйиш
зарур. Бунинг учун, аввало, мактаб босқичидан бошлаб бадиий ада-
биёт ва адабиёт илмига лаёқати, муҳаббати бор ўқувчиларни танлаб
олиш; аниқ мутахассисликлар (тил ва адабиёт) бўйича махсус кучай-
тирилган гуруҳларда таълим бериш; таълим жараёнларига соҳанинг
энг кучли мутахассисларини жалб этиш; иккинчидан, уларни «На-
фис санъат» ва ЎЗМУ қошидаги ижгимоий фанлар лицейларига ўхшаш
махсус таълим муассасаларига жалб этиш; учинчидан, керакли мала-
кани эгаллаган, адабиёт ишига лаёқати ва истеъдоди бор ўқувчилар-
нинг соҳага мос олий ўқув юртларига ҳужжат топшириши ва ўқишини
таъминлаш; олий таълим жараёнида илмий тадқиқот олиб боришга
лаёқати бор ҳар бир талабани олий тоифали фан мутахассисига би-
риктириш лозим. Бу жараёнларнинг ҳар бир босқичи махсус назорат
тизими асосида йўналтириб турилса, натижа аниқ ва самарали бўли-
шига шубҳа йўқ.

Адабиётшуносликнинг долзарб муаммоларига бағишланган Рес-
публика илмий-назарий анжуманларининг мунтазам ўтказиб тури-
лиши мана шу улкан илмий ва ўқув жараёнининг узвий бир қисми-
дир. Чунки бундай анжуманлар адабиётшуносликка хос энг муҳим
масалалар ҳусусида бир тўхтамга келиш, адабиётшунослик илми-
нинг уйғун ривожланиши учун алоҳида аҳамиятга эга.

Ўзбекистон Миллий университетида ташкил этилаётган «Замо-
навий ўзбек адабиётшунослигининг янгиланиш тамойиллари» мав-
зусидаги Республика илмий-назарий анжумани юқорида саналган
илмий-назарий муаммоларни ҳал этиш йўлидаги муҳим қадам бўли-
шига шубҳа йўқ. Анжуман ўз ишини:

-
- ҳозирги адабий жараён;
 - ўзбек адабиёти тарихи ва назарияси;
 - адабиётшунослик методологияси ва тарихи;
 - фольклоршунослик, таржиманшунослик ва адабиёт ўқитиш методикаси каби шўба-булимлар бўйича олиб боради.

Илмий анжуман учун тақдим этилган мақолалар адабиётшуносликдаги янгилиниш тамойилларига диққат қаратилгани билан эътиборга молик. Ушбу анжуман иштирокчиларининг кўпчилиги ёш тадқиқотчилар экани ҳам қувонарли ҳол. Чунки адабиётшуносларнинг бутунги навқирон авлоди хорижий тилларни мукамал билади; ўз тадқиқот йўналишида миллий ва жаҳон тажрибасида қандай ўзгариш ва янгиликлар бўлаётганидан етарли даражада хабардор. Уларда ўзбек адабиёти дурдоналарини, ўзбекона миллий тафаккур тарзи ҳосилаларини дунёга олиб чиқиш, адабий манбаларни бошқа халқлар адабиёти билан қиёсий ўрганиш имконияти ҳам, салоҳияти ҳам бор. Бу эса, ўзбек адабиётшунослигининг келажаги ишончли қўлларда эканини, унинг эрганги кунига катта ишонч билан қараш мумкинлигини кўрсатади.

*Шухрат Сирожиддинов,
Ўзбекистон Миллий университети ректори,
филология фанлари доктори, профессор*

БИРИНЧИ БЎЛИМ ҲОЗИРГИ АДАБИЙ ЖАРАЁН

АДИБЛАР ТАЛҚИНИДА АДАБИЙ ЖАРАЁН

У. Норматов, филол.ф.д., проф. (ЎзМУ)

Ҳар бир миллий адабиёт тарихини, жумладан, замонавий адабий жараённи ўрганиш, тадқиқ этиш, баҳолашда соғлом адабий танқиднинг ўрни, хизмати беқиёс. Айни пайтда шу улкан, ўта масъулиятли миссияни адо этишда бевосита ижодкор адибларнинг ҳиссаси катта. Бу борада бир асрлик бой тажрибаларимиз бор. Камина адабий танқид майдонига қадам қўйганимдан буён замондош адиб-ижодкорларнинг адабий жараёндаги ҳодисалар хусусидаги қарашларини мунтазам кузатиб келаман, уларнинг бу борадаги фикр-мулоҳазаларини билишга қизиқаман, айни шу кўнгил майллари ҳосиласи ўлароқ бир туркум «ёзувчи-мунаққид баҳси» деб аталган адабий суҳбатларим майдонга келган, улар бир қатор китобларимга кирган, алоҳида тўпламлар ҳолида нашр этилган. Кейинги чорак аср давомида бу анъана адабий ҳаётда кенг тус олди. Бугина эмас, адибларимизнинг ҳозирги адабий жараённинг долзарб муаммоларига оид баҳс-мунозаралардаги иштироки анча жонланди. Хусусан, «Шарқ юлдузи» журнаlining 2013–2014 йиллардаги саҳифаларида давом этган, 2015 йили «Истиклол. Адабиёт. Танқид...» номи остида китоб ҳолида чоп этилган қизғин баҳс-мунозарада таниқли мунаққидлар қатори Назар Эшонқул, Абдуқайом Йўлдош, Баҳром Рўзимухаммад, Исажон Султон, Рисолат Ҳайдарова каби ижодкорларнинг фаол иштирок этгани қувонарли ҳодисадир. Бугина эмас, янги асрнинг ўзида газета ва журналлар саҳифаларида чиққан ижод аҳли қаламига мансуб бу соҳага оид мақола, эссе-бадиа, хотира, адабий суҳбатларнинг сон-саногига етиш қийин. Чунончи, камина «Ижодкор нигоҳида адабий жараён» сарлавҳали мақола устида ишлаш чоғи биргина 2012 йилнинг ўзида адабий газета ва журналларимиз саҳифаларидаги ижодкорларимиз қаламига мансуб 30га яқин мақола устида фикр-мулоҳаза юритиб эдим. Улар жамланса, ҳар йилгиси алоҳида салмоқдор бир китоб бўлади. Бизда анъана тусини олган йил якунига бағишланган адабий танқидга оид ҳисобот анжуманларида ижодкорлари-

мизнинг шу муътабар ишлари кўп ҳолларда эъгибордан четда қолаётир. Аминманки, ҳозирги адабий-танқидий жараёни ижодкор адиблар нигоҳи, талқинисиз, уларнинг ўй-мушоҳадаларисиз тўла тасаввур этиш мумкин эмас.

Яна бир қувончли ҳол. Абдулла Қодирий, Чўлпон, Ойбек, Фафур Гулом, Абдулла Қаҳҳор, Саид Аҳмад, Асқад Мухтор анъаналарини давом эттириб, адабиётимизнинг кейинги авлоди намояндалари ҳам ҳаёт ва адабий жараёнга оид кузатиш, ўй-мулоҳаза, талқинларини жамлаб алоҳида китоб ҳолида чиқаришга киришувлари тасҳинга сазовордир. Назар Эшонқулнинг «Мендан «мен»гача», Эркин Абзамнинг «Эрталабки хаёллар» деган ноодатий номлар билан аталган салмоқдор китоблари ҳар жиҳатдан ардоққа сазовордир. Ҳар икки китобда жамланган адабий ўйлар, портрет, эссе-бадиа, хотира, суҳбат, ҳасби ҳол тарзида битилган асарларнинг кўлами кенг, улар махсус таҳлил ва талқинлар учун бой озиқ беради. Мазкур мақолада ҳар икки адибнинг айна шу китобларидаги бевосита мавзуга оид ҳозирги адабий жараёнга дахлдор айрим қарашлари, ўй-мулоҳазалари устида тўхталиб ўтсам.

Назар Эшонқул — ўтган аср поёнида адабиётимизга кириб келган, илк ҳикоя, қиссалари билан янгилаётган миллий ўзбек насрида ўз овози ила баралла ажралиб турган навқирон авлоднинг истеъдодли бир вакили. Назар миллий университетдаги талабалик йиллариданоқ адабиётимиз тарихи, фольклор анъаналарини пухта ўзлаштириш, айна пайтда замонавий жаҳон адабиёти оламини астойдил забт этиш йўлини тутган ижодкор сифатида шакллана бошлади. Назарни мен талабалик йиллари, илк ижод намуналаридан кузатаман; у эл оғзига тушган «Маймун етаклаган одам», «Шамолни тутиб бўлмайдди» ҳикояларидан тортиб сўнгги «Бепоён осмон»га қалдар етук асарларининг барчасида миллий адабий қадриятлар билан замонавий жаҳон адабиёти тажрибаларини туташтириб, ижодида ҳар икки бадий оламнинг ажойиб бир синтези, симфонияси уйғунлиги йўлини танлади ва бу борада муайян натижаларга эришди.

Сир эмас, кейинги 20-30 йил давомида жаҳон модерн адабиёти тажриблари бизга шиддат билан кириб кела бошлади, бу ҳодиса теварагида қизгин баҳс-мунозаралар бўлиб ўтди. Табиийки, ҳар қандай янги жараён ҳам мусбат, ҳам ожиз томонлари ила намоен бўлади; айрим адиб, мунаққидларимиз айна ўша ожиз жиҳатларни рўкач қилиб жаҳон модернизм ҳодисаси бизга ёт деб чиқдилар, бугина эмас, модерн йўналишдаги энг машҳур асарлар, айниқса, халқаро

сўровда XX асрнинг энг яхши романи деб эътироф этилган «Улисс»-га нисбатан маломатлар ёғдирди. Ана шундай тифиз вазиятда миллий адибларимиз орасида Назар Эшонкул модерн адабиётнинг зукко билимдони, оташин ҳимоячиси сифатида майдонга чиқди. Жойс, Кафка, Пруст, Камю, Сартр, Кавабата, Музил, Бодлер — жами 20га яқин алломаларнинг адабий портретларини яратди. Китобдан ўрин олган эссе-мақолаларда муаллиф ҳеч қанақа баҳс-тортишувларсиз, лағдагаларсиз модерн адабиётга дахлдор қатор муаммоларнинг асл моҳиятини ғоят билимдонлик, юксак маданият билан лўнда, барчага бирдек тушунарли тарзда очиб берди. Биргина мисол. Бизда чорак асрдан буён жиддий мунозара, эътирозларга асос бўлиб келаётган Жойс ва унинг «Улисс» романи асл моҳияти хусусидаги Назар Эшонкул талқинини эслаб кўринг-а. Эссе муаллифи фикрича, «Улисс» «Одиссей» достони билан тузилиши ва йўналишига кўра ўхшаш. Жойс XX аср Фарб маънавий дунёсини тадқиқ қилиш учун атайлаб ана шу қадим қолипни танлайди. Бунда иккита урғу бор: антик одамнинг орзу-умиди ва яшаш тарзи, ҳаётдан мақсади Жойс замондошлари ҳаёти, маънавий дунёси ва орзулари билан солиштирилади. Асарни ўқиганингиз сайин бунга гувоҳ бўла борасиз ва Гомер қаҳрамонлари нимани улуғлаб яшаган, бугунги дунё одамлари нимани улуғлаяпти, нимага эътиқод қиляпти, инсоният ўтган минг йилликларда нимани топди, нимани бой берди, муҳаббат, эътиқод, садоқат, ватанпарварлик қандай тушуниляпти, умуман, мифлар давридан буён инсоннинг онгу шуури ўсдими, мифлар даврида одамзодни қийнаган муаммолар XX асрда ҳал бўлдими каби саволларнинг барчасига деярли тўлиқ жавоб оласиз... Жойс романида замондошлари шууридаги жараёнлар — онг оқимини бор ҳолича айни кинотасмадаги каби қоғозга туширади, уларни баралла кўриб турамыз.

Ана сизга асарнинг асл моҳияти! Эссе муаллифи шу ўринда Набоковнинг «Мазкур асарни қалб ва ҳиссиёт билан эмас, мия билан ўқиш керак» сўзларини келтиради. Дарҳақиқат, «Улисс»ни тушунмиш, у ҳақида фикр юритиш, қолаверса, ёзиш учун Набоков, Назарлар даражасига кўтарилиш даркор деб ўйлайман.

Фақат Жойс, унинг маҳобагли романи «Улисс» эмас, XX асрнинг бошқа қатор улуғ модернистлари ижодий мероси, машҳур асарлари асл моҳияти Назар талқинида ўзбек ўқувчиси учун тушунарли, қалбига яқин, ҳаётий бўлиб туюлади, уларнинг адабий тажрибалари алмақачон янги давр миллий адабиётимизда буй кўрсатаётганлигига амин бўлади. Назар мақолалари асосида Республика телевидениеси-

нинг «Маданият ва маърифат» канали орқали бериб борилаётган «Дунё адабиёти» туркум кўрсатувлари аллақачон мухлислар эътиборини қозонди.

Ғарб ва Шарқ маданияти, адабиётига хос фарқли жиҳатлар билан баробар муштарак ҳолатлар устувор эканига китоб муаллифи алоҳида урғу беради. Шуро тузуми сиёсати ҳосиласи саналмиш бизни Ғарбдан ажратиб турган темир деворлар қулаганига чорак аср бўлди. Жаҳон модерн адабиётининг қатор нодир намуналари, жумладан, «Улисс» ўзбек тилига моҳирона ўтирилди. Ғарбнинг, қолаверса, жаҳоннинг жамики илғор тажрибаларини ўрганиш учун кенг йўл очилди. Китоб муаллифи «Оламлар бирлашган макон» сарлавҳали бадиасида таъкидлаганидек, бу олам яхлит башарият тафаккури атрофида айланиш палласига кириб бормоқда, **оламлар бирлашадиган макон** сари интилмоқда. Ҳар икки тур ижодкорларни ҳам инсон руҳияти ва тафаккурини янгилаш, уни юксакликка кўтариш истаги бирлаштириб туради; инсон тафаккури тинимсиз янгиланишга маққум. У янгиланишдан тўхтаган куни жамиятнинг барча соҳасида турғунлик, инсоннинг туб моҳияти ва илоҳий вазифасига нисбатан жиноят бошланади. Шу сабабли санъат даврлар, асрлар ҳамда ўзгараётган қараш, тушунчалар олдига инсон муаммосини, унинг руҳияти ва тафаккурини ваҳдат ул-вужуд номидан тўхтовсиз янгилаб туриш зарурлигини кўндаланг кўяди... Бадиа муаллифи қатъий қилиб дейди: «Инсон руҳияти, унинг туб қаъри кўз олдимиздаги коинотдан ҳам кенгроқдир. Шу пайтгача бу «коинот»нинг қанча қисми санъатга айланди экан? «Барча улғу шеърлар ёзиб бўлинган», — дейди шоир ўкинч билан. Бироқ кўз олдимиздаги инсонга қараб беихтиёр ҳали улғу асарлар ёзиб бўлинмаган» дейсиз. Эҳтимол, бугунги санъатдаги янгиланиш айнан шу хулосадан — оламлар бирлашадиган макондан бошланса ажаб эмас...»¹

Назарнинг эссе охиридаги шу сўзларидан илҳомланган ҳолда, илова тарзида бу мулоҳаза миллий адабиётимизнинг тубдан янги **умумбашарий миқёсларга кўтарилиш палласига** бир ишора, дегим келади.

Эркин Аъзамнинг кейинги чорак аср давомида матбуотда чоп этилган публицистик, адабий-танқидий мақола, хотира ва суҳбатларидан ташкил топган «Эрталабки хаёллар» номи остидаги салмоқдор китоби (580 саҳифа, 30 б.т.) ёзувчининг ҳам олтмиш йиллик ҳаёт, ҳам 40 йиллик ижод йўли, журналистика, адабиёт, санъат, аниқроғи,

¹ Эшонкул Н. Мендан «мен»гача. — Тошкент: Akademnashr, 2014. — Б.105.

наsr ва кино оламидаги бой тажрибалари, замонавий адабий-бадий жараёнга оид ўзига хос қарашлари хусусида бой маълумот беради. Эркин Аъзам Назар Эшонқулдан ўн йил бурун Тоғай Мурод, Мурод Муҳаммад Дўст, Хуршид Даврон, Хайриддин Султоновлар сафида адабиёт майдонида кириб келган. Адибнинг сафдошлари бисотидан баралла ажралиб турадиган, ўзига хос ним табассум, ҳам ардоқ, ҳам киноя-кесатиклар билан йўғрилган роман, қисса, ҳикоялари, айниқса, унинг киноқиссалари асосида яратилган «Паризод», «Эркак», «Дилхирож», «Забаржал», «Чантриморэ» каби фильмлари фақат ўзимизда эмас, хорижда ҳам шуҳрат қозонди. «Алвидо, эртақлар» деб номланган салмоқдор тўплами бирварақайига икки тилда — инглиз ва француз тилларида босилиб чиқди, Вашингтонда ва Парижда тақдимотлари ўтказилди. Бу ҳол ҳозирги ўзбек адабиёти намуналарининг жаҳон маданияти марказларидаги эътирофи демакдир. Мен аминманки, фақат Эркин Аъзам эмас, унинг сафдошлари, издошлари, жумладан, Назар Эшонқулнинг етук ҳикоя, қиссалари жаҳон тилларига моҳирона таржима қилинса, улар ҳам хорижда албатта муносиб эътибор топажак.

Хўш, Эркинжоннинг жаҳон адабий жараёнидаги етакчи тамойиллар, уларнинг миллий адабиётимиздаги кўринишлари хусусидаги қарашлари, позицияси нималардан иборат?

Гарчи Эркин Аъзам Назар Эшонқул каби ҳозирги жаҳон адабий жараёни ҳақида махсус эссе — трактат, машҳур намояндалари ижоди-ҳаётига оид адабий портретлар битмаган бўлса-да, улардан чуқур хабардор; 1994 йилдан чиқа бошлаган ўзи бош муҳаррирлик қилган ижтимоий-фалсафий, маданий-маърифий журнал — «Тафаккур»да, жумладан, жаҳон адабий-бадий тафаккуридаги етакчи тамойиллар мунтазам тарзда юксак савияда ёритиб келинди, уларга ҳамоҳанг ўзимиздаги ҳаётбахш жараёнлар эътироф этилди, қўллаб-қувватланди; истиқлол туфайли ижодда, хусусан, адабий танқиддаги эврилишлар мардона тарзда ёритилди, ёритилаётир... Жумладан, устоз Озод Шарафиддинов қаламига мансуб «Эътиқодимни нега ўзгартирдим?», каминанинг «Ўтилган йўлнинг баъзи сабоқлари» сарлавҳали ҳасби ҳолларимиз шулар сирасидандир. Ҳаётда, адабий ижодда рўй бераётган эврилишлар, ижобий ўзгаришлар билан баробар янгилашниш йўлидаги оқсоқликлар, тўсиқлар журналда кескин танқид остига олинди. Чунончи, 2000—2010 йиллар оралиғида «Тафаккур»га пешлавҳа тарзида ёзилган фикралар бунинг исботи. Чунончи, «Адабиёт — ўз-ўзига хизмат»ми?» сарлавҳали фикрада адабий жараёндаги эврилишлар эътироф этилгани ҳолда китоб чи-

қариш билан боғлиқ «бозор иқтисодиёти»га ўтиш жараёнига хос кулгили ва аянчли ҳодиса кескин танқид остига олинади; фикрадаги мана бу лавҳани ўқиб кўринг-а: «... китоб чиқариш чинакам профессионал ижодкорларга эмас, асосан айрим олғир ҳавасмандларга ўнғай бўлиб қолди. Бу иш гоҳо «ўз-ўзига хизмат» тусини олгани ҳам маълум: муҳаррир ҳам ўзи, мусахҳиҳ ҳам, «истеъдодлию таниқли» дея сўзбоши ё таърифномани ҳам ўзига ўзи ёзади, кейин ношир ҳам ўзи, китобга тақризни ҳам ўзи уюштиради. Китоб чиққач, бирдан-бир ўқувчи ҳам ўзи бўлса керак...»¹

Аччиқ ва мардона ҳақиқат!.. Муҳими, бизда айни шу хилдаги жаҳолатга қарши маърифат, юсак маънавийят орқали кураш етакчи тамойилга айланиб борапти. Бу борада «Тафаккур» журналининг ўрни беқиёс. 1994 йилдан чиқа бошлаган мазкур журналнинг ҳар бир сониди бош муҳаррир Эркин Аъзамнинг нигоҳи, ҳаёт ва ижод тамойиллари баралла сезилиб туради. Шоир Сирожидди Саййид сўзлари билан айтганда, «Тафаккур»нинг дид ва ҳафсала билан тайёрланган ҳар бир сони бир асар. Меҳнат, маҳорат ва фаросат уйғунлашган адабиёт ва санъат асари. Ҳар бир саҳифа, сўз ё жумла, рукн ёки сарлавҳа остидан зукко муҳаррирнинг синчков нигоҳи «қалай бўпти» деб кузатиб тургандек, мутолаа давомида ўзингиз ҳам тирик ношир-га айланганингизни сезмай қоласиз... Унинг фикрий одимлари бағоят қамровли, таҳрирлари эл-улус ҳаётинию турмушини бутунлай ўзгартириб юбормоққа қодир»². Ҳаққоний баҳо! Бундан ошириб бирор нарса дейиш қийин...

Устоз Озод Шарафиддинов умирининг охирига қадар «Тафаккур»да бош муҳаррир Эркинжон билан бирга хизмат қилган кунларини мароқ билан эслаб юарди. «Қани энди ҳар бир бош муҳаррир Эркиндек куюнчак, мустақил, ҳур фикрли ижодкор, шижоаткор бўлса... Оз муддат у билан бирга ишлаб ундан кўп нарса олдим», деган эди бир гал. Маънавий ҳаётимизнинг хилма-хил жабҳалари, истиқлол даври миллий адабий жараён, адабий-танқидий тафаккур ривожиди ҳозирга қадар мазкур журналнинг бош муҳаррири Эркин Аъзам нигоҳи, таҳрири остида чоп этилган 86 китобининг ўрни, аҳамияти беқиёсдир. Истиқлол даври адабий-бадиий жараёнини «Тафаккур»сиз, Эркин Аъзамнинг «Эрталабки хаёллар»исиз тўла тасаввур этиш мумкин эмас.

¹ Аъзам Э. Эрталабки хаёллар. — Тошкент, 2015 — Б. 202.

² Эркин Аъзам. Бадиий олами. — Тошкент, 2014. — Б. 193.

Муҳими, «Эрталабки хаёллар» китобидан ўрин олган ранг-баранг асарлар руҳан «Тафаккур» журнали гоյ-мотивларига ҳар жиҳатдан уйғун. Айни пайтда, «Эрталабки хаёллар» муаллифи илғари сурган эзгу гоյлар эса «Мендан «мен»гача» китобидаги етакчи мотив — оламлар бирлашадиган макон сари ингилиш орзусига ҳамоҳангдир. Ҳар икки адиб қарашига бу ноёб муштарак концепция кенг миқёсда атрофлича ўрганишга, теран тадқиқ этишга арзигуликдир.

ШЕЪРИЯТДА ДАРЁ ОБРАЗИ

Л.Ф. Шарипова, филол.ф.н., КИХИ (БухДУ)

Ўзбек адабиётшунослигида фольклор ва ёзма адабиёт муносабатлари доирасида қатор тадқиқотларамалга оширилган. Х. Дониёров, С.Мирзаевнинг «Х. Олимжон асарларида фольклор традициялари»¹, Н. Маллаевнинг «Алишер Навоий ва халқ ижодиёти»², С.Мамажоновнинг «Фольклордан ўрганайлик»³, О.Собировнинг «Сарчашма адиб ижодида»⁴, М.Аминованинг «Ўзбек совет адабиётида фольклор анъаналари»⁵ каби асарларида фольклор образларининг ёзма адабиётга таъсири ҳақида фикр юритилган. Аммо ўсиб бораётган адабий жараён тадқиқотчилар олдига янги-янги манбалар ва янги-янги муаммоларни қўймоқда.

Фольклорга хос образларнинг стилизация қилиниши жараёнида мифологизмларнинг образлашуви ҳодисасини ўрганиш ҳам шеърият поэтикасида фольклор туган ўринни тадқиқ қилиш имконини кенгайтиради. Биз сув атрибутларидан бири сифатида оғзаки шеъриятимизда қўлланган дарё образининг баъзи жиҳатларига тўхталмоқчи эдик.

Замонавий ўзбек шеъриятида дарё сўзи бир қанча поэтик шакллarda ўз ифодасини топган.

1. Табиатнинг гўзал ва қудратли бир узви шаклида. Миртемирнинг «Аму қирғоқлари» шеъри бунга бир мисол:

¹ Дониёров Х., Мирзаев С. Сўз санъати. — Т.: Ўздавнашр, 1962. — Б. 258-274.

² Маллаев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. — Б. 301.

³ Мамажонов С. Фафур Фулом прозасп. — Т.: Фан, 1966. — Б. 210-225.

⁴ Собиров О. Сарчашма адиб ижодида. — Т.: Фан, 1975. — Б. 60.

⁵ Амилова М. Ўзбек совет адабиётида фольклор анъаналари. — Т.: Фан, 1990. — Б. 100.

*Оқ ёлли асов тулпор,
Бебош ва тентак оқин.
Қумлоқ сахро эркаси,
Ва дарёлар серкаси¹*

2. Поэтик восита сифатида қўлланилган. Бунда муайян предметни тасвирлашда дарё ё истиора, ё ташбеҳ, ё сифатлаш воситасида иштирок этган. Масалан: *дарё одам, меҳри дарё, илҳами дарё, қалби дарё* ва ҳ.:

*Шоирлар, муҳаббат яловчилари,
Майли, дарё бўлсин меҳр ила шафқат².*

3. Бадиий образ даражасига кўтарилган. Биз қуйида ўзбек халқ қўшиқлари ва замонавий шеърятимиз намуналарида дарё образи маъно қирралари ва бадиий товланишлари устида тўхталишни лозим топдик.

Ўзбек халқ қўшиқлари жамланган «Шода-шода марварид» китобидаги «Дарё — тошқин», «Ўзганча», «Ҳай, ёр, ёр, ёраммо», «Жамбилхон», «Омон, омон, омон-ей», «Дарёдан оқиб келар», «Найлай» каби халқ қўшиқларида дарё образи айрилиқни ифодалаб келган. Шу китобда «Ёр-ёрлар» сифатида берилган 2-6-12-18-23-24-25-қўшиқларда ҳам дарё билан боғлиқ анъанавий мотив бор. Халқ дарёнинг асовлиги, оқиб кетавериши, ерни иккига ажратиб икки қирғоқ ҳосил қилиб оқиши каби хусусиятларини назарда тутиб, унга шундай поэтик маъно юклаган. Шу сабаб ошиқ маъшуқасининг уйига тескари соҳилдалигидан қайтуради:

*Сени — унда, мени — бунда яратди, ёр-а,
Орамизда оқар дарё яратди.
Оқар дарё экан — оқди-ю кетди,
Бевафо ёр экан — ташлади-кетди³.*

Фольклоршунос А.Мусақулов фикрича, «Ариқ бўйи...», «Сой бўйи...», «Дарёларнинг бўйларида» каби анъанавий поэтик мисралар анъанавий поэтик формулаларга айланиб кетган. «Архаик тасаввурларга кўра сув доимо дунёлар ўртасида чегара бўлиб келган...

¹ *Миртемир*. Сайланма. — Тошкент: Маънавият, 2012. — Б. 94.

² *Жамол Камол*. Аср билан видолашув. Сайланма. Биринчи жилд. — Тошкент: Фан, 2007. — Б. 171.

³ Шода-шода марварид. Ўзбек халқ қўшиқлари. — Тошкент: Шарқ, 2006. — Б. 32.

Сув (дарё, денгиз, ариқ)дан ўтиш халқ ижодида никоҳ рамзи эканлигини А.А. Потембня айтган эди»¹. Бизнингча ҳам дунёмизни тугиб турган, вужудимизда мавжуд чор унсур ичида сув ҳам обод, ҳам барбод қиладиган қудратдир. Айни дамда тўрт унсур бир-бирига узвий боғлиқ бўлса-да, сув оловга бас кела оладиган куч, унинг бағрида тупроқ ва ҳаво бор. Тўрт унсурдан фақат сувда эврилиш имкони кучли: сув — буғ — ёмғир — қор — муз — дўл — сел ва ҳ. Бу имконият шеъриятда юз кўрсата олган. Қор, ёмғир, қўз ёши каби поэтик образлар орасида дарё ҳам бор:

*Дарёларнинг ул юзида шафтолизор-ей,
Шафтолизор тағларида қизлар бозор-ей.
Оталари сотар бўлса — биз харидор-ей,
Оналари сотмас бўлса — бизлар безор-ей!*²

Дарёларнинг ул юзи — ишқнинг пайдо бўлиш жойи. Нега айнан шафтолизор? Гилосзор, ўрикзор ёки анорзор эмас. Фақат вазн сабаб шу мевазор танланмагандир?! Шафтолининг айрича ҳуснига эмас, жин-париларга айнан шафтоли, жийда, ёнғоқ, анжир, гулбуга ости макон бўлиши ҳам сабабмикан, деб ўйладик. Демак, шафтолизор — парирухсор қизларга бозор. Кўринадики, халқ қўшиқларида дарё — висол, муҳаббат, никоҳ, айрилиқ, бевафолик юз беришини англатувчи поэтик образ. Замонавий шеъриятимизда дарё қандай поэтик маъно ташишини кузатиш, икки адабиётда бу борда қандай ўхшаш ва фарқли жиҳатлар борлигини аниқлаш ўзига хос илмий аҳамиятга эга.

Усмон Азим «Ўрдадаги кўприк устида» деб бошланувчи шеърида сув эврилишларидан ўта маҳорат билан фойдаланиб, ўз умрига боғлиқ армонларини гўзал тарзда ифодалай олган. Шоир — лирик қаҳрамон «Ўрда кўприги устида кузак билан рўпара келаркан», «тош соқиллар аро сирганиб оқаятган анҳорга қараб онасини» эслайди. Лирик қаҳрамон «олис фалак тоқида ётган парча бежон булутни кўриб туриб» онаси ҳақида хаёл суради. Эслайди: «бир навбахор шоирни жалалар олиб кетди. У «Мен — кўшиқнинг қудратини сезган, Ўзини даҳо билган болакай» «ҳижрон чақмоғи эзган онамни ташлаб кетдим», — дея ўкинади. Лирик қаҳрамоннинг кўзларидан шеър учун эмас, волидаси учун ёшлар қуйилади. Унга сув ёқалаб тугун кўтариб

¹ Мусақулов А. Ўзбек халқ лирикаси. — Тошкент: Фан, 2010. — Б. 194.

² Шола-шола марварид. Ўзбек халқ қўшиқлари. — Тошкент: Шарқ, 2006. — Б. 98.

онаси келаётгандай туюлади. Усмон Азим ҳаёт манзараларини чи-
зиш учун таносиб санъати ёрдамида сув атрибутларини куйидаги
тартибда тизиб чиқади: кўприк — анҳор — булут — жала — кўз ёши
— сув ёқаси. Бу эврилишлар шоирни онаси билан дийдорлаштиради
гуё. Бир қараганда кўприк деталининг алоқаси йўқдай. Аслида «Та-
рихий асосига кўра, халқ қўшиқларида сувнинг икки қирғоғини
боғловчи кўприк сувнинг аниқловчиси, висол, кўприқдан ўтиш никоҳ
ва оналик дунёси сари бориш маъноларини ташийди»¹. «Кейинги
шеър «Ўрладаги кўприк устида» шеърининг мантиқий давомига
ўхшайди. Унда шоир куз арафасида онасининг ёнида ўн кун яшай-
ди. Кетишга чоғланган шоир шундай ёзади:

*Соҳиллар тақдири — она-болалик,
Ўртамизда дарё оққани-оққан.
Она, кетаримда губорсиз кун ҳам
Юзимизга ёмғир ёққани-ёққан...*

Кўринадикки, ёзма шеърятда ҳам дарё айрилиқни ифодалаб кел-
моқда, аммо бу айрилиқ оғзаки лирикадаги каби севишганларнинг
эмас, она ва фарзанднинг ўзаро айрилиб кетишидир.

*Дарёлар адашди юрар йўлидан,
Ёмғирлар адашди, қорлар адашди.
Ўрдак билан гози учди кўлидан,
Тақдири чалкашиб ёрлар адашди².*

1989 йилда битилган бу сатрлар элимиз тақдиридаги эрксизлик
ҳақида битилган шеърдан олинган. О. Ҳожиеванинг маҳорати шун-
даки, сувнинг атрибутлари саналган дарё, ёмғир, қор поэтик образи-
ни кетма-кетликда тасвирлаб, сатрларни ўзаро боғлай олган. Ўрдак
ва гоз ҳам сув жониворлари сифатида сув культига алоқадор бўлиб,
уларнинг йўқлиги ёмонлик аломатидир. Адашиш айрилиққа олиб
келиши эса ҳаммага қундай равшан. Банддаги тўрт сатр ўзаро ман-
тиқан боғланган, айни дамда, ҳам мазмунан, ҳам композицион жи-
ҳатдан бир бутунлик ҳосил қилган. Шоиранинг «Илтижо» шеъри
ҳақида ҳам шундай фикрларни айтиш мумкин.

Замонавий шеърят дарё образини халқ қўшиқларидан айрилиқ,
номурод севги, бахтиёрлик маъноларида ўзлаштирган бўлса-да, унга
яна ўнлаб янги маъноларни юклаган ҳолда талқин қилди:

¹ Мусақулов А. Ўзбек халқ лирикаси. — Тошкент: Фан, 2010. — Б. 194.

² Ҳожиева О. Паноҳим: шеърлар ва ҳикоялар. — Тошкент. — Б. 11.

*Умринг узоқ бўлсин,
эй, дарёжоним,
ҳуснинга ҳирс билан назар солмадим.
Занжирлар товшига тўлганда ёдим
ўзингдан ўзга бир дилдор қолмади.
Қолмади бир илинж,
ишонч қолмади,
ваҳший даҳоларнинг макри билинди.
Ит базми қизиган ойсиз шомлардан
қизғониб обқочдим дарё дилимни!*

Юқоридаги сатрлар Шавкат Раҳмоннинг «Ёрилган ҳаракат баёни» шеъридан олинган. Шеърдаги дарё образи шундай яратилганки, кўнмаънолилик юзага келган. Оқибат дарё образини ҳар бир шеърхон ўзича талқин қилади. Кимдир халқ образи деб ҳисобласа, кимдир эрк тимсоли дея фикрлайди. «Дарё дилимни» бирикмаси эса шоир ўз дилини назарда тутган, деб ўйлашга ундайди. Қуйидаги сатрлар шеърхонни янада ҳайратлантиради, чуқурроқ мушоҳада қилишга чақиради:

*Дарёдил самога дилимни бердим.
Умринг узоқ бўлсин,
Эй дарёжоним.*

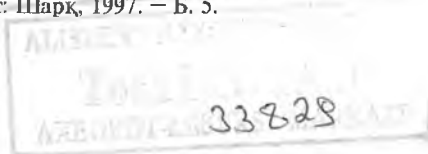
Охирги сатрлардан бу шеър эрк ҳақида, эл ҳақида, шеър ҳақида деб ўйлаш мумкин. Эҳтимол тоғлардан эриб оққан сувлар барпо қилган дарё — адолат ҳақидадир:

*Айтгил, эй дарёжон,
Бормиди зулм?
Тоғлар силсиласин бузворди нола:
«Гулларнинг баргини емаган, гулим,
Булбуллар қонини ичмаган, болам».*

Шавкат Раҳмон маҳоратли шоир эди, элини, унинг улуғ ижодини чуқур билган шоир эди, «гулларнинг баргини емаган»и, «булбуллар қонини ичмаган»и сабаб чин шоир эди. Дарё образи шоирга фикрларини ифодалаш йўлида беқиёс имконни яратди.

Сирожиддин Саййид «Туполондарё билан хайрлашув» достонида дарё образи орқали кўнглидаги бепоён туйғуларини, идрокидаги кўнлаб мушоҳадаларини ифодалай олди. Замонавий шеърятимиз-

¹ Шавкат Раҳмон. Сайланма. — Тошкент: Шарқ, 1997. — Б. 5.

нинг аксарият қисмида учрамайдиган жиҳати шуки, шоир инсонларни дарё бўлишга чорлади. Бунда дарёдаги шиддат, доимий ҳаракатда бўлиши, оқиб туриб покланиб бориши, кир нарсаларни тозартириши, ташна заминга ҳаёт бериши, улуглиги каби хусусиятлари бирлаштирилган. Инсон дарё бўлиши мумкинми, дея савол берадиган шеърхонга шоир олдиндан шундай жавоб бериб қўйган:

*Ўзбекистон, ташна юртим,
Тупроқларинг нурга тўлиб
Тошганини кўрганман мен
Дарё бўлиб, дарё бўлиб.
Фақат Аму, Сирдарёмас,
Соҳилидан айроларинг —
Усмон Носир, Қодирийлар
Сенинг улуг дарёларинг!¹*

Қарантки, дарё поэтик образи халқ тимсоли бўлиб ҳам келиши мумкин экан. Куйидаги сатрлар Чўлпоннинг «Халқ» шеърисидан сўнг халққа, унинг эврилишларига образли таъриф бера олган:

*Дарё-дарё эмас, у халқ-ку, ахир,
Заминга шимлиб, буғ бўлиб кўкка —
Тагин қайтаётган ул юксакликка.
Тагин ёғаётган ёмғир, қор бўлиб,
Эриб, қирғоқларга сизмасдан қолган
Дарёмас, халқ-ку бу...
Келмоқда тўлиб².*

Шоирнинг ютуғи шундаки, ўтган асрнинг 70-80-йилларида халқ сабри тўлиб келганига, энди топиши аниқлигига дарё образи кўмагида ишора қилган. Бу Эрк йўлидаги курашга образли ишора эди. Бундай мисолларни, ундан келиб чиқадиган фикрларни ҳали узоқ давом эттириш мумкин. Дарё образи оғзаки шеърятда айрилиқни ёки висол жойини англатган бўлса, ёзма шеърятда, жумладан, XX асрнинг 2-ярми ўзбек шеърятига бунёдкорликни, эзгуликни, улугликни, баркамолликни, тошса, ҳар қандай тўсиқни емирувчи қудратли кучга айланишини ифода қилиб келди. Хулоса шуки, замона-

¹ Сирожиддин Саййид. Сўз йўли. Икки жёлдик танланган асарлар. 1-жилд. — Тошкент: Шарқ, 2008. — Б. 202.

² Усмон Қўчқор. Оғир карвон. Шеърлар. — Тошкент: Адабиёт ва саҳнат, 1991. — Б. 28.

ний шеърятимиз Дарё поэтик образини яратар экан, унинг халқ лирикасидаги жиҳатларини ўзлаштирган ҳолда янги-янги қирраларини кашф қилди. Оқибат дарё образининг поэтик имкониятлар кўлими кенгайди.

БАДИИЙ ТИЛ ЖОЗИБАСИ

А. Ҳамдамов, ф.ф.и. (ҚарДУ)

Бадиий асар тили поэтик тафаккурнинг энг муҳим мезонларидан бири саналади. Аслида назарий жиҳатдан қараганда тил бадиияти негизида сўзларни кўчма маънода қўлланиш, луғат бойлигимизда машжуд сўзларни ўз ўрнида ишлатиш, халқона фразеологик бирликлардан унумли фойдаланиш жуда катта аҳамият касб этади.

Миллатнинг ўзига хос фазилатларини ифодаловчи халқона оҳангларда яратилган асарлардан бири Абдулла Ориповнинг «Самовий меҳмон, беш донишмад ва фаррош кампир қиссаси» шеърдир. Шеърда ифодаланишига кўра, қилни қирқ ёрадиган донишмандлар дунё тилларини *беш бармоқдай билишса-да, аммо самовий меҳмон олдида улар ожиз*. Аниқроғи, Абдулла Орипов шеърда халқ тилида машҳур бўлган «Яхши гап билан илон инидан чиқади, ёмон гап билан пичоқ қинидан чиқади» мақолига ишора қилади. Бу ботиний воситадан усталик билан бадиий фойдаланган. Шеърнинг сарлавҳасидан кўришиб турибдики, бадиий мақсад бир-бирига мутлақо ўхшамаган асар қаҳрамонлари: **1) самовий меҳмон; 2) беш донишманд; 3) фаррош кампир** ва уларнинг хатти-ҳаракатлари орқали ҳал этилиши лозим. Шеър «Хабар келди Фан шаҳрига олис Жунгли томондан. Ўтган кеча алланарса Ёниб тушмиш осмондан» деган фантастик хабар билан бошланади. Ундан кейин беш донишманднинг изчил таърифи берилади. Охирида эса, истар-истамас «Хатто фаррош кампирни ҳам бирга олиб келдилар» деб кўшиб қўйилади. Аслида, ёзувчининг бадиий мақсади ана шу фаррош кампир фаолияти орқали очиб берилиши лозим эди. Бу «сир»ни шоир асарнинг охиригача ўқувчидан яшириб келади. Шеърни шундай тугатади: «Олимларнинг хизматлари Йўқ, бекорга кетмабди. Шунча ишни қилишибди, Фақат меҳр етмабди».

Асарни ўқиб бўлгач, юксак маҳорат билан тасвирланган самовий меҳмон ҳақидаги фантастик маълумотлар ҳам, беш донишманднинг ҳар қандай кишини лол қолдирадиган иш — фаолияти ҳам, бирдан,

арзимас бир нарсага айланиб қолгандек туюла бошлайди... Асарда фаррош кампир пайдо бўлиши билан ифода тили ҳам тубдан ўзгаради. Тасвирда жонли халқ тили, халқ оғзаки ижодига хос ифодалар етакчилик қила бошлайди: «Ўша пайт, денг фаррош кампир кириб келди тентираб. Фаррош-да у, уни-буни йиғиштирмоқ унга тан. Ўриндиқда ётган зотни кўрди кампир дафъатан!» Ана шу қисқача экспозициядан сўнг фаррош кампирнинг фавқулудда нутқи — ўзбек кампирларига хос табиий меҳрибонликни ифодаловчи сўзларида миллий ўзига хос меҳр туйғуси намоён бўлади:

— *Вой бечора болагинам,
Дард забтига опти-ку!
Ҳолдан тойиб, бошқа кўзи
Юмилиб ҳам қонди — ку!*

Шоир наздида сўзда меҳр, шафқат, инсонийлик туйғулари-кечинмалари ифодалансагина тил тўлақонли ва том маънода мулоқот ва муомала эҳтиёжини қондира олади. Бу ўринда шоир тилдан кўра руҳга устувор мавқе беради. Бу оддийгина фаррош кампир нутқида мужассамлашган. Демак, фаррош кампир образида шоир тил ва дил муносабатида руҳнинг устуворлигига эътиборни қаратади. Шеърнинг яна бир фазилати руҳан халқ оғзаки анъаналарига боғланишидир. Шоирнинг шу каби халқона поэтик тафаккур негизида яратилган шеърларида руҳ ва тил, инсон нутқи ва руҳияти тушунчалари ўзаро уйғуллашиб кетади.

*Рангини кўр, сомон дейсан,
Сувданмикан ё ўтдан!*

Бу нутқда барча ўзбек аёлларига хос ўзбекона миллий меҳр-муҳаббатнинг мумтоз намунаси ўз ифодасини топган. Ушбу нутқий характеристика орқали шоир фаррош кампирнинг миллий фазилатлари сирасига кирувчи қиёфасини юксак бадиий маҳорат билан чизиб беради. Бу нутқий парчада жонли халқ тилига хос кўшлаб бадиий воситалар («*Дард забтига опти-ку!*», «*Рангини кўр сомон дейсан*», «*Сувданмикан ё ўтдан!*») қўлланилади. Бу шоирнинг халқ поэтик тили хазиначисини жуда яхши билиши, ундан санъаткорона фойдалана олишидан дарак беради. Нутқий характеристикадан кейин фаррош кампирнинг хатти-ҳаракатларини, услуб йўналишини ўзгартирмаган ҳолда, шоирнинг ўзи тасвирлашни давом эттиради: «Азбаройи меҳр билан Бошгинасин силади. Тикандайин тикка ўсган сочгинасин силади. Кампир билмас, ким бу маҳлуқ, Ё билса ҳам

унурди. Ича қолгин, жон болам, деб Ҳатто унга сув тутди» (I жилд, 305 —бет).

Фаррош кампирнинг меҳр билан тўлиб-тошган бу ҳаракатлари еста-секин ўз самарасини бера бошлайди: «Ўшанда денг, ҳалигининг қон чоғди-я юзига. Дувва-дувва ёш ҳам келди Биттагина кўзига... Айлантириб битта кўзин Боқди у ёқ-бу ёққа. Бир маҳал денг, даб-дурустдан Меҳмон турди оёққа» (I жилд, 305-бет). Фақат фаррош кампирнинг қиёфаси, нутқи ва ҳаракатларигина эмас, «...Фаррош кампир қиссаси»нинг матни тўлалигича халқ тилида, миллий оҳангда яратилган. Беш қитъадан йиғиб келинган бешта тенгсиз олимнинг бадиий тасвирида биронта ҳам илмий-техникавий термин ёки ибора ишлатилмаган. Аксинча, *беш бармоқдай билади, қушлар тилин билади, хандон суҳбат қилади* каби халқ тилида сайқал топган ва давр синовларидан ўтиб келаётган асл миллий иборалар қўлланилган.

Халқ тилининг асосий белгиларидан бири — унинг юморга бойлигидир. Ўзбек халқи қувончли дамларида ҳам, оддий кунларида ҳам, ҳатто ғамгин пайтларида ҳам ҳазил-муғойибасиз яшай олмайди. Бу фазилат «...Фаррош кампир қиссаси»да ҳам ёрқин намоён бўлади. Асарнинг бошидаёқ беш қитъадан йиғиб келинган нуфузли делегация таркибига фаррош кампирнинг киригилишидан («Ҳатто фаррош кампирни ҳам Бирга олиб келдилар») енгил кулги уйғонади. Асарнинг охирида ҳам ўша фаррош кампир кулгига сабабчи бўлади:

*Фаррошларнинг юлдузидан
Тушдимикан ё меҳмон (I жилд, 305-бет).*

Бу кулги энди «енгил кулги» эмас, қудратли кулги эди, бунинг устига, беш донишманд маънавиятидаги «кемтик» устидан кулиш эди:

*Олимларнинг хизматлари
Йўқ, бекорга кетмапти,
Шунча ишини қилишипти,
Фақат Меҳр етмапти (I жилд, 306-бет).*

Меҳр туйғусини йўқотиш — инсон учун мудҳиш ҳолат. Бу эса бир вақтнинг ўзида тилда ҳам ўз аксини топади. Хусусан, ижодкор тил ва руҳнинг диалектик яхлитилигини таъкидлайди. Тилдан ажралган руҳ ёки руҳдан ажралган тилнинг ҳолати меҳр туйғусини ҳис этмаган беш донишмандга қиёсланади. Халқчиллик-

нинг бадиий ифодасига айланган «Фаррош кампир» шеъри адабиётимиз хазинасини бойитувчи юксак миллий асар намунаси сифатида қолажак.

БАДИЙ ҲАҚИҚАТ ВА ЭЪТИҚОД МАСАЛАСИ

А.Ш. Ҳамроқулов, ф.ф.н. (АДУ)

Реалистик асарда ҳаёт ҳақиқатини акс эттириш асарнинг чинакам бадиият ҳодисасига айланиши учун асосий омиллардан саналади. Бироқ бунга амал қилиш ҳар қандай ижодкорга ҳам бирдек насиб этавермайди. Ҳақиқатни ўз асарида қарор топтириш учун муаллифдан яна азму-шижоат, мард кишиларга хос жасорат ва юксак эътиқод талаб қилинади. Романда тарихий ҳодисаларнинг Абдулла Қодирийга хос бадиий талқини билан танишар эканмиз, аввало, адибнинг журъатига, фавқулудда мардлигига, муҳими, адолатсизликка тоқатсиз эканига амин бўламиз.

Маълумки, бадиий асарни ўқиш жараёнида ўқувчи ва муаллиф онги ўртасидаги алоқа қайта тикланади. Бадиий асарнинг мавзу кўлами, кўтарилаётган муаммони ўқувчига англашиш масаласи бир томон бўлса, ижодкорнинг ҳақ сўзга қанчалик қодир ва содиқ эканлиги бир томон бўлиб асар тақдирини белгилайди. Бу ҳол тарихий мавзудаги асарларда бошқа мавзудаги асарларга нисбатан янада ёрқинроқ, яққолроқ намоён бўлади.

Сермаҳсуллиги билан ажралиб турадиган XX аср ўзбек адабиётида тарихий мавзу алоҳида ўрин тутади. Қисқа давр ичида ўтмишимизни ёритувчи мингта яқин ҳикоя, юздан ортиқ қисса, ўнлаб романлар, ҳатто эпопея даъвосидаги асарлар ҳам яратилганлиги барчамизга яхши маълум. Афсуски, уларнинг аксарига янги асримизнинг иккинчи ўн йиллиги остонасини ҳам кўриш насиб этмади. Ва, аксинча, «Ўткан кунлар», «Кеча ва кундуз», «Қутлуг қон», «Навоий» каби романлар халқимизнинг олтин меросига айланиб, мангуликка дохил бўлди. Хусусан, «Ўткан кунлар» романини мутолаа қилиш асносида адибнинг ҳақ сўзни айтишга бўлган толмас иштиёқини, ҳақиқат излаш йўлидаги изтиробларининг гувоҳи бўламизки, бу ҳол роман абадиятини таъминлаган омиллардан биридир.

Ижодкор «Ўткан кунлар» романининг дебчасидаёқ халқимизнинг «мозийга қайтиб иш кўриш хайрлик» деган ўғитини асосий

планга чиқариб, шу йул билан асарнинг тарихий мавзуда эканлигини аниқ белгилаб олган бўлса-да, асарда тасвирланаётган воқеалар кўлэзма манбаларда ёритилгани каби узоқ тарих ҳодисаси эмас, балки ҳали кенг омма хотирасидан ўчиб улгурмаган, мутолаа жараёнида қайта жонланиши ва қийсланиши мумкин бўлган, ёзувчи тиббири билан айтилганда, яқин «қора кунлари... хон замонлари...»-га доир эди. Романга материал берган воқелик билан ақсар замондош китобхонларнинг бевосита хабардорлиги асар мавзусининг янада актуаллашувиغا хизмат қилди. Асар истибдоддан қутулиш йўлидаги курашлар авжга чиққан, ҳар жабҳада таназзулга учраган юртининг бундай мудҳиш кўргуликлари сабабини излаган ва буни ўзининг дунёқараши доирасида турлича талқин қилиб юрган кўплаб кишиларнинг маънавий эҳтиёжи учун ўзига хос компенсация бўлди. Бир сўз билан айтганда, адиб ўтмиш воқеаларини ёритишда тарих ҳақиқати билан бадиий ҳақиқат ўртасидаги мутаносибликни сақлай олди.

Маълумки, XX аср охирига келиб Тошкент беклиги Бухоро ва Қўқон ўртасида кўп бора қўлдан-қўлга ўтиб турди. Тошкентликларнинг бу талотўиларда қанчалик азият чекканига тарих гувоҳ. Адиб ҳам бир тошкентлик сифатида Қўқон ва Бухоро хонлари томонидан аҳолига етказилган адолатсизликлар туфайли туғилган халқ нафратини яхши ҳис қилган. Шубҳасиз, асарга материал тўплаш жараёнида хон ёки амир маъмурларининг хунрезликлари ҳақидаги оғзаки ҳикоялар билан ҳам танишган. Ёзувчи воқеалар тасвирида ҳақиқатни англаш ва англашни йўлидан борди. Романда Тошкентнинг Қўқон хонлигидан ажралиб чиқиши билан боғлиқ навбатдаги можаролар тасвирланади. Халқ хоин Азизхоннинг найранги қурбони бўлади. Қўқон билан Тошкент ўртасидаги ришталар яна узилиб, ўргала адолат кучаяди. Худди шу дамда Азизхонга мушовир мақомида турган Юсуфбек ҳожининг ўғли Марғилонда эканлиги бизга ижодкорнинг асл мақсадини рўйи-рост кўрсатади. Отабек Марғилонда ўзини хотиржам сезди ва шунга яраша муҳитда эканлигини билди. Хонга рўбарў қилишлари мумкинлигидан ортиқча хавотирга берилмади. Тўғри, Ҳомиднинг чақуви билан Отабек хон ўрдасига чақирилди ҳам. Лекин бу чақувнинг сабаби ва моҳияти бошқа эди. Масаланинг яна бир жиҳати шундаки, Отабек чин дўст деб билган уста Алимни ҳам Марғилонда учратди. Икки дўст кейинчалик Тошкент остонасида турган босқинчиларга биргаликда кураш олиб бордиларки, бу маҳаллийчилик кайфиятига барҳам бера олмаётган ўша давр кишиларига масаланинг туб илдизини очиб берди. Қипчоқ қирғинидан

кейин ота ва ўғилнинг ўзаро баҳсида ҳам Тошкент ёки Қўқон эмас, балки бугун ўлка Туркистон қайғуси кутарилади.

Туркистоннинг чор империяси томонидан истило қилиниши воқеаларини шўро ҳукумати дастлабки йилларданоқ ҳаспўшлашга зўр бериб уринди. Бунда гўё Туркистоннинг ўз ихтиёри билан империяга қўшилганлигига оид бир қанча сохта тарихий ҳужжатлар рўқач қилинди. Шу хил гарғибот ишлари авж палласида экан, Қодирий романидан асл ҳақиқатдан хабардор қилувчи саҳифалар ўрин олди. Ўғли билан суҳбатдаги Юсуфбек ҳожининг қўйидаги сўзларидан ажодларимизнинг авлодлар олдидаги аянчли ўкинчини, аламли дардларини ҳис қиламиз.

«Биз шу ҳолда кетадирган, бир-биримизнинг тегимизга сув қуядирган бўлсақ, яқиндирки, ўрус истибдоди ўзининг ифлос оёғи билан Туркистонимизни булгатар ва биз бўлсақ, ўз қўлимиз билан келгуси наслимизнинг бўйнига ўрус бўйиндиригини кийдирган бўлармиз»¹.

Қирғинбарот жангларида бевосита иштирок этган, мағлубият аламини унутмаган кекса авлод олдида ўтмиш воқеалари сурбетларча сохталаштирилиб, миллатнинг ғурур-ифтихори оёқ ости қилинди. Расмий гарғибот сохталаштираётган ўтмиш ҳодисалари Қодирий романида тарихий ҳақиқатга мувофиқ акс эттирилди. Романнинг ҳалқимиз маънавий эҳтиёжи учун кўзланган ижтимоий функцияси ўз натижасини берди. Диққат қилинса, адиб бу адолатни қарор топтириш учун бугун асар давомида тайёрғарлик кўриб борганлиги ойдинлашади. Дастлаб Отабек ҳар қандай ўқувчи учун суюкли замона қаҳрамони даражасига олиб чиқилган бўлса, асарнинг сўнгги қисмларида истиқлол қайғусида ёнган, ижтимоий курашлардаги фаол шахсга айланди. У дўсти уста Алим билан рус истилосига қарши жангларида курашиб ҳалок бўлади. Асарнинг бош қаҳрамони Отабек ҳаёти истиқлол учун курашга тикилади.

Ўтмиш воқеаларининг тарихий ҳақиқатга мос бадиий идрок қилиниши ва талқин этилишида А.Қодирий шахсидаги чинакам фидоийлик намоён бўлади. Алоҳида қайд этиш керакки, ҳақиқат деганимиз Ҳаққа бўлган эътиқод даражасига тенглаштирилган экан, уни англаш ва англатиш барчага ҳам бирдек насиб этавермайди. Бунинг учун ижодкордан илоҳий истеъдод ҳам масъулият талаб қилинади.

«Ўткан кунлар»нинг хотимасида Отабекнинг икки набираси тақдири берилади. Уларнинг «...биттаси бу кунда Марғилоннинг масъул

¹ Қодирий А. Ўткан кунлар. — Тошкент, 2014. — Б. 303.

ишчиларидан бўлиб, иккинчиси Фарғона босмачилари орасида экан...»лиги айтилади. Маълумки, «босмачилик» ҳаракатининг моҳияти истиқлол йилларидагина тўла англаб етилди. Қодирий замонасида ҳам, ундан кейинги даврларда ҳам илғор зиёлиларининг аксарияти бу ҳаракатга маслақдош бўлолмади, истиқлол учун курашнинг бу усули аксарият жадидлар томонидан ёқланмади. Асарда бобоси йўлини тутган набиранинг тақдиридан ўқувчини бохабар қилувчи хотима қисм адибнинг бу масаладаги қарашларини бир қадар ойдинлаштиради. Отабек набираларидан бирининг «маъсул ишчилардан», иккинчиси «босмачилар орасида» экани романда тасвирланган, истибодда йўл очган «қипчоқ қорачоқ» зиддиятининг давомидек идрок этилади. Хотиманинг бу талқинига қўшимча қилиб айтиш мумкинки, ёзувчини «босмачилик» деб аталган ҳодисанинг чинакам моҳияти қизиқтиради, адибнинг Номоз ботир ҳақида асар яратиш режаси бўлганлиги фикримизнинг далилидир.

Хулоса қилиб айтганда, Абдулла Қодирий шахсида тажассум топган ҳақ сўзни айтишга иштиёқ, адолат учун курашдаги шижоат, ҳақиқатни англаш ва англатиш зарурати «Ўткан кунлар»дек буюк тарихий роман яратилишига сабаб бўлди.

МИЛЛИЙ ҚАДРИЯТНИНГ ГЎЗАЛ ТАЖАССУМИ

О. Усмонов, филол.ф.н. (ЎзМУ)

Ҳар бир халқ ва унинг миллий ўзига хослиги узоқ асрлар мобайнида шаклланади. Халқ ўз қадриятларини асрлардан асрларга опичтаб ўтиб, сайқаллаб, бойитиб боради. Бой тарихга, беқиёс маънавий ҳазинага эга бўлган халқимиз қадриятлари ҳам минглаб йиллар давомида мисқоллаб тўпланган тажриба ҳосиласидир. Бу қадриятларнинг хазинабонлари, тарғиботчилари зиёлилар, энг аввало, адибу шоирларимиздир. Албатта, ўз халқининг тафаккур тарзи, миллий қиёфасини ҳаққоний акс эттириш учун ижодкордан юксак салоҳият билан биргаликда, ўз халқига нисбатан чексиз муҳаббат ва катта жисорат ҳам талаб қилинади. Ўтган асрда, мустабид тузум ҳукм сурган бир даврда миллий қадриятларни куйлаш, тарғиб этишга ҳамма ҳам журъат этавермасди. Чунки асарларида миллат дарди, миллий қадриятлар акс этган ижодкорларнинг аксарияти қатағон қилинган

эди. Натижада маълум муддат маънавиятда, адабиётда карахтлик, турғунлик ҳукм сурганди.

XX асрнинг 60-йилларида адабиётимизга бир гуруҳ истеъдодли шоирлар кириб келди-ки, уларнинг ижоди ўзбек шеъриятини янги бир босқичга олиб чиқди. Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Рауф Парфи ва шу каби бир қатор ижодкорларнинг асарлари машъум қиргинлар ва ўша давр адабиётида ҳукм сурган конфликтсизлик назарияси туфайли карахтлашиб қолган адабий фикрга жон бахш этди. Ўзбек шеъриятида рўй берган бундай ўзгаришлар тасодифий бўлмай, балки умуммиллий ижтимоий уйғонишнинг эстетик инъикоси эди. Бир неча ўн йиллар давомида халқ онгига тикиштирилган сохта ғоялардан воз кечиш, мафкуравийлашган адабиётдан миллий руҳдаги чинакам адабиёт томон қайтиш дастлаб мазкур шоирлар ижодида кўзга ташланди. Халқнинг дарди, орзу-умидлари, шонли кечмиши, азалий қадриятлари акс этган чинакам миллий шеърлар ярагила бошлади. Жумладан, Абдулла Ориповнинг 60-йиллар аввалида ёзилган «Мен нечун севаман Ўзбекистонни», «Куз хаёллари», «Одамлар», «Онамга хат» сингари миллий руҳ уфуриб турган фалсафий мушоҳадага бой шеърларида поэтик тафаккурнинг тобора халқчиллашиб, янгилашиб бораётганлиги кўзга ташланади. Қуйида шоирнинг «Одамлар» шеъри мисолида фикримизни давом эттирамиз...

... Узоқ йўл юриб, ҳориган йўловчи кечга яқин бир овулга етиб келди. Овулдаги уйлардан бирининг ёнида турган кишидан йўл сўради. Уй соҳиби унга манзилга олиб борувчи йўлни тушунтирди. Шундан сўнг, йўловчи ўз йўлига равона бўлди, уй соҳиби ҳам ўз ишларида давом этди...

Воқеа шу тарзда кечиши ҳам мумкин эди. Лекин асрлардан асрларга энг юксак инсоний фазилятларни, улуғ маънавиятни опичлаб ўтаётган халқ вакили бундай йўл тутмайди. Чунки бу халқ ўзининг самимий меҳмондўстлиги билан азалдан ном қозонган. Ҳатто чойнинг шамаси пиёлада тик турса, мусича дон ташласа, буни меҳмон келишига йўяди. «Меҳмон — атойти Худо», «Қўноқ келса, қут келар», «Одам бор жойга одам келади» каби ўнлаб мақоллар, ҳикматли сўзлар яратган бу халқ. Меҳмон келса, уйининг тўрига ўтқазиб, дастурхонга энг тансиқ таомларини қўядиган, борини баҳам кўрадиган халқ вакили қош қорайган маҳали адашиб, йўл сўраб турган кишига нима дейди:

*— Эй, йўловчи, бўла қол қўноқ,
Уйда борин кўрамиз баҳам.*

*Тағин ўзинг биласан, бироқ
Қош қорайди, йироқдир йўл ҳам.*

Англаяписизми, уй соҳибининг таклифида илтимос, ҳатто бироз оқинини оҳанги сезилади. Чунки у билади, меҳмон келган уйга кутбарика ёғилади. Чунки у азалий қадриятлар устувор бўлган муҳитда тарбия топган. У меҳмоннинг бойлиги, сийловидан умидвор эмас. Умидвор бўлса, фақат савобдан, бирозгина ширин суҳбатдан умидвор. Ахир, бу дунёда одам одамга ғанимат, дийдор ғанимат.

Йўловчи ҳам шу халқ вакили. У ҳам билади — меҳридарё халқи борлигини, меҳмондўстлик қойдаларини, «бир кун туз ичган жойиништа қирқ кун салом бер» нақлини.

*Йўлчи қолар овулда, мезбон
Келтиради топган-тутганни.
Отамлашар сўнгра икковлон,
Ёдга олиб ўтган-кетганни.
Ҳорғин йўлчи мудрар ичиб чой,
Чўзилади мезбон ҳам аста.
Тонгда йўлчи товуш қилар: — Ҳой,
Мен кетдим. — Қол! — Раҳмат.
Шу бас-да!*

Бу дунёда йўл сўрасанг, пул сўрайдиганлар бор, жой сўрасанг қимёнингта қарайдиганлар бор. Аммо бизнинг халқимиз, ота-боболаримиз жой сўраганга жонини поёндоз қилиб келган, уйи тор бўлса ҳам кўнглини кенг қилган. Меҳмон хайрлашар чоғи меҳмондорчиликдан кўнгли тўлиб, «Раҳмат!» деса, шунинг ўзи етарли:

*Ажралишар, улар ҳаттоки,
Исмларин сўрашмаслар ҳам.
Улар қайта учрашар балки,
Балки қайта учрашмаслар ҳам.*

Бор-йўғи 16 мисрадан иборат бу шеър аслида одамгарчилик, инсонпарварлик ҳақида, ўзбекка хос энг гўзал хислат — меҳмондўстлик, савобгалаблик тўғрисида. Заррада офтоб акс этганидек, халқ ҳаётининг мўъжаз бу лавҳасида халқимизга хос энг улуғ қадриятлардан бири ўз тажассумини топган. Абдулла Орипов ижодининг энг ёрқин намуналаридан бири бўлган бу шеърда фикр ёмбидек қуйма, шу қадар тифиз ифодаланганки, «орага қил ҳам сизмайди». Бунда муаллиф воқеага изоҳ ҳам бермаган, зеро, бунда ҳеч қандай

изоҳга ҳожат ҳам йўқ. Гуё мусаввир азалий қадриятлар билан тўйинган халқ ҳаётининг бир лавҳасини матога чизгану қўйган. Ижодкор шу биргина воқеа мисолида ўзбек халқининг ўзак фазилатларини — руҳий гузаллиги, маънавий бойлиги, азалий қадриятларга, жумладан, меҳмондўстлик анъаналарига қатъий риоя қилишини, бундай қадриятлар халқнинг қон-қонига сингиб кетганини ўзига хос тарзда кўрсатиб бера олган.

ЗАМОНАВИЙ ҚИССАЛАРДА ШАХС ФОЖЕАСИ ТАЛҚИНИ

У. Расулова, филол.ф.н., доцент (ЎзМУ)

Қисса жанри инсоннинг сурати-ю сийратини тўлиқроқ тасвирлашга, унинг ҳаётдаги ўрнини кўрсатишга аҳамият беради. Қаҳрамон тадрижини ёритиш, уни синовларда тобланишини асослаш адибга масъулият юклайди. Шу маънода китобхон эътиборига ҳавола этилаётган қиссалар мавзу мундарижаси турлича. Қиссаларда ижтимоий турмушни тасвирлаш, инсон қисматидаги мураккабликни ёритиш, тафаккурдаги ўзгаришларни теран таҳлил этишга эътибор ортмоқда. Истиқдол шарофати билан ҳақиқатни халққа етказиш, мустабид тузум сиёсатини англатишга имкон яратилди. Насрда пуч гоёлар асирига айланган шахслар ҳаёти бадий гавдалантирила бошланди. Шойим Бўтаевнинг «Шўродан қолган одамлар» қиссаси ўзига хос ҳодиса сифатида мутахассислар эътирофига сазовор бўлди. Сарлавҳадан маълумки, собиқ тузумда шаклланиб, унга эътиқод қилган кимса қисмати таҳлил этилади. Тузум тугатилса ҳам, унинг асорати инсон тақдирида бўй кўрсатади. Мазкур даврнинг манзарасини тасвирлашда қисмлар бирикиб яхлитликни юзага келтиради. Илк жумлада ўғилнинг отага нолиз қўриқчисига ўхшаб таёқ ушлаб ўтаётганини писанда қилиши вазиятни таранглаштиради. Кенг ҳудудда (шўро жамиятида) жонсиз қўриқчининг ҳеч нарса экани, ўйинчоқлиги метафорик аҳамият касб этади. Таёқ детали орқали инсонларга етказилган дилозорликка урғу берилади. Қиссада давр иллатлари бирма-бир фош этилади. Кичик оила парокандалигидан жамият талотўмигача қамраб олинар экан, лавҳалар жамланиб, сабаб-натижа асосидаги тартиботни ҳосил қилади. Жигарлар ўртасидаги кўринмас низолар аста-секин меҳр—оқибат рипталарини узиб ташлайди. Муҳитдаги носозлик ёшлар тарбиясига салбий

гапсир этгани ўғрилиқ воқеасида кўринади. Ака-ука адоватининг кўрбони Тошмурад (умид, муроднинг сўниб, тошга айланиши) умри шонга юз тутади. Амакининг милицияга арз қилиши, ишнинг судга оширилиши жараёндан бохабар қишлоқ аҳли оёққа туради. Шу ўринда муаллифнинг яхши топилмаси сезилади. Миллат, ватан, дин каби олий туйғудан мосуво тиланчи лўлилар қавму қариндошини танимаган бераҳм амакини жиноятчи санаб тош отадилар. Назоратчи — МЭЛС (доҳийлар исмининг қисқартма шакли) мафкурининг содиқ хизматчиси эътиқод қулига айланганини тан олмайди. Хусусан, собиқ маҳбус билан диалогда инсоний тубанлик муаммоси кўтарилади. Қизиги халқ ўғридан кўрқмайди, нафратланмайди, бироқ Назоратчидан ҳайиқади. Асарда Назоратчининг граммайга ўхшатилиши битта изга тушиб умрни мазмунсиз ўтказатгани ишонарли далилланади. Кўриқчининг устози Чўянбой Кулмонов исмида муаллиф пичинги ортади. Яъни чўяндай қаттиқ, мустаҳкам, бой такаббурнинг асли қуллиги истеҳзо қилинади. Унинг турмани мадраса гиштидан қургани, темир интизом ўрнатгани мафкурага содиқлигидан дарак беради. Қаҳрамон умрининг охирида уйдан ҳайдалиб, хору зорликдан тўйиб ўзини осгани бежиз эслатиб қолмайди. Бундай шум қисмат МЭЛСнинг пешонасига ҳам битилишига шаъма қилинади. Муаллиф: «Назоратчининг хотини қирқ беш — эллик ёшлардаги аёл, сочлари оппоқ оқариб кетган, юзини қалин ажинлар кавлаб ташлаган, кўллари косовдек, кўринишидан ётмиш саксонларни қоралаган кампирга менгазулик эди»¹ — дея портретни тақдим этаркан, тасаввуримизда жонланган аёлниң зоҳири-ю ботинини тиниқ қизиб беради. Бу образ бошқа қаҳрамонлардан соддалиги, хокисорлиги, эрига мугелиги билан ажралиб турди. Унда қайнонадай айёрлик, овсинидай эркалик сифати бўлмаган, совуқ муносабатга мослашиб, итоатга кўниккан. Қамоқхонада ота учун ўғил оддий маҳбус, жиноятчи, ҳатто бошлиқ ҳиссиз Назоратчи ҳаракатидан ҳайрон. Боиси у хотинини тўқсон олтинчининг онаси, ўғлини эса маҳбус дейди. Азада ҳам тўн кийиб, белбоғ боғлаш ўрнига шинелу камарда бўлишликни лойиқ кўрган кимсанинڭ аяғина, удумни тан олмаслиги, халқ қадриятига лоқайдлиги асосланади. Кўшни кампирнинг ништардай гаплари шўрпешона хотин, лоқайд эр, бахтиқаро ўғил ҳақидаги қарашларни тўлдиради. Зеро, ҳақиқат аччиқ бўлади. Қиссада инсонийликдан маҳрум кимсанинڭ ижтимоий-тарихий шароитга тўлиқ мосланиб, ўзлигидан бегона-

¹ Бўтаев Ш. Ҳаёт. Қиссалар. — Тошкент: Шарқ, 2000. — Б. 327.

лашув жараёни реал тасвирланади. Кўринадики, шахс қонига сингиб кетган ақидалар манкуртга айлангириб, ёлғизликка, хорликка мубтало этган.

Абдунаби Ҳамронинг «Ертўладаги умр» қиссасида Қуръони каримдаги «Аллоҳнинг изнисиз ҳеч бир жон мўмин бўла олмас» ояти эпиграф қилиб танланади. «Бу бедаво дард унга қаердан ёпиша қолди» дея бошланган илк жумладаги дард сўзи беихтиёр ўйга толдиради. Бош қаҳрамон Вилор ҳуш ва ҳушсизлик ҳолатида ўтган умрини таҳлил қилади. Муаллиф Вилор ички дунёсини тарихий, фалсафий, психологик жиҳатдан мукамал тасвирлашга интилади. Кўповозилик усулида ташкиллаштириш, турли ракурстан ёритиш инсон сийратини теранроқ тафтиш этиш имконини орттирган. Қаҳрамон исми тақдирига таъсир этади. У оиладаги тарбия боис бобоси, отасидай эътиқодсиз бўлиб улғаяди. Мансаб пиллапоясидан кўтарилиш мақсадида яна русланган генерал пинжига кириб, қизи Галинага уйланади. Ретроспектив сюжет воқеанинг ўтмиш-ҳозир тарзида берилишини талаб этади. Вилор ҳар сафар ўтмишга боққанда тақдирдаги эътиборга молик лавҳа, ҳолат жонланиб, онги призмасидан таҳлил қилиб ўтказилади. Хатони англаш, ундан қайтишга куч, интилиш зарур, шу ўринда Имом, Саид калон мададига муҳтожлик сезади. Қиссада макон ўзгариб, давр алмашади, унга мослашаётган турли табақалар ҳолати ёритиб борилади. Ертўла (ерости) ҳамда ерусти ҳаётга бирма-бир назар ташланади. Давр тақозоси билан қиёфа ўзгариши, тусланиши Вилор, генерал, Галина орқали очиб берилади. Қаҳрамон атрофидаги инсонлар олдидаги вазифа, бурчни эслаганда касбий масъулиятни биринчи ўринга қўйгани англашилади. Эътиқодсизлиги боис ҳаёти саробга айланганини тушуниб боради. Унинг умр фалсафаси ўтмиш (бобо, ота ўгити), ҳозир (генерал, қизи ақидаси), келажак (она имони) тарзида намоён бўлади. Йўлсизликдан қутулиш учун тавба қилиш, тозариш лозимлигини уққан Вилор асар охирида Муслим исмини танлайди, волидаси ҳузурига ошиқиб, ҳаловат ахтаради. Қиссада инсоннинг ўз-ўзини тафтиш қилиш жараёни бадиий гавдалантирилган. Юқоридаги асарларда ижтимоий муҳит, жамият иллатлари, онгдаги кемтиклик, шахс фожеаси ёрқин акс эттирилган. Инсонийликни бой бериш, миллий ва умуминсоний қадриятга лоқайдлик одамийлик шарафига доғ тушириши мантиқан асосланган.

ЛУҚМОН БҮРИХОН ИЖОДИГА БИР НАЗАР

П.У. Кенжаева, филол.ф.н (ТДШИ)

*М.Б. Шамсиматова,
академик лицей ўқувчиси (ТДШИ)*

Табиатнинг баҳор фаслига қилган гўзал либоси куз совуғи пошанини билан тўзиб-увада бўлиб кетганидек, давр шамолларини жамият ва кишилар ҳаётини безаб турган нарсаларни ҳам совириб-тўздириб юбориши мумкин. Адабиёт-ёзувчи-бадий асар доғин инсон туйғуларига, инсон қалбига таъсир кўрсатади. Табиат манзараларининг рангин тасвири китобхоннинг паришон кўндаларини бир нуқтага жамлаб, унинг ҳиссиёт оламига сокинлик, тиниқлик, гўзаллик бағишлайди. Ҳар бир сатридан, ҳар бир танибхидан байрамона, тантанавор садолар жаранглаб турган асарлар китобхон қалбида тантанавор кайфиятни ҳосил қилади. Шоир ёки ёзувчи дилидан оқиб тушган мусибат оҳанглари эса китобхоннинг руҳий оламига ҳазин ва ўксик туйғулар бўлиб қуйилади¹. Бу борада, ўзбек адабиётига мустақиллик нафасининг уфурини, эндиликда яратилаётган янгича талқиндаги ҳикояларни тилга олмай илож йўқ.

Бугунги адиблар орасида ўзига хос тасвир, юмор, ифоданинг соҳналиги, сюжетнинг ранг-баранглиги билан ажралиб турадиган ёзувчи Луқмон Бўрихон ижодини алоҳида таъкидлаш жоиз. «Шуҳрат» медали совриндори (2007), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими (2012) ёзувчи Луқмон Бўрихон 1965 йил 15 февралда Ўзбекистоннинг азим вилоятларидан бири саналмиш Қашқадарё вилоятининг Ғузор туманидаги Янгиобод қишлоғида туғилган. Тошкент Давлат Университетининг (ҳозирги Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети) журналистика факультетига ўқинишга кирган Луқмон Бўрихон узоқ вақт давомида ўзининг дастлибки асари ҳисобланмиш — «Бегимқул катта» ҳикояси устида ишлайди. Устозлар сабоғини, адабиётни чуқур ўрганган носир 1987 йил талбалик чоғида «Бегимқул катта» ҳикоясини яратади. Бу асар кўп ўтмай «Ёшлик» журналида эълон қилинади ва ижодкор ёзувчи сифатида адабиёт оламига кириб келади. Шу кундан бошлаб, бугун умирини бадий адабиётга, ўзбек насрининг ривожига салмоқли ҳисса

¹ Каримов Н. Назот адабиётдадир//Ёшлик, 2014, 6-сон. — Б.8.

қўшишга бағишлаган фидойи ёзувчи Луқмон Бурихоннинг «Ялан-гоёқ» (1991), «Сирли муаллим» (2006), «Хизр кўрган йигит» (2007) сингари ҳикоя ва қиссалар тўпламлари бирин-кетин адабиёт майдонига кириб кела бошлайди. Луқмон Бурихон 2000 йилдан расман Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси аъзоси бўлади.

Ҳикоя жанрида қалам тебратиб ижодини бошлаган адиб яна қизгин ижодга шўнғиб кетади ва орадан кўп ўтмай илк романи ҳисобланмиш «Жазирамадаги одамлар» (2005) асарини яратади. Роман дунё юзини кўрар экан, ёзувчининг ўзи у ҳақида шундай дейди:

«Ижодкор вақт ўтган сари очилади, сайқалланади, ўзини намоян қилиб боради. Гоҳида яхши ёзилган асар хусусида «энди бир ёзиб қўйдим-да», деганга ўхшаш гаплар кулоққа чалинади. Аслида, ўша асар ўзидан-ўзи ёзилиб қолмайди. Асар борки, у ёзувчининг ўз «мен»идан туғилади. «Жазирамадаги одамлар»нинг туғилиши ҳам йиллар давомида шаклланган қараш, ўз «мен»имдан туғилган гоёнинг илк босқичини босиб ўтиш орқали вужудга келган. Шундай экан, ҳали ичимдаги «мен»нинг босиб ўтиш керак бўлган босқичлари жуда кўп»¹.

«Жазирамадаги одамлар» романи яратилиши биланоқ кўпчилик адабиёт ихлосмандлари, ёзувчи, танқидчилар эътиборини бирдай ўзига тортди. У О. Мухторнинг «Минг бир қиёфа», «Кўзгу олдидаги одам», «Тепаликдаги хароба», «Фуу», «Аёллар салтанати ва мамлакати», «Майдон» романлари, Н. Эшонкулнинг «Қора китоб» қиссаси, Х. Дўстмуҳаммаднинг «Бозор», С. Вафонинг «Тилсим салтанати», А. Нурмуродовнинг «Қон ҳиди» романлари сингари инсонга ёндашувнинг янги чалиги, тасвирнинг қуюқлиги, инсон руҳияти қатламларини акс эттириш миқёсининг кенглиги ва ифода тарзининг фавқулоддалигига кўра миллий адабиётимиз учун янги бадиий ҳодиса бўлди.

Таниқли ўзбек ёзувчиси Эркин Аъзам ҳам асар хусусида шундай фикрларни билдиради: «Аввало табиийлиги, тиниқ самимийлиги; бирон-бир жойда зўриқиш, чираниш сезилмайди. Қаҳрамонлар тасвирида, тақдирида биз одатланиб қолган бирёқламаликлар, схематик ёндашув йўқ. Қаламга олинган воқелик қандоқ ҳаётий бўлса, тасвир-у баён ҳам ўшандай табиий бир маромда. Бир сўз билан айтганда, асар воқеликдан — илдииз-у томиридан узилмай ёзилган»².

¹ Бурихон Л. Яхши асар ўз-ўзидан ёзилиб қолмайди (Г. Солиева билан суҳбат)//Оила даврасида, 2014, 23-январь. — Б. 12.

² Аъзам Э. Бари — борича//Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2005, 15-апрель.

Адабиёт санъат ҳодисаси, инсоннинг рухий-психологик фаолиятининг асосий соҳаси сифатида оламнинг образли инъикоси ўлароқ яшашда давом этади. Фақат у энди даврнинг энг инги ва илғор ғоялари, миллий ғоялар билан бойиган, энг муҳими эса, бадиий жиҳатдан жуда юксак даражада турадиган адабиёт бўлиши лозим. Озод халқнинг мустақил адабиёти ҳар жиҳатдан баркамол адабиёт бўлмоғи керак. Бу адабиётда сийқа, одди-қочди, ўртамиёна асарларга мутлақо ўрин бўлмаслиги лозим¹. Ёзувчининг навбатдаги «Темир йўл» романи ҳам ана шундай янгича қарашларни ўзида сингдирган бўлиб, кенг кўламли муаммоларни кичик тақдирлар орқали кўрсатди. Қаҳрамон тилига сингдирилган пичинг, минғирлаб бўлса ҳам ҳақиқатни айтишга уриниш, маъноли табассум билан адиб ўз қиёфасини чизгандай бўлди.

Орадан кўп вақт ўтмай адиб ижодидаги яна бир ўзига хос асар «Сирли муаллим» (2006) қиссаси дунёга келди. «Уни кўрдиму юрагим орқага тортиб кетди. У тобутдек тебраниб бораётган вагон тамбурининг бир бурчида чўнқайиб ўтирар, ҳар бир ўтиб қайтувчини қон нуқси урган кўзлари билан қизиқсиниб-қизиқсиниб, бош оёқ кутиб қоларди...» дея ёзади Луқмон Бўрихон «Кўноқ» ҳикоясида². Бопланишиданоқ китобхонни беихтиёр ўзига торгувчи ушбу жумлалар ҳикоя сўнгига қадар ёзувчи тилидан айтилади. Бир қарашда оддий одамларнинг кичик ҳаётини ёритиш айнан асарнинг бош маъносидай туйилади. Яна бир муҳим жиҳати, адибнинг соф янгича юмор талқини ҳам айнан мана шу ҳикояда кўзга кўринганлигидир. «Бу нусханинг ёши, нари борса, йигирма иккиларда эди. Унинг кўздан бери сув кўрмай ҳурпайиб кетган сочларига, кир-чир кўллари-ю уст-бошига қараб, дарҳол, лўли бўлса керак, деган ҳислга бордим»³.

Луқмон Бўрихон ижодининг яна бир ўзига хослиги, у яратган ҳар бир, хоҳ у катта бўлсин, хоҳ у кичик, уларда бирдай кичкина, оддий одамларнинг ҳаётини турли хил рамзлар, уларнинг ҳис-туйғуларини йирик деталлар орқали кўрсатишидадир. Руҳият олами билан бевосита тасвири бир қарашда соф юморга, бир қарашда ҳаётнинг аччиқ синовларини кенг қамровда баён қилишдаги бадиий

¹ Шарафиддинов О. Истиклол адабиёти энг илғор адабиётдир. Ижодни англаш баҳти. — Т.: Шарқ, 2004. — Б. 192.

² Bo'rixon L. Qo'noq / Karimov B., Abdiev N. XX asr o'zbek hikoyasi antologiyasi. — Т.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2011. — В. 556.

³ Кўрсатилган асар. — Б. 557.

тилга ёндашишида кўринади, тасвирлашда мос ўхпатишлардан фойдаланганлигида ажралиб туради.

Адабиёт ва санъат аввало инсон ҳиссиётини тарбиялайди. Шундай экан, қандай қилиб, қайси юз, қайси қўл билан ёлгонни ёзиб бўлади? Лекин ростини ёзаман деб, дуч келган нарсани ҳам қаламга олиб бўлмайди, албатта. Ёзганларингиз ўзгалар қалбига акс-садо бермоғи учун уларда фақат ростлик эмас, озгина айтиладиган гап, «юк» ҳам бўлиши керак, деб ўйлайман. Инсонни дард, ўз қалби ва атрофида юз бераётган ҳодисаларга бепарқ бўла олмаслик туйғуси ҳамيشа ижодкорни рост ёзишга ундайди», — дейди ёзувчи Зулфия Қуролбой қизи¹. Луқмон Бўрихоннинг «Кутилган кун» ҳикоясига нисбатан мана шундай таърифни бериш мумкин. Асардаги бош қаҳрамон Бойхоннинг ички олами, аслида касби бетайин бу персонаж образида бепарво, нафси домига илинса, ҳатто қалбига, туйғуларига ҳам бўйсинмайдиган салбий характер эгаси ҳикояга бош қаҳрамон қилинган бўлса-да, адиб ана шу персонаж орқали яна бир дунё кишиси, яъни ҳақиқий инсон қиёфасини яратишга уринганини кўриш мумкин бўлади. Буни Бойхоннинг хаёлот оламининг бир четида изғиб юрган қуйидаги ўйлардан билиб олиш қийин эмас: «Йўқ, бундай яшаб бўлмайди. Одамсифат бўлишим керак, одам...»² Лекин унинг бу каби соф хаёлларини баъзида мана бундай баднафс ўйлар ҳам эгаллаб қолади: «Озроқ ичсам ўлмасман... хотинни табриклаш қочмас...»³ Бу асарни ўқир экансиз, адиб бевосита конфликт усулидан фойдаланганлигини ҳам сезасиз.

Дарҳақиқат, қаҳрамон характери, унинг ички дунёсини очиб бериш ҳар бир ёзувчига хос бадиий талқинни, уни ҳис қилиб китобхонга етказиш катта бир маҳоратни талаб қилади. Адиб Луқмон Бўрихон ижодига назар ташлар эканмиз, бундай маҳоратни унинг қатор ҳикоялари руҳиятига синдирилганига гувоҳ бўламиз. Жумладан, ёзувчининг «Тун қаъридаги шуъла»дан (қисса ва ҳикоялар тўплами) ўрин олган «Темир сандиқ», «Қўноқ», «Кутилган кун», «Тун қаъридаги шуъла», «Чўлдан келган ташвиш», «Алдоқчи тунлар» каби ҳикоялари воқеалар ранг-баранглиги, образлар орқали ҳаётни кенг қамровда кўрсатиш ҳамда бир-бирини такрорламас қаҳрамонлар, уларнинг характеридаги салбий ҳамда

¹ *Қуролбой қизи З.* Англашнинг олис йўллари//Ешлук. 2014, 3-сон. — Б. 33.

² *Бўрихон Л.* Тун қаъридаги шуъла. — Т.: Шарқ, 2012. — Б. 149.

³ *Кўрсатилган асар.* — Б. 153.

шобий томонларини кўрсатишдаги конфликт усулидан фойдаланишида фарқланади. Адиб «Кутилган кун» асарида хотинининг кутилган кунига деб йиғаётган пулларини нафси йўлдан уриб ичиб юборган Бойхоннинг ички дунёси турли ўй-хаёллари орқали очиб берилган бўлса, «Темир сандиқ» ҳикояси орқали ёзувчи ҳеч бир ншга бепарволик билан ёндашмаслик, «Қўноқ» асарида эса инсоннинг бу дунёдаги роли, атрофдагиларнинг унга муносабатидаги сохталик, иккиюзламачилик каби ярамас иллатларни қоралатгандай туйилади. «Алдоқчи тунлар», «Чўлдан келган ташвиш», «Тун қаъридаги шуъла» ҳикоялари эса марказда турадиган образларнинг умр йўлларидаги тўқнашувлари ҳақида бўлиб, у қаҳрамонлар ўртасидаги зиддиятларнинг йирик фонга олиб чиқилиши билан эътиборни тортади.

Луқмон Бўрихон ўзбек адабиётида ўз ўрнига, ўз имзосига эга ижодкорлар қаторида саналиб келинади. Унинг ҳикоя, қисса, романига ёндашиш маҳорати, уларнинг якунида кўзга ташланади. Жумладан, адибнинг «Қўноқ» ҳикояси якуни шундай жумлалар билан ниҳояланади: «Поезд ўкириб шиддат билан елиб борар эди...» Яна бошқа «Тун қаъридаги шуъла» ҳикоясида эса шундай тугайди: «Зобит йигит маъсум жилмайиб қўйди. Назаримда, унинг қорачиқларида алланечук шуъла порлаб тургандай бўлди...», ё бўлмаса «Чўлдан келган ташвиш» ҳикоясини адиб мана бундай якунлайди: «Самад томоқ қирганча таралдудланиб қолди...» Бу эса ҳикоянинг таъсир кучини янада оширади. Демак, адиб Луқмон Бўрихон асарларига жиддий ёндашиб, ўз ижоди билан ўзбек адабиёти ва китобхонлари қалбидан муносиб ўрин эгаллади. Бу жиҳатдан Луқмон Бўрихон асарлари ҳозирги ёш ижодкорлар учун маҳорат мактабини ўтамоқда...

МАЪНАВИЙ БЕДОРЛИК ТАЛҚИНИ

С.А. Мўминова, филол.ф.н. (ҚарДУ)

XX аср ўзбек фалсафий лирикаси эзгулик ва қабоҳат, гўзаллик ва хунуклик, ҳаёт ва ўлим, хуррият ва зулм мавзу-масалаларини шунх тақдири, миллат тараққиёти ва жамият психологияси билан бевосита бадиий тадқиқ этиш сари юз тутди. Мазкур тамойиллар дин ва ижтимоий-сиёсий воқелик билан, шоирнинг онги-дунёқарашини, ҳаётга қарашини, ўрганишини ва эстетик баҳолашини билан узвий боғ-

лиқликда зуҳур топди. Зеро, «истеъдодга омухта интеллектуаллик ноёб руҳий-маънавий бойлик»¹ «сифатида Асқад Мухтор лирикасининг ўзига хос бадиий-эстетик хусусиятини белгилайди.

Инсоннинг ўзи ўткинчи, аммо инсонийлик боқийдир. У маънавий-ахлоқий тўқисликнинг таркибий қисми сифатида Асқад Мухтор лирикасида алоҳида саҳифани ташкил этади. Аслида инсонийлик, эзгулик, адолат, гўзаллик ҳаёт ҳақиқатларини боқийлаштирувчи маънавий-ахлоқий, интеллектуал қадриятлардир. Шеърят Асқад Мухтор талқинида инсонни янада гўзал ва олийжаноб этиш баробарида жамият асосларини мустаҳкамловчи кудратга эга. «99 миниатюра», «Сизга айтар сўзим», «Сирли нидо» мажмуалари мундарижасини белгилаган «Мен дунёга келиб дунё орттирдим», «Кўнгил», «Умр нега ширин», «Тонглар изсиз ўтди», «Сизга айтар сўзим», «Олий бутунлик», «Билса эди шуни», «Қийналиш» сингари шеърлари шоирнинг эстетик принципларини тажассум этади.

*Тегирмон тошининг ўқида ором,
Ором гирдибоднинг қоқ ўртасида.
Жозоба теграси — саъйи бадавом,
Шундай бир ҳолат бор ишқ ўлкасида.
Ишқ — ором излаш, мушкул ва ширин,
Чархи гирдон, хулласи калом.
Сенинг кўзларингда ором яширин,
Атрофингдагилар шундан беором².*

Шеърят шоир талқинига кўра, виждон туғени ва бугриққан тупроқ («Энди ўтдан чиққан ўзимизнинг ер»). Ижод теранликдан бошланар экан, поэзия ҳаёт билан инсон маънавий оламини ўзаро боғлиқликда нозик, турфа қирраларини бадиий тадқиқ этади. Зеро, зангори рўмолдаги Ер она мисоли бизни кипригида авайлар экан, у эзгулик, ёруғликнинг доясидир. Асқад Мухтор лирикасида инсон ҳаёти, умр фалсафаси алоҳида бир саҳифани ташкил қилади. Хусусан, инсон умрининг тиниқлиги ва равшанлиги, япашнинг асл моҳияти — бевосита ҳаёт рангларига мазмун ато эта олиш билан уйғунликда намоён бўлади. Инсоннинг ҳаёт йўли, умри, меҳнат, гўзаллик, инсонийлик ҳақидаги теран мушоҳадалар моҳият эътибори билан шоирнинг ҳаёт ва бахт ҳақидаги, инсон тириклиги ва тақдири хусу-

¹ Асқад Мухтор замондошлари хотирасида. — Т.: Маънавият, 2003. — Б. 177.

² Мухтор А. Сизга айтар сўзим. Шеърлар. — Т.: Адабиёт ва санъат, 1978. — Б.

табиғи үй-мушоҳадаларининг фалсафий асосига айланади. Бу борада табиғат образлари (тупроқ, нур, дарахт, олов, шамол, гиёҳ ва ҳ.к.) Асқад Мухтор фикрларининг рамзли, ҳикматли моҳиятини ёритишга хизмат қилади. Она замин ҳикмати, она юрт тупроғидан унган неъмат шоирнинг гўзаллик, боқийлик хусусидаги ишонч туйғуларини қатъийлаштиради. Момо Куёш ҳаётнинг боқийлигини таъминлаётган экан, ер ҳаётнинг яшноқлигини, кўркамлигини белгиловчи асосдир. Зеро, инсон покдомон ҳаёти, бунёдкор, салоҳиятли меҳнати билан асрий зулматларда бир ёруғ нуқта.

*Сен кашфиёт ёлқини, оташ,
Асрий зулматларда бир ёруғ нуқта.
Барча мавжудотлар қалбинга туташ,
Бир оддий гиёҳнинг олдида тўхта.
Ариқ шилдираши, барглар шивир,
Сенга жон озуги, руҳинга дардкаш.
Гуллар билан сўраш, ҳидлаб ҳар бирин,
Капалаклар билан суҳбатлаш.
Жавоб бермасалар гапинга, майли
Совуқ юлдузларга тикилганда гоҳ,
Билгинки, қалб кўри жонлилар туфайли,
Жонлилар жонлига доим хайрихоҳ!*

Шоир оддий турмуш реалликлари, маиший ҳаёт кўринишлари билан оламнинг боқий манзаралари ўртасида муштараклик кўради. Унинг оламини кўриши, тушуниши ва акс эттиришида ана шу гармония мазмундор поэтик образлар орқали ярқ этиб кўзга ташланади. Бу — шоирнинг ижодий индивидуаллигини тайин этишда етакчи омиллардан биридир. Юқоридаги сатрлар шоирнинг «Инсон» шеърининг. Фурсат, лаҳзалар ўтиб боради. Шу жараёнда инсон умри ҳам тонгдан ўтиб, ўз шони сари оғиб бораверади. Мазкур ҳолатдан олам дарига тушмайди. Лирик қаҳрамоннинг ҳам қалби фарёд чекмайди. Халқонга берилмайди. Гўё ҳеч нарса рўй бермаётгандек, ҳамма нарса ўз маромида давом этаётгандек, ўз мақомида кечаётгандек. Инсон шахсидаги юксак маънавий-ахлоқий фазилатлар инсонийликнинг табиғатини ташкил этувчи муҳим омиллардир. Ва улар, ўз навбатида, ахлоқий гўзаллик, интеллектуал тўқислик сингари башарий қадриятлар моҳиятини белгилайди. Профессор А.Расулов таъкидлагани-

¹ Мухтор А. Сизга айтар сўзим. Шеърлар. — Т.: Адабиёт ва санъат, 1978. — Б. 37.

дек: «Асқад Мухтор интеллектуал санъаткор сифатида ўзбек адабиётидаги янгиликка интилиш, модерн адабиётни мукамаллаштиришига ҳам муносиб ҳисса қўшди. Асқад Мухтор шахсини унинг ижодидан, интеллектуал асарларидан айри ҳолда тасаввур этиш мумкин эмас. Унинг юриш-туриши, гап-сўзлари, ижтимоий фаолияти интеллектуал моҳиятини намоён қилиб турарди»¹. «Сен кашфиёт ёлқини...» шеърида кузатилганидек, қалб қўри жонлилар, юрагида ёлқини борлар туфайли жонли, оловли. У тирикликнинг кунига ярайди. Тирик жонлар умрига чўғ қўшади. Шу тахлит табиат ранглари, деталлари лирик қаҳрамонни олам ва одам ҳаёти, тақдири ҳақида фикрлашга ундайди. Зеро, оламни тушуниш ҳамда тушунтиришда Асқад Мухтор лирикасида инсон ва табиат уйғунликда намоён бўлади. Бу ҳолни изоҳлашда шоирнинг лирик қаҳрамони бизга кўмак беради. Қизғалдоқ билан безанган адирлар, чимзорнинг кўк барқут гилами, минг хил қўшларнинг минг хил нағмаси, яйловни тўлдирган қўй сурувлари, пахтакор ва чорвадор элнинг меҳнатдаги нашъу-намоси ён қалбда ажойиб ҳислар, маҳвор тўлқинлар уйғотиши шубҳасиз. Бу туйғуларни, тансиқ ва оҳори тўкилмаган ҳислар-кечинмаларни ким биландир ўртоқлашиш иштиёқи баён этиш завқи лирик қаҳрамон шуурини тобора банд эта боради. Шу маънода лирик қаҳрамон учун олам дардли хушбўйликдан иборат («Тонгда бир дард билан...») бўлиб кўринади. У табиатни бастакор-машшоқ деб, қўшлар сайрашисиз бу олам нақадар қашшоқ бўлади, деб билади.

«Шундай ўтган умр-армонсиз» шеърининг лирик қаҳрамони далаларга ошиққан дарё тўлқинларини саволга тутади:

*У зилол, ҳаётбахш наволаринг қани,
 Жушқин ёшлигингни қайга ташладинг?
 Биладан, барини кумуш толаларга,
 Юртинг боғларига бергансан.
 Гузар оқшомлари,
 Деҳқон қалбларига
 Ёруғлик, файз бўлиб киргансан.
 Нақш олма юзида ёниб,
 Қандга тўлдиргансан
 Нафис, тарам-тарам томирларини,
 Узоқ йўлларингда*

¹ Асқад Мухтор замондошлари хотирасида. — Т.: Маънавият, 2003. — Б. 178.

*Саҳийлик билан
Барини бергансан, барини.
Мана энди
Сўнги қадамингда
Жилдираб оқасан дармонсиз.
Шундай ўтсам экан мен ҳам
Йўлларимни!
Шундай ўтган умр — Армонсиз¹.*

Баҳор оғушида яшнаган кўм-кўк адирлар, сою қирларнинг уз-дуксиз зумрад тўлқини, беҳад яйловнинг сокин ва улуғвор манзарали, чарақлаган дала қуёши, боғлар ва майсазорлар ўзининг манзаралири, ҳиссийатлари билан биргаликда меҳнатсевар, камтарин, аҳил қишлоқ кишилари ҳаётининг гўзаллигини тайин этади. Мазкур гўзаллик муаллақ ва абстракт эмас. У инсон билан, одамларнинг ҳаёти ва моҳияти билан боқийлик касб этади.

Леқад Мухтор фикрий шеърларининг фалсафий асосини ташкил этган мазмун — бу табиат, инсон, меҳнат ва гўзаллик тушунчаларининг ягона бирлигидан вужудга келади. Ана шу омиллар гўзаллиқнинг мукамал қиёфасини белгилаб бераркан, бевосита ҳаётнинг яқинлигини, унинг боқийлигини ҳам асослайди. Шу маънода, шоирнинг «Умр йўли», «Тонглар гўзаллиги», «Истак», «Ўзак», «Бой-чилак» сингари ўнлаб бадиий баркамол шеърлари характерлидир. Қуёш инсон самодан келинчак мисол чиқиб келаркан, уни биринчи бўлиб қуш, янроқ, ниҳол қарши олади. Булбул дилбар, дилнавоз чаҳ-чаҳларкан, феруза наҳорнинг сафосини ҳам чанқоқ симиради. Ҳаёт — гўзалликлар қайнаб ётган кон экан, уни меҳнат олиб чиқар рўёбга. Лирик қаҳрамон дарёга, боғларга, тоғу офтобга гўзалликнинг яшноқ тасволисимон боқади. У мазкур ҳаёт дарсини чанқоқ ўқийди. Негаки, уларнинг бағрида инсон қўлининг, бунёдкор меҳнатининг излари бор. Инсон тафаккури, чақиндек зеҳни, яратувчи меҳнати туфайли шоввалар шовқинию ёмғир қатрасида, камалаклар рангию шинил далаларда, мактабидан қайтган қувноқ болаларда ҳаёт гўзаллигининг улуғвор жилваларини кўради.

«Ҳар бир чинакам асарнинг ўзига яраша фалсафаси бўлади. Бош фалсафий фикр асарни ёза бошлашдан олдин ҳам, ёзаётганда ҳам, ёзиб бўлгандан кейин ҳам сизни безовта қилиб, қийнаб, ўртаб туриши керак. Шусиз ёзилган асар дарров эътибордан қолади. Асарда

¹ Мухтор А. 99 миниатюра. Шеърлар. — Т.: Ўздавнашр, 1962. — Б.22

бош фикр, ҳаёт фалсафаси, чўғ бўлмагандан кейин китобхон ҳам ёнмайди»¹. Асқад Мухтор фалсафий-интеллектуал лирикасининг ўзбек шеъриятидаги ўрни ва аҳамияти, аввало, юқорида кузатилганидек фалсафий маънодорликни гуманистик ғоялар билан, ҳаёт ҳикматларини шеърини нафосат билан уйғунлаштириши биланлигида намоён бўлади:

*Умр йўли — оёқ изи эмас,
Уни на қор, на чанг боса олади.
Уқора чизикдай,
Ё нурдай муқаддас бўлиб,
Эл кўнглида мангу қолади².*

Ёки «Тонглар гўзаллиги» шеърини кўздан кечирайлик. Тонг жуда катта гулдастадай, сахий кучоғида нур кўтариб балқимоқда. Унинг ҳар бир заррасини, томчи-томчи шуълаларини булут, киприк, байроқ, япроқ, уйларнинг тошлари талашган каби ташналикда ютоқиб симиради. Шу боисдан ҳам тонглар кўшиқдай дилрабо; лирик қаҳрамоннинг кўшиқлари эса тонг каби сулув. Ушбу ҳиссиётнинг ҳаётини асосларини, юзага келтирган заминини излайди. Ва алал охири тунлар мижджа қоқмай меҳнат қилганлигида кўради:

*Қор тагидан дадил бош сузар.
Умри қисқалигин яхши билади.
Аммо кўзи тишиқ, чунки дил сезар:
Баҳорга сўқмоқлар очиб ўлади.*

Ушбу сатрлар шоирнинг «Бойчечак» тўртлигини ташкил этади. Умрларни эзгулик учун, гўзалликлар бунёд этиш учун сафарбар қилишлик шоир шеъриятининг фалсафий мағзига айланган. Ҳар бир шеър ана шу бош ижтимоий-фалсафий концепциянинг турфа қирраларини жилвалантириш учун сафарбар этилган. «Ўзақ» шеъри «Бойчечак» шеъридаги маънони кекса қайрағоч образи мисолида давом эттиради. Хусусан, бадий ғоянинг ўзга қиррасини ёритишга қаратилган. Гузардаги кекса қайрағоч дам сарғиш, дам пупги товланар эди. Кўм-кўк барглари қолмагач, уни кесиб кетишади. «Кеча ҳаёт эди, бутун — йўқ. Қизиқ...» дея ҳаёлларга толади лирик қаҳрамон. Ундан ёдгор бўлиб катта тўнкаси қолган.

¹ Мухтор А. Ёш дўстларимга. Адабий суҳбатлар. — Т.: Ёш гвардия, 1971. — Б. 15.

² Мухтор А. 99 миниатюра. Шеърлар. — Т.: Ўздавнашр, 1962. — Б. 42.

*Унда тўлқин-тўлқин тўғарак чизик
Ёшин кўрсатарди, сўзларди умрин.
Бир замон тебраниб ўсган навниҳол
Бир азим қоматга бўлибди ўзак.
Болаликда гап кўп. Бир гражданга
Зувала бўлади, ахир ҳар гўдак!*

Асқад Мухтор шеърларида она юрт қиёфаси сайрон кечаларнинг гир-гир шамоли, бедазорда кишнаган тўйин йилқилар, сакки жазирама чўл қуёши, мағрур тоғлар образидан таркиб топади на ақлитлик касб этади. Шоир шеърларидан офтобда қорайиб кетган чўпонлар, фидокор деҳқонлар, пахтакорлар қиёфаси намоён бўлади. Булар, албатта, она ўлкамиз образини асословчи асосий образлар эмас, ташқи белгилар, холос. Асқад Мухторнинг «Умр йўли», «Ишончсиз қадамлар», «Бобомнинг бобоси...», «Тугилдию, абадийлик топди», «Ухламай...» сингари шеърларини алоҳида таъкиллаб кўрсатиш мумкин. Уларда шоир лирикасидаги она юрт образини чизган ёрқин ва тантанавор бўёқларнинг юзага келиш имоли конкрет ифодасини топган. Шу маънода «Ёзувчи ижодига кутин барака берадиган ҳақиқий зиё, энг аввало, унинг ўз қалбининг на халқ ҳаётига отган илдизларидан келиб чиқади»², — дегандек айтиб П. Қодиров минг карра ҳақ.

Гўзаллик лирик қахрамон қалбига ҳаёт заррасидан оқиб киради, сабаби, у ҳаётнинг такрорланмас лаҳзаларини туя олганлиги билан гурурланади, «Бахтлиман дунёга ҳурмат ва эъзоз билан Инсон бўлиб келганим учун» дея гурурланади. Шу боисдан ҳам шоир лирикасида ҳаёт гўзалликлари гоёт ёрқин бўёқлари, маънос ва маҳзунликка чўмган гурур тўла оҳанглари билан намоён бўлади. Асқад Мухтор лирикасида бадиий идрокнинг сермаъно образлар рангдорлиги, бўёқларга мўлчилиги алоҳида бир хусусият касб этади. Бу нарса бевосита ҳаётнинг ўзидан андоза олганлиги, шоир шахсияти ва эстетик қарашларини таъсирида шаклланганлиги, она юрт манзараларидан оро топганлиги билан характерланади.

Асқад Мухтор инсоннинг ҳаёт йўли — бу ҳалол покдомон яшашини, маънавий бедорликда деб билади. Одамларга наф келтириш, эл юрт корига яраш, хизматини ўтай билишда деб тушунади. Шах-

¹ Мухтор А. 99 миниатюра. Шеърлар. — Т.: Ўздавнашр, 1962. — Б. 56.

² Асқад Мухтор замондошлари хотирасида. — Т.: Маънавият, 2003. — Б. 178.

сий бахт халқ манфаатларига йўналтирилсагина мукамалликка эга бўлади. Мазкур ғоявий-бадий концепция шоирнинг фалсафий-интеллектуал лирикаси мундарижасини белгилайди.

ШЕЪРИЯТДА «РАМЗ ТИЛИ»

Ш.Л. Каримова, филол.ф.н. (ҚарДУ)

XX аср ўзбек шеъриятида бадий сўзнинг турли товланишларини, лирик образ қўламининг кенглигини, юксак эстетик идеалга эга шоирлар поэтик тафаккури бетакрорлигини кузатиш мумкин. Зотан, шеъриятда шоирнинг сўзи муҳим; сўз шоир қиёфаси ва «мен»лиги, сўз-шоир бадий ғоясини ифода этадиган мўъжизавий восита. Ижод аҳли ўз индивидуал поэтик олами, санъаткорона сўзи, оригинал ифода усуллари билан халқининг қалбидан ўрин олади.

Мана шундай шоирларимиздан бири Шавкат Раҳмондир. Шоир шеъриятининг ғоявий бадий хусусиятини англаш учун даставвал унинг эстетик қарашларини тушуна билиш лозим. Бу дегани адабиётнинг, демак, ижодкорнинг жамият, халқ, инсон олдидаги бурчи масаласидир. Шоир ижодида фидойилик, юрт тақдирига масъуллик, эрк ва озодлик анча дадил овозда куйланганлигини кўра-миз. Гарчанд шоир 70–80 йиллар Коммунистик мафкура ғоялари айни кучга тўлган даврларда ҳам ҳаёт ҳақиқатини ҳаққоний тасвирлаган, инсонни теран англаган, орзу армонларини росттўйлик билан куйлаган эди.

*Кўзингизни очинг, кўрқманг,
Зиёдан қамашсин оғрисин майли,
Майлига яшамоқ бўлсин қийинроқ
Очиқлиги туфайли¹.*

Ушбу мисралар гўёки Чўлпон аср бошларида, аниқроғи 20–30 йилларда халқни озодликка, хурликка чақириб, мутелик ботқоғидан қутилишга даъват этган:

*Кишан кийма, буйин эгма
Ки сен хам хур туғулғонсен² каби мисраларни эслатгандек.*

¹ Шавкат Раҳмон. Абадият оралаб. Шеърлар. — Тошкент, 2012. — Б. 21

² Уша асар. — Б. 444.

Чўлпон аср бошида озодлик ва эркинликни шеърларида куйлаган бўлса, аср сўнггида 70-80 йиллар авлодида Шавкат Раҳмон инсонларни, аввало, ўзини англашга, ҳаётга очиқ кўз билан қарашга, гарчи ҳақиқат аччиқ бўлсада, ўз юртини озод ва эркин куришга эҳтиёж сезган эди. Чўлпон билан Шавкат Раҳмон шеърлятидаги ҳамоҳанглик айнан мана шу ижодкор эстетик идеалида намоён булади.

Чўлпон ва Шавкат Раҳмон шеърлятидаги яна бир уйғунлик шеърларида рамзлар тилига катта эътибор беришида, улардаги «қарға» мажозий образини образ даражасида кўтаришида кўрамиз. Ҳар икки шоирда ҳам бу салбий хусусият касб этади.

Чўлпон «Хазон» шеърлида:
Қарғалар боғларда қағлашиб қолдилар
Билмадим кимларнинг қисмати узулур
Ёнғоққа ёпишиб бир чангал солдилар
Билмадим кимларнинг умиди йўқ булур¹.

Ёки:

Яна қиш. Қор кафан ёпилди яна
Қарғага тўй.ўйин топилди яна.

Шоир ҳар иккала шеърлида ҳам «қарға» сўзига алоҳида урғу беради. Чўлпон айтганидек: «Кўклам ойим йўлга чиққан, кўклам ойим келади» деган келажакдаги ёруғ кунлардаги умидини баҳор фаслига менгзайди. Лекин «қарға» рамзий образини келтирган шеърлар айнан «куз», «қиш» фаслларда кўринади. Сабаби Чўлпон табиат манзарасини чизиш билан бирга ундан моҳият излайди. Нега айнан қишга? «Қор», «оппоқ қор» рамзлари поклик ва софлик тушунчаларини бериши мумкин эди. Лекин Чўлпон «қиш»нинг совуқлигини ҳукм сураётган мустамлакачилик сиёсатига, ер юзига ёйилган қорни эса кафанга, яъни эрки йўқ халқининг ўлимга маҳкумлигига, ҳокимият тепасида туриб, ўз ҳукмини ўтказаетган салтанат эгаларини «қарға»га менгзайди.

Шавкат Раҳмон шеърлятида ҳам «қарға» рамзларига кўп мурожаат этади. Шоирнинг «Шимол куни» шеърлида «қовжираган куз тепасида айланади қора қарғалар» каби мисраларида ҳам шундай ҳолатни кўришимиз мумкин.

¹ Ўша асар. — Б. 482.

●

*Бу йил ҳам минорда ҳайрият.
Шарқона безаклар сўнмабди.
Минорнинг бошига бу йил ҳам
Ҳайрият, қарғалар қўнмабди.*

Шеърдаги «шарқона безаклар» ўзлигини йўқотмаган миллат қиёфаси, «ҳайрият қарғалар қўнмабди» мисраларида ёвуз ниятли кимсалар турмаганлигидан шоирнинг келажакка бўлган умидининг рамзидир.

Бизга маълумки, эрк ва озодлик, истиқлол учун кураш 20–30 йилларда бошланган эди. Лекин 50–йиллар «сокинлик даври» деб аталган адабиётда бундай сўзларни баралла айтишга имкон бўлмаган. 37–йиллар қатағон даври азобларининг оҳори тўкилмаган, адабиёт ҳукмрон мафкура учун хизмат қилишга мажбур этилган даврларда бу ҳақда айтиш ниҳоятда мушкул эди. XX аср 60–йилларининг иккинчи ярмида бошланган ўзбек шеъриятидаги янги-ланиш жараёнлари йиллар ўтиб, ўзининг юксак поғонасига кўтарилди. Ижодкорнинг дард тугёнлари, истиқлолга бўлган эҳтиёжи 70–80 йиллар шеъриятида рамзлар тилига кирди. Бу даврда А.Орипов, Э.Воҳидов, Р.Парфи ижодида бундай ҳолатларни кўришимиз мумкин.

Ўзбек шоирлари ўз шеърлари мазмун-моҳиятига миллий ўзликни англаш, буюк аждодлар билан фахрланиш, Ватанни озод кўриш каби бир қатор эзгу туйғуларни қуюқ рамзий образлар орқали сингдирдилар. Истиқлол туйғуси ижод аҳлининг ботинида етилди, шеърый мисралар илдизи асосини ташкил этди. Табиийки, бу адабий-эстетик ҳодиса Шавкат Раҳмон ижодида ўз поэтик ифодасини топди.

Шавкат Раҳмон ҳам шу авлоднинг кўзга кўринган истеъдодли вакилларида бўлиб, ватанини озод ва обод кўриш орзусида ёниб яшаган шоир. Дарҳақиқат, шоирнинг ўз ҳаёти йўқ; унинг ҳаёти элнинг, Ватаннинг ҳаётига қўшилиб сингиб кетган. Бу ҳақда шоир Э.Воҳидов шундай деган эди: «Шоир, аввало, ўзининг шахсий ҳаёти йўқ эканлигига тан бериши керак. Шоирнинг дарди халқнинг дарди. Томчида қуёш акс этганидек, шоир — истеъдод гавҳарида кўринган халқнинг юраги! У ўзининг пинҳоний умрида шу гавҳарни эҳтиёт қилиши керак. Агар ҳар бир сўзи халқнинг, даврнинг нидоси бўлса у шоир бахтли»¹.

¹ Воҳидов. Э. Шоиру шеър ушуур. — Тошкент, 1986. — Б. 159.

Шавкат Раҳмон ўзининг илк изланишларидаёқ ана шу нарсани англай олди. У айтаётган ҳар бир сўз халқ дарди, эҳтиёжи, юраги билан ҳамоҳанг айтилади. У муросасиз шоир келишувчанликни, эзмалик ва мужмалликни ёқтирмайди. Унинг шеърлятида ишқ муҳаббат, ёр, ҳижрон, висол мавзуларидан эркпарварлик, ватанпарварлик, ватан ўтмиши, бугуни, келажаги учун кайғуриш ҳақидаги шеърлари устунлик қилади. Унинг шеърларини тафтиш қилиш жараёнида шунга амин бўламизки ўз тақдирини ватан тақдиридан айро тасаввур қилиб бўлмайди. Шоир ижод майдонида «Ўшкент лаҳзаси» шеъри билан кириб келган ва ўз юрт манзараларини, ватанга муҳаббатини куйлаган бўлса, умрининг сўнгида ёзилган шеърида ҳам ўз туғилиб ўсган юртига учмас меҳр-муҳаббатини изҳор этади.

*Айт, эй хаста булбулим
Ўшга қачон етамиз?
Абадият оралаб
Ўшга қачон етамиз?*

Ватан, юрт ҳақида кўп ва хўп айтиш мумкин. Бу мавзуни қаламга олмаган ижодкор бўлмаса керак. Ўзбек шеърлятида Чўлпон, Фитрат, Ойбек, Х.Олимжон, А.Орипов, Э.Воҳидов, Р.Парфи ва бошқа ижодкорлар маромига етказиб куйлаган, юрт тақдири, юрт манзараси ҳақида шоирларимиз бетакрор ташбеҳлар битишган. Шавкат Раҳмон ҳам Ватан ҳақида ёзганида ҳамду сано қилиш, ўзга миллатга кўз-кўз қилиш учун чиройли қофиялар яратишни мақсад қилмайди. Шоир учун олий бахт юртнинг эрку озодлиги, ғами, ҳасратининг камайиши бирлиги, дину диёнатидадир.

*Шоир «Бахт сўзи» шеърида:
Авалло, бу сўзни ўзгалар айтсин,
Айтсинлар кўзлари севинчга тўлиб,
Элнинг бахти учун ўлимни тиккан
Шоирлар айтмасин биринчи бўлиб².*

Шоир қачон чин маънода бахтли бўлади? Ватан озод, юрт бахтиёр бўлса. Шоир учун бахт ўз бахтини бошқаларнинг бахти ичида кўришида. Юртининг фаровон ва тинчлигидадир. Шундай экан, шоир юртига бахтни орзу қилиб ёзишни эмас, чин маънодаги бахтиёр халқини куйлашни истайди.

¹ Шавкат Раҳмон. Абадият оралаб. Шеърлар. — Тошкент, 2012. — Б. 396.

² Шавкат Раҳмон. Абадият оралаб. Шеърлар. — Тошкент, 2012. — Б. 214.

Исёнкор куйчилардан бўлмиш Шавкат Раҳмон чин сўзни расм этди. У рост туйғулар куйчиси, тўғрисўз шоир сифатида танилди. Сохта гоёларни симиравериш жонига теккан халқ аҳволини бешафқат ва тўғри баҳолади. Демак, юқоридаги мушоҳадалар шуни кўрсатадики, Шавкат Раҳмон ўзбек шеъриятига дастлабки қадамларида-ноқ кенг қамровли, айна пайтда, ижтимоий жиҳатдан салмоқдор шеърлари билан кириб келди. Шундай экан, шоирнинг гўзал шеърый асарлари юксак адабий, ижтимоий, маънавий муҳитни юзага келтиради.

ИЖТИМОЙ МУАММОЛАР ТАЛҚИНИ

Д. Холдоров, катта ўқитувчи (ЎЗМУ)

Қадимдан ижтимоий муаммоларни тасвирлаш бадиий адабиётнинг етакчи мавзуларидан бири бўлиб келган. Ҳозирги адабий жараёнда кўзга ташланаётган юксак техника ва технологиялар, дунё глобаллашуви жараёни ва талай экологик муаммоларнинг бадиий тасвири мавзунинг ҳамон долзарб эканлигини билдиради. Ижод аҳли ҳаминча табиат, ҳайвонот ва набототни келгуси авлодларга соф ҳолда сақлаб қолиш учун қайғуриб келганлиги бежиз эмас. Ҳақиқатан ҳам теварак-атрофга очиқ кўз билан сергакроқ назар ташланса, бу ҳодисалар ер юзида истиқомат қилувчиларнинг миллати, дини, ирқию қайси тилда сўзлашишидан қатъи назар, барча учун бирдек тааллуқли эканлигига гувоҳ бўлиш мумкин. Турли-туман халқаро ташкилотларнинг лойиҳалар таклиф қилиши, қизгин баҳс-мунозараларга бой анжуманлар ўтказиши ҳам пировард-оқибатда Она Сайёрамизни саломат сақлаб қолиш мақсадига қаратилган. Барча нарсадан бойлик орттириш йўриғини қидирган инсбилармон ва қорчалонлар шундай пайтларда ҳам фойдаланиб қолмоқчи бўлишади, лекин, тўқайга ўт кетса ҳўлу қуруқ баробар ёниши вақти етиб уларга ҳам аён бўлиши аниқ.

Муқаддас каломларда айтилишича инсониятга бало — қазолар осмондан эмас, балки қилган хатти-ҳаракатларига яраша бўлади, дейилади. Ва бу инкор қилиб бўлмас ҳақиқат инсоният тарихида неча бор исботланган ҳам.

Шу ўринда ўзининг қатор қисса ва романлари, эссе ва ҳикоялари билан Мустақиллик даври ўзбек насрининг шаклланишига салмоқли улуш қўшиб келаётган таниқли ёзувчи Шойим Бўтаевнинг

«Шамол ўйини» қиссасидаги бир манзара ёдга келади. Тоғлик Ой-булоқ қишлоғида катта тўғон қурилади. Маҳаллий халқ бу қурилишга безътибор қарашади. Арз қилиб чиққан қарияларни ҳам маҳаллий амалдорлар қўйинини пуч ёнғоққа тўлдириб жўнатиб юборади. Тўғон қурилади, атрофи обод бўлади. Санаторийлар барпо этилиб, турли тоифадаги одамлар оқиб кела бошлайди. Бироқ вақт ўтиши билан табиат инжиқликлари бошланади. Осмонда қора булутлар тўшаниб, қаттиқ довул бошланади. Натижада тўғон бузилиб, бутун бир қишлоқдан ном-нишон ҳам қолмайди. Қиссадаги мана бу тасвирга эътибор беринг: «Итлар лойқа босган катаклари атрофида гингипиганча айланишар, кўкка қараб улишар — яратгандан мадад-им-дод кутаётгандек эдилар. Ҳаммадан ажабланарлисиз шундаки, бу чоғда бир-биридан ҳадиксираб, қочиб юрадиган жонзодлар ҳам айқаш-уйқаш бўлиб кетди — уларнинг муштарак жиҳати аён бўлиб қолди, қайғуни, аламни, ғуссани парранда-ю даррандаларнинг, одам бола-сининг кўзлари бир хил тарзда аён этаркан.

Одамлар... Улар ҳеч нарсага қаранмасди, зеро ҳамма нарсанинг кули кўкка соврилиб бўлганди. Улар ҳеч нарсага эътибор беришмасди, эътибор берадиган нарсанинг ўзи қолмаганди».

Ҳар қандай калфиёт инсон тасаввури билан бошланади. Бадиий адабиёт тасаввурларга асосланишини эътиборга олсак, бадиий асарлардаги жуда кўп воқеалар, ҳодисалар реаллашганини кузатиш мумкин. Қадим афсоналардаги учар гиламлар, сеҳрли ойналар ва бошқа кўплаб ҳодисалар ҳақиқатга айланганига гувоҳ бўламиз. Ёки дунё тан олган ёзувчи Эдгар По қаламига мансуб бир ҳикояда довулга учраган кема аъзолари оч қолганларидан бир экипаж аъзосини еб тирик қоладилар. Аслида бу бир бадиий асар. Лекин 1884 йилда худди шунга ўхшаш воқеа ҳаётда ҳам содир бўлади. «Кружева» кемаси аъзолари ҳам очлик сабаб бир матросни ейишади ва ҳикоя қаҳрамони билан экипаж аъзосининг исм шарифлари ҳам айнан бир-бирига ўхшаш: Ригард Паркер бўлган экан. Эдгар По асари бу воқеадан анча аввал ёзилган эди.

Шойим Бўтаевнинг «Шамол ўйини» қиссаси 1988 йилда ёзилган. Бу вақтда, ҳозирги Марказий Осиё экологик муҳитига таҳдид солиш хавфи бўлган Роғун ва Қамбарота электрстанциялари, сув омборлари қурилиши ҳақида ҳеч қандай гап бўлмаган, бўлиши ҳам мумкин эмас эди. Негаки, собиқ шўро замонида минтақа аҳолисининг барчаси пахтакор, бир сўз билан айтганда, халқ хўжалигида пахта монокультураси ҳукмрон эди. Шунинг оқибатида дарё сувларидан фойдаланишнинг ҳам энергетик, ҳам ирригация тизимлари

издан чиқиб, йигирманчи асрнинг улкан экологик фожиаси — бус-бутун Орол денгизининг ўз соҳилларидан ўнлаб чақирим йироқлашиб кетиши содир бўлган эди.

Ижод аҳли азал-азалдан илоҳий тасаввурларга суянади. Чунки уларга иқтидор Аллоҳ томонидан инъом қилинган. Биз бу гаплар билан ижодкорларни башоратгўй дейишдан йироқмиз. Бироқ қиссадаги воқеалар ҳақиқий ҳаётда ҳам рўй бермаслигига ҳеч ким кафолат беролмайди. Бугун дунё жамоатчилиги тараққий қилган мамлакатлар саноати чиқараётган газлар туфайли иқлим иситиши, дарёлар тошиши, тўфон ва сунамилардан ташвишга тушиб, бундай офатлардан халос бўлишнинг чора-тадбирларини баҳамжиҳат излашмоқда, бу албатта, таҳсинга лойиқ, башарият тақдирига масъуликдир. Минг-минг йиллар мобайнида барча халқларнинг бадий адабиётида табиат билан инсон уйғунлигининг абадийлиги тасвирланиши ҳам шундан.

Шойим Бўтаевнинг «Шамол ўйини» асарида табиатнинг ўз табиий маромига халақит бериш нохуш оқибатларга олиб келиши ҳам мумкинлиги тасвирланган. Марказий Осиё ҳудуди бўйлаб ўтадиган трансчегаравий дарёлар бўйида қурилаётган электростанциялар, тўфонлар ҳақида бугун матбуотда кўп гапирилмоқда, бу масалага дунё жамоатчилигининг ҳам эътибори қаратилмоқда. Минтақамиз халқлари ўртасидаги азалий кўни-кўшничилик, маданий борди-келдилар, урф-удумлар ҳам муштаракдир. Шундай экан, аввало мана шу тупроқда суяк суриб яшаб келган барча оғли инсонлар бундай фожиаларни олдини олишга баҳамжиҳат ҳаракат қилишлари зарурлигини дилга солувчи туйғулар ҳам «Шамол ўйини» қиссасини мутоллага қилиш жараёнида яна бот-бот уйғонади.

КИНОЯ ВА ИНТЕРТЕКСТУАЛЛИК МАСАЛАСИ

М. Шералиева, ўқитувчи (АДУ)

Рус эстет олими Ю.Боревнинг фикрича, «ёпиқ жамиятда миш-миш — ахборотнинг асосий шакли. Мишмишлар жанги — ижтимоий ҳаётнинг муҳим кўринишидир»¹. Совет жамияти ўз моҳиятига кўра,

¹ *Дмитриев А.В. Ю. Борев и интеллигентский фольклор. Социологические исследования.* — М., 1995. №7. — С. 138-141.

ёпиқ жамият, биқиқ муҳит эди. Рус олими В.М.Пивоев ўз тадқиқотида инглиз эстет олими Шефтсберининг айна масалага бевосита алоқадор қарашларини келтиради: «Шефтсбери ўз ишларида мулоқотнинг хусусияти ижтимоий эркисизлик даражасига боғлиқлиги ҳақидаги ўз даври учун муҳим бўлган фикрни айтади. Эркисизлик даражаси қанчалик ортиқ бўлса, қадриятларга мувофиқ нуқтаи назарни ифодалаш имконини сақлаш учун мулоқот шакллари ҳам шунчалик нозиклашади. Шефтсбери кинояда ана шундай мулоқот шаклини кўради»¹.

Шундан келиб чиққан ҳолда В. Пивоев киноянинг «муайян ижтимоий гуруҳ қадриятларига мувофиқ қарашларни ифодалашига кўра субъектив, жамият тараққиётининг реал зиддиятларини баҳолаши билан эса объектив» хусусиятга эга эканини айтади². Шунингдек, В.М. Пивоев кулгининг демократик ва антитоталитар хусусиятини таъкидлайди. Бу жиҳатдан киноя ва латифа (анекдот)нинг умумийлигини кўриш мумкин: шўро даври латифаларида тоталитар тузум ва унинг расмий мафкурасига, даҳоларига киноявий муносабат ифодаланган.

Ю. Борев шўро даврида расмий мифология билан ёнма-ён норасмий мифология — «интеллигент фольклори» (Ю. Борев атамаси) ҳам мавжуд бўлганини айтади. Асосан роман, шеър, мактуб ва кундаликлар ёзиш билан банд бўлган интеллигенцияга нисбатан бундай атамани қўллаш «қовурилган муз» жумласи сингари эриш туюлгани учун олим шундай изоҳ беради: диктатура шароитида ўз фикрини қоғозда ифода этиш хавфли бўлиб, оғзаки ҳикоя ахборот алмашишнинг цензурадан ҳоли ягона шаклига айланган эди. Яъни «тарихий латифа ҳужжатларда сақланиб қолмаган ҳаётни қайта тиклаш имконини бериши» билан қимматли. Л.Н. Столович ёзганидек, «калтаклаб, лекин йиғлашга имкон берилмаган» маҳалда ўта саводхон интеллигенция фикр ва туйғуларини оғзаки тарзда ўртоқлашишга интилади. Халқ оғзаки ижодига қўшилиши билан интеллигенция халқнинг ажралмас бир қисми эканини кўрсатади»³.

Таъкидлаш керакки, Ю. Борев «интеллигент фольклори» деганда фақат тарихий латифани эмас, балки оғзаки айтилган хотиралар,

¹ Пивоев В. М. Ирония как феномен культуры. — Петрозаводск: издательство Петрозаводского университета, 2000. — С. 16.

² Ўша жойда. — Б. 32.

³ Столович Л. Н. Философия. Эстетика. Смех. СПб. — М.: Гарту, 1999. — С. 280.

норасмий афсоналар ва миш-мишларни ҳам назарда тутати. Латифа эса интеллигент фольклорида марказий ўрин тутати.

«Лолазор» романи қахрамонлари расмий мифлар ва норасмий мифлар — интеллигенция томонидан яратилган афсоналар, латифа ва миш-мишлар оламида яшайди. Бу ҳол романнинг асар яратилган давр маданий контексти билан интертекстуал алоқасини белгилаганки, ёзувчи ўз романи орқали нафақат расмий матнлар (бадий асарлар, газета-журнал материаллари ва б.) билан, балки оғзаки тарзда яратилган, даврдан даврага кўчиб юрувчи «матн»лар (асосан, интеллигенция орасидаги латифалар) билан ҳам интертекстуал муносабатга, диалогга киришади.

«Лолазор» романида тоталитар тузум ва унинг мафқураси томонидан яратилган мифлар киноявий инкор этилгани очиқ-ошкор кўриниб туради. Расмий мафқура илгари сурган ғоялар ва реаллик ўртасидаги номувофиқлик муаллифда ҳамиша киноявий муносабат тўғдиради.

Биринчи навбатда, асар марказига қўйилаётган образлар ва уларнинг талқинида ёзувчининг давр контекстида шаклланган стереотипларга киноявий муносабати, жавоби мужассамлашади. Романда давр маданий муҳитида актуал бўлган юзлаб матнларга — бадий асарлар, газета-журнал мақолалари, расмий хабарлар, телерадиодаги чиқишлар, норасмий оғзаки ҳикоя ва латифаларга ишоралар бор. Бу масала, назаримизда, алоҳида тадқиқ этишга арзийди. Биз эса масалани Назир Сафаровнинг «Узоқни кўзлаган қиз» қиссаси билан алоқдорликдагина кўриб чиқамиз.

«Лолазор» романининг «Узоқни кўзлаган қиз» қиссаси билан интертекстуал алоқаси адолатли шўро тузуми ҳақидаги «миф»ни парчалашга хизмат қилади. Романда мазкур қисса ва унинг муаллифига тўғридан тўғри мос тушадиган интертекстуал ишоралар бор. Шунга кўра, айтиш мумкинки, Курбоной — илғор теримчи аёл образи ҳаётий прототипга эга бўлибгина қолмай, балки адабий манба таъсирида яратилган образ ҳамдир. Шўро даври ўзбек адабиётининг отахон ёзувчиси Назир Сафаровнинг машҳур пахтакор аёл Турсуной Охунова ҳақида ёзган «Узоқни кўзлаган қиз» қиссаси М.Муҳаммад Дўст учун интертекстуал манба бўлиб хизмат қилган. Романнинг Курбоной ҳақидаги саҳифаларида ана шу қиссага интертекстуал ишораларга кўп бора дуч келамиз. Бу ўринда фақат Курбонойгина эмас, у ҳақда очерк ёзган Назар Яхшибоев ҳам интертекстуал алоқанинг натижаси ўлароқ яратилган образ сифатида кўринади — совет даврининг отахон ёзувчиси Назир

Сафаров қисман Яхшибоев образининг прототипи экани англашилади (*Назар* ва *Назир* исмларининг уйқашлиги ҳам тасодиф эмас). «Қисман» деб таъкидлашимизнинг сабаби шуки, «отахон ёзувчи» мақоми муаллиф учун аввало ташқи қобик сифатида муҳим. Романда муаллифнинг шахс концепциясини акс эттиришда асосий роль ўйнаётган Яхшибоев образининг моҳияти прототипникидан кенгроқ. Яъни «отахон ёзувчи»нинг мақоми — йуриқдаги ижодкор вазияти роман проблематикасини акс эттиришга оптимал имкон яратиш учун зарур эди.

Романда Яхшибоев Курбоной ҳақида ёзган очеркнинг номи («Юлдузни кўзлаган қиз») Назир Сафаровнинг қиссаси («Узоқни кўзлаган қиз») номини эслатади. Персонаж исми бир вақтнинг ўзида оҳангдошлиги билан прототипга ишора қилгани ҳолда (Турсуной — Курбоной), интертекстуал манба — Н.Сафаров қиссасидаги талқинни ҳам инкор қилади: илғор пахтакор аёл Курбоной шўро даврининг тақдиридан мамнун, бахти тўқис аёл эмас, шўро сиёсатининг *қурбони*, шираси сўриб олинганидан кейин ҳеч кимга кераги бўлмайдиган қолган бахтиқаро аёл қиёфасида кўринади.

Курбоной образининг моҳияти фақат Яхшибоевнинг унга нисбатан киноялари орқалигина эмас, унинг ўз-ўзига бўлган аччиқ киноялари билан ҳам очилади. Н.Сафаров қиссасидаги Турсуной Охунова — тақдиридан мамнун, бахтиёр аёл. «Лолазор»даги Курбоной эса ўзининг фоже ҳолатини англаб турган, сиёсий гарғибот йўлидаги шунчаки бир кўғирчоқ бўлгани, бунинг эвазига аёллик, оналик бахтидан айрилгани учун жуда кечикиб надомат чекаётган аёл: «Курбоной кўзларини очди, ночор илжайди. «Нодон эканман-да, — деди. — *Нимагаям бунча бурним кўтарилиб кетувди, Назар ота? Урғочилигимни унутиб, эмга тўйган ҳангидай ҳайқаришини менга ким қўювди?*» Ҳар қандай шароитда ҳам ичи ва таши ўртасидаги фарқни сақлаб қолаётган Назар Яхшибоевдан фарқли, Курбонойда гурурини сақлаб, тақдиридан норозиликни бировга сездирмаслик истаги йўқ, шунинг учун у Яхшибоевнинг олдида ҳам аччиқ алам билан ўзининг устидан киноя қилаверади.

Давр маданий муҳитида актуал бўлган матнлар билан диалогик алоқаси «Лолазор» романида воқеликка киноявий муносабатни ифодадалашнинг асосий воситалардан бирига айланган. Киноя бунда структура белгиловчи принцип вазифасини бажаради. Муаллиф романга ўзи а матнлардан цитата олиб кириш, бошқа матнларга ишора қилиш (образ, мотив ва б.) орқали ўз даври маданий муҳитидаги турли нуқтаи назарлар билан диалогга киришади, бироқ қарши томоннинг

диалогта қодир эмаслиги, тоталитарликдан ҳоли бўлолмаслиги муаллифни уларга, асосан, киноявий позициядан баҳо беришига олиб келади.

ЖАСТИН МАРОЦЦИНИНГ «ТЕМУР: ИСЛОМ ШАМШИРИ, ДУНЁ ФОТИХИ» ТАРИХИЙ РОМАНИ ҲАҚИДА МУЛОҲАЗАЛАР

М. Яқубов, ўқитувчи (УрДУ)

Жастин Мароцци инглиз журналисти, тарихчи ва саёҳатнома ёзувчиси. Мароццининг тўрт китоби нашрдан чиққан. Улардан бири бу — Темур: ислом шамшири, дунё фотиҳи (таржима бизники — М.Я., аслиятда: Tamerlane: Sword of Islam, Conqueror of the World) Соҳибқиронга бағишланган. Тарихий роман деб эътироф этилган, Жастин Мароццининг 449 бетлик, 2006 йил Де Капо нашриёти томонидан босиб чиқарилган бу китоб қуйидаги тақриз билан бошланади:

«Тамерлан Чингизхоннинг татар давомчиси, у буюк Александр каби энг буюк дунё фотиҳлари қаторида туради. Унинг қўшинлари аёвсиз бўлиб бутун Осиё, Африка ва Европа узра қўркув солган. Оловли бўрон каби бу қўшинлар бутун Осиёни босиб, шаҳарларни ер билан яксон қилиб, асирларни азоб-уқубатга солиб, душманларга хунрезлик қилганлар. Тамерланга кулоқ солмасликка журъат этган ҳар қандай кимса, шубҳасиз, бошидан (калла) жудо бўлган... Ҳаётининг охиригача Тамерлан қаттиққўл қоидаларини амалга ошириш билан бирга, Суриядан Ҳиндистогача ва Сибирдан то Ўрта денгизгача бўлган ҳудудларда маданиятни ҳам юксак чўққиларга олиб чиққан. Бу доно ва қудратли жангчи ҳақида сўзлаб бериш учун Жастин Мароцци ушбу қаттиққўллик билан ном чиқарган Самарқанд императори ватанига (ҳозирги Ўзбекистон) саёҳат қилади¹.

Ушбу асар (рус тилига) 2009 йил Александр Больных² томонидан «Темур — дунё фотиҳи» деб таржима қилинади. Бу версияда ҳам нашриёт кириш сўзи мавжуд, жумладан, унда шундай дейилган:

Тамерлан — Амир Темур, замондошлари уни шундай аташган.

¹Justin Marozzi Tamerlane: Sword of Islam, Conqueror of the World. Da Capo. February 2006. — P. 449.

²Тамерлан. Завоеватель мира. Мароцци Джасти́н. Серия: Исторический роман. Издательство: АСТ, АСТ Москва (2009). ISBN: 978-5-17-058919-7, 978-5-403-01069-6. Объём: — С. 464.

Буюк дунё забткорлари силсиласида охиргиси. Ўрта асрнинг афсонавий саркардаси, айтишларича, (афсонага биноан) кафтида қотиб қолган қон билан туғилган. Буюк империя соҳиби. Биронта ҳам жангда мағлуб бўлмаган саркарда ва стратег. Аёвсиз ва қаттиққўл, ammo унинг ҳукмронлиги даврида Марказий Осиёда илму фан ва санъат ривож топган... Исми тарих саҳифаларида абадий жой олган мураккаб, сирли шахс. Тамерлан қандай шахс бўлган? Бу саволга олим ва журналист Жастин Мароцци жавоб беришга ҳаракат қилган.

Маълумки, Амир Темур ўз даврида ҳукмфармоликка интилганлар ичидаги ягона шахс эмас эди. Шунинг унутмаслик жоизки, у ҳам барча буюк тарихий шахслар қатори ўз даври фарзанди. Уни ўз даври ижтимоий муҳити вояга етказган ва унинг қарашлари, мақсад ва интилишларини ҳам ўз даври мафкураси шакллантирган. У тарихий зарурат тақозасига кўра, жаҳонгирликни даъво қилиб Марказий Осиёнинг бутунги тақдири пойдеворига тамал тошини қўйган. У ҳам барча қатори ўзи яшаган давр, замон, муҳит таомилига яраша ин тутган. Бироқ ўз қобилияти ва салоҳиятига кўра, бошқалардан устунроқ бўлгани унинг кейинги фаолиятидан маълум. Эҳтимол, бу қобилият ва салоҳият бутун умри жангу жадалда ўтган бу жаҳонгирнинг мутлақо мағлубиятсиз жанглари олиб боришини таъмин этгандир. Балки марказлашган давлат тузишнинг ўша даврдаги феодал тарқоқликдан кўра афзалроқ эканини тушинмай, унинг тартиботларига қарши исён кўтарганларни тор-мор этиши, бошқа подшоҳларга қараганда бир мунча шафқатсизроқ бўлгани унинг тарқоқликни мумкин қадар тезроқ бартараф қилиш мақсади билан тарихан боғлиқдир.

Хуллас, Амир Темурни ўз даври, ўз замони, Ўрта асрлар (XIV аср) Мовароуннаҳр муҳити тарбиялаб вояга етказган ва жаҳонгирликка йўллаган. Воқеан, Соҳибқирон ҳақида бадиий асар ёзишни ният қилган адиб асло буни унутмаслиги лозим. Мадомики шундай экан, Жастин Мароцчининг романида бу тарихий омиллар тарих ва ижтимоий тараққиёт тақозасидан мустасно ҳолда талқин қилиниши Соҳибқирон давридаги тарихий вазиятга монанд эмас.

Бизнинг фикримизча, Мароцчининг тарихий роман деб эътироф этган бу асари, буюк Соҳибқиронимиз ҳаёти, қучган зафарлари ва эришган ютуқлари ҳақида маълумот олишга интиляётган ўқувчининг талаб ва истакларига жавоб бермайди, чунки муаллиф Амир Темурнинг биз юқорида эслатиб ўтган хусусиятлари, яъни шахс си-

фатида шаклланиши, қандай қилиб улкан зафарлар қозонгани ва бемисл ютуқларга эришгани хусусида сўз юритиш ўрнига, балки китобнинг деярли ярмини Ватанимиз бўйлаб қилган сайёҳатига бағишлайди. Тасвирлар қанчалик бой ва муъжаз бўлмасин, муаллиф Соҳибқирон тимсолига аниқроқ ёндашмайди, Амир Темур ютуқларини ҳурмат билан узоқдан кузатади, бинобарин, ҳар қандай муаллиф, биограф ўз қаҳрамонини ҳаққоний баҳолаш учун масалага аниқ далил ва таҳлиллар асосида реал ёндашишлари керак. Китобнинг тузилиши куйидагича: жуда оз ва тор миқёсли Амир Темур ҳаётига оид маълумотлар, ҳар бирида тенг равишда катта ҳисобли журналистика бор. Ўқувчи на тўлиқ билимга эга бўлади, на Амир Темурнинг мувафаққиятлари ҳақида аниқ тушунчага эга бўлади, на Темур шахсияти ҳақида. Биография ёзиш қоидалари – китоб қаҳрамони қандай шахс бўлганлигини аниқлаш ва унинг ютуқларини баҳолашдан иборат. Мазкур вазиятда эса Соҳибқирон қандай қилиб қудратли салтанат барпо этиши ва унинг адолатпарвар соҳиб даражасига етганлиги ҳақида аниқ ва тўғри маълумот ўқувчига етказиб берилмаган.

ҚИССАДА УСЛУБИЙ СИНКРЕТИЗМ

Ф. Ражабова, ўқитувчи (УрДУ)

Ўзбек қиссачилигида тасвир ва ифода анъаналари имкониятлари тобора кенгайиб бормоқда. Бу ҳол, хусусан, ижодий индивидуаллик ва услублар синтезида яққол кўринади. Реалистик тасвирнинг ижодий имкониятлари силсиласида санъаткор индивидуаллиги ва услублар ранг-баранглиги алоҳида ўрин тугади. Ҳар бир асарда муайян услубий йўналишнинг устуворлиги унда бошқа услубларнинг айрим компонентлари бўлишини инкор этмайди.

Зеро, асарда турфа бадиий услуб элементларининг мавжудлиги ўзбек адабиётида янги ҳодиса эмас, унинг намуналари, айниқса, саргузашт адабиёт бағридаги фантастик ва детектив асарларда кўпроқ ва ёрқинроқ намоён бўлади. Бу жиҳатдан ўтган асрнинг иккинчи ярмида яратилган Ўлмас Умарбековнинг «Ёз ёмири», «Жўра қишлоқ», Худойберди Тўхтабоевнинг «Сариқ девнинг ўлими» ҳамда Тоҳир Малик ва Ҳожиакбар Шайхов асарлари алоҳида ажралиб туради. Адабиётшунос У.Норматов ҳақли равишда эътироф этганидек, булардан «Сариқ девнинг ўлими» шу жиҳатдан характерлики, унда

ҳам саргузашт, ҳам детектив, ҳам фантастик, ҳам сатирик асарларга хос хусусиятлар қоришиб кетган»¹.

Услубий синкретизм анъанаси бугунги қиссачиликда ҳам давом этмоқда. Услубий синкретизмнинг ҳозирги қиссалардаги характерли жиҳатлари тажрибали носир Эркин Усмоновнинг «Тақдири азал» асарида ёрқин акс этган². Қисса сюжети асосида ҳаётий воқеа ётади. Унинг сабаб ва оқибатларидаги фантастик ва детектив талқинлар асардаги реалистик мазмунга сингиб кетади, унга романтик руҳ, фавқулодда таъсирчанлик бағишлайди. Илгари ҳалок бўлган инсоннинг тирик руҳи қисса воқеаларида бош қаҳрамоннинг қиёфадoshi сифатида гавдаланиб, унинг қисмати, саргузаштларини башпорат қилади ва такрорлайди. Натижада сюжетда ёндошлик (параллелизм) вужудга келади ва воқеалар илгари юз берган ҳодисаларнинг бадиий талқинига айланади. Бунда инсон вафотидан сўнг ҳам руҳ сифатида яшашда давом этиши, унинг жисми билан руҳи ўртасида муайян муносабат мавжудлиги хусусидаги қарашлар акс этади.

Қисса воқеалари реал, ҳаёлий ва детектив мотивлар синтездан талкил топиб, яхлит сюжетни шакллантиради ва унинг марказида якка қаҳрамон саргузаштлари туради. Асар қаҳрамони Ақобирни нотаниш йигит университетга ўқишга кирмасликка, сўнгра ишлаётган корхонадан кетишга, Ойгул исмли қизга уйланмасликка даъват этиб, бу ишлар унинг бошига бало бўлишини башпорат қилади. Ақобир эса аросатда қолиб, ўнгида ҳам, тушида ҳам унга рўпара бўлади, айтганларининг тескарисини қилади. Натижада башпорат тўғри чиқали: у ишлаётган корхонасида молиявий чатоқлик туфайли Ақобир уч йилга қамалади, хотинини хиёнат устида ушлайди ва яна ҳибсга олинади. Аммо кўпгина текширувлардан кейин унинг қотил эмаслиги аниқланади.

Қиссада изқувар, лейтенант Қурбонов олиб борган тергов талқинига кенг ўрин берилгани муаллиф бадиий нияти ва мавзу тақозоси билан асосланади. Чунончи, терговга оид ҳар бир лавҳа ва деталь, биринчидан, асар бошидан давом этаётган гоҳ реал, гоҳ ҳаёлий-ғаройиб воқеалардаги жумбоқни ечиш ва иккинчидан, ғойибона башпоратчи шахсини аниқлашга қаратилган эди.

Воқеалар тизимига сурат деталининг киритилиши, биринчидан, руҳиятда фавқулоддаликни (терговчи ҳолати) вужудга келтирди,

¹ Норматов У. Талант тарбияси. —Тошкент: Ёш гвардия, 1980. Б. 165.

² Эркин Усмонов. Тақдири азал//Шарқ юлдузи. 2007 йил. №2. Б. 83-99.

иккинчидан, башоратчи шахсини аниқлашда очқич-восита вазифасини бажарди. Сурат тафсилоти янада кутилмаган, ажабтовур бўлиб чиқди: суратда акс эттирилган О.О. исмли кимсанинг ҳаёти Ақобир ҳаётига жуда ўхшаш, фожиали ўлими эса машина тагига тушиши билан изоҳланган.

Бу ғаройиб ўхшашлик сабабларини билиш, сўнгра унинг Ақобирга бевосита алоқадорлигини ва огоҳлантиришдан мақсадини аниқлаш зарурати туғилади. Психолог Жаннанинг муаммонинг назарий жиҳатларига оид изоҳлари билан фантастик талқинга илмийлик қўшилди. Бу назарий қарашлар жумбоқнинг тўла ечими учун етарли бўлмай, улар Ақобир ҳаётининг амалдаги айнан ифодаси эканини исботлаш зарурияти воқеаларда янги лавҳани келтириб чиқаради. Бу лавҳа асар охирида Ақобир қамоқдан чиқиб уйга қайтгандан кейинги ҳаётининг интиҳосини акс эттиради. Характерли жиҳати шундаки, асар сюжети бошидаги Ақобир билан нотаниш йигитнинг учрашуви ва мулоқоти сюжет охирида яна такрорланади, аммо бутунлай бошқа вазият ва талқинда. Бу учрашув мотиви воқеалар оқими ва персонажлар характеридаги зиддиятли ҳамда ўзига хос жиҳатларнинг барча қирраларини ойдинлаштиради ва асосий тугун жумбоқ ечимини ниҳоялайди. Қамоқда ҳам жисман, ҳам руҳан эзилган Ақобир энди ичишга ружу қила бошлади, кўзлари ёшланиб, орзидан кўпик чиқиб кетгунча йўталди. Кейин ўрнидан турмоқчи бўлганда қаҳвахонада рўларасида жулдур ёмғирпўшли кимсани кўриб тикилиб қолди. Бир-бирини таниган қиёфалар суҳбати қисқа, фикрлар лўнда ва хулоса йўналишида бўлиб, барча тафсилотлар моҳияти башоратчи нутқда ифодаланди: — Ақобир, энди сенинг вақтинг тугади. Афсуски, айтганларимга қулоқ солмадинг, балки бошқачароқ одам бўлармидинг, нимаям қилардик, тақдири азал бу! Мен қилган хатоларни такрорлашингни истамагандим, имкони бўлмади.

Қиссадаги реалистик ва романтик-фантастик тасвир шакллари-нинг бир жанр таркибида муваффақиятли уйғунлашуви бадиий синтез натижасидир. Зеро, «ҳозирги адабий синтез ҳодисаси мавжуд жанрларнинг имкониятларини бойитувчи гибрид асарларнинг яратилишига сабаб бўлмоқда»¹.

Асарда бадиий синтез икки сатҳда — воқеалар талқини ва образлар тасвирида намоён бўлади. Биринчисида турли даврларга мансуб

¹ *Имомова Г. Ўзбек ҳикоячилигида бадиий синтез. // Ўзбек тили ва адабиёти, 2006 йил. № 6. Б. 42.*

ҳодисалар, иккинчисида эса турфа характердаги персонажлар муносабати синтезлашуви акс этади. Жумладан, Ақобир ва унинг ўзига қиёфадош О.О. исми ўтмишдоши оралиғидаги ўттиз йиллик давр воқеалари, табиийки, айнан бир хил бўлмаган. Бироқ муаллиф бадиий мақсади ўтмишга айланган ўша давр билан Ақобир яшаётган ҳозирги замон воқеаларини ўзаро пайвандлаш бўлган. Тақдирдошларга хос ташқи уйқашлик, ҳаётларидаги муштараклик, гарчи ҳар хил даврларга алоқадор бўлса ҳам, синтез усули туфайли эпик давр тасвирида мантиқий яхлитлик вужудга келган.

Образлар сатҳидаги синтезлашув Ақобир билан нотаниш йигит муносабатида ёрқин кўринади. Асар воқеалари нотаниш йигитнинг илоҳий башорати билан тайинланса ҳам, улар асосида реаллик ётади. Бу реаллик вакили Ақобир қанчалик хокисор, ишонувчан, жафоқаш бўлмасин, инсонийлик, олийжаноблик, орзумандликдан мосуво эмас. Унинг инсонга Аллоҳ берадиган бу фазилатлари уни гафлат ва кўргуликдан қутқармоқчи бўлган башоратчи ҳаракатлари билан уйғунлашади. Китобхонда Ақобирга нисбатан ачиниш ҳиссининг, башоратчига нисбатан хайрихоҳлик туйғусининг уйғониши тасвирдаги ҳаққонийлик билан романтика синтезининг намунаси. Бинобарин, қаҳрамон бошига тушган мусибатлар, бир томондан, тақдирнинг хоҳишига кўра содир бўлган оқибатлар бўлса, иккинчи томондан, Ақобирнинг шахсий қусурлари натижасида рўй берган фалокатлар ҳам эканлиги шундан далолат беради. Шунингдек, руҳшунос Жаннанинг фоторобот суратни тавсифловчи нутқининг мазмуни ҳам ҳозирги замон фани ва илоҳият муносабатлари синтезлашувининг кўринишидир.

Табиийки, Ақобирнинг қисматида қора ранг бўёқлари куюк, аянчли мотивлар қамровли. Лекин унинг ҳаётидаги оз бўлса-да, баъзи нури жиҳатларини кўрмаслик бир томонламалик бўларди. Хусусан, Ақобирнинг университетни битказгани, корхонада масъул ишдаги фаолияти, мебель фабрикасида ўзини кўрсата олгани, уйланишнинг дастлаб давридаги қувончли воқеалар унинг руҳиятида муайян кўтаришчилик, умидбахшлик туйғуларини уйғотган эдики, булар қаҳрамон характери тадрижида воқеа ва кечинма жараёнидаги узвийликни ифодалаш жиҳатидан муҳимдир.

Умуман, қисса бадиий тасвир, ифода ва ижодий индивидуаллик имкониятлари кенглиги, реал истак, фантастик ва детектив талқинлар уйғунлиги ҳамда турли услублар синкретизми, воқеа ва руҳий-психологик кечинма мутаносиблиги ёрқин акс этган асар сифатида характерлидир.

ТОҲИР МАЛИК ҚИССАЛАРИДА «СИЁСИЙ МАҲБУСЛАР» ҚИСМАТИНИНИНГ ЁРИТИЛИШИ

С. Расулова, ўқитувчи (ЎЗМУ)

Тоҳир Малик ижоди ўзбек адабиётига детектив, фантастика ва маърифий асарлари билан янги йўналишларни олиб кирди. У адабиётда ўзига хос мақомга эга ижодкорлардан. Унинг ўз мамлакати ва ўша мамлакатнинг ўз фуқаролари бор. Адибнинг ижодини ва у яратган характерларни ўрганиш ҳозирги замон адабиётининг муҳим масалаларини ойдинлаштириш имконини яратади. Ёзувчи қайси жанрда қалам тебратмасин, асарларида ўтгизинчи, эллигинчи йилларнинг «сиёсий маҳбус»лари қисматини моҳирона ёритиб беришга интилади.

Ёзувчи Тоҳир Малик асарларини мутолаа қилар эканмиз, аксариятида қатағон қилинган инсонлар тақдири билан юзлашамиз. Жумладан, «Сўнги ўқ»да Жаҳонгир иккинчи марта ҳибсга олинганида «сиёсий маҳбус» сифатида қамалади, мазкур асардаги мулла Низомиддин, Амир Темур даври тарихи билан шуғулланган рус олими Сергей Комлев, Берлинда ўқиган талаба Толибжон, ёш шоир Исломхон, «Шайтанат» қиссасида Асадбекнинг отаси, «Девона»да ёш врач Дилмурод ва унинг қайнотаси профессор Раззоқов каби образлар орқали адиб қатағон қурбонларининг машъум тақдирларини ёритиб берган.

Қатағон даврида советлар «халқ душман»ларининг оилаларига, болаларига ҳам омонлик бермадилар. Бегона юртлардаги қамоқхоналарда жон берган, азоб чеккан, аёллар оз бўлмаган. «Сўнги ўқ» қиссасида ана шундай мазлумаларнинг аянчли қисматидан бир лавҳа баён этилганки, «устиларига калта пахтали қора тўн, оёқларига қўпол ботинка кийган, сочлари олиб ташланган, қора рўмол ўраб олган, киргайган кўзлари маъбус боқувчи турли ёшдаги аёллар»¹нинг совуқ ўлкадаги лагерда таҳқирланишларининг даҳшатли тасвири ўқувчини сергаклантиради.

Ўтгизинчи, эллигинчи йиллардаги машъум қатағон сиёсати халқимиз бағрида шундай чуқур чандиқ қолдирдики, бу чандиқнинг оғриқлари ҳанузгача азоблаб келади. Тоҳир Маликнинг машъур «Шайтанат» асарининг ўқ илдизи ана шу дардли оғриқларга бориб тақалади. Даласи чана, онаси ука олиб келишини кутиб ўтирган

¹ Тоҳир Малик. Танланган асарларлар. 3-жилд. — Тошкент, 2005. — Б. 405.

Асадбекнинг отасини «халқ душмани» сифатида олиб кетишгач, хўрлик, алам тўлган мурғак юрагига шайтон уя курди ва ўч олиш истагида ёнган бола келажакда шайтонсарой бунёдкорларидан бирига айланади. Асадбек кейинчалик отасини ҳибсга олган кишиларни топиб аёвсиз жазолайди, аммо бу унинг аламли юрагига малҳам бўла олмайди, қалби кемтиклигича қолаверади.

Тухмат ва ноҳаклик қурбонларининг аянчли қисмати Ватан хурлиги учун жон берган, аммо Ватан тупроғида ётиш насиб этмаган шаҳидлар руҳини шод этмоқ мақсадида ёзилган «Ов» қиссасида ва чимилдиқ кўрмай туриб Сталин замонининг қонсираган аёвсиз қиличидан ўлим топган жабрдийдалар хотирасига бағишланган «Эркин» ҳикоясида яна-да батафсил ёритилган. Қатағон йиллари суронидан фойдаланиб, амалини суистеъмол қилган терговчи Жавлон Жабборов шахсий адовати сабаб Эркиннинг отасини «халқ душмани» деб айблайди. Отанинг бевақт вафоти манфур терговчи Жавлоннинг юрагидаги адоватни сўндира олмагач, у 17 ёшли Эркинни ҳибсга олиб, маънавий ва жисмоний қийноқларга солиш орқали ҳузурланади. Зиёли инсоннинг фарзанди бўлган Эркин терговчининг саволларига дош беролмай, руҳий ва жисмоний азоблардан қийналиб, ўз томирини тишлаб узиб ташлайди. У жонидан кечиб бўлса-да, отасининг хотирасини пок сақлайди, руҳини эъюзлайди. Бегуноҳ Эркин ҳам қатағон даврининг қурбонларидан бирига айланади.

Маълумки, жамият иллатлари ташқаридан туриб ҳолисона кузатилганда ёрқинроқ намоён бўлади. Тоҳир Маликнинг «Ов» қиссаси фантастик асар. Адиб фантастика орқали она еримизни ўзга сайёралик фазогирлар кўзи билан кузатиб, қатағон қурбонларининг аянчли тақдирини қаламга олади. Адабий жараёнда ўз ўрни ва услубига эга бўлган Тоҳир Малик диққатини миллий фантастика яратишга қаратди. «Фалак» қиссасида адиб фантастикани тарихга боғлаган эди. «Ов»да ҳам тарихга мурожаат килди, бироқ бу қиссада етук адибнинг тажриба ва маҳорати яққол акс этиб турибди. Қиссада ноҳақ ҳибсга олиниб, битта баракка қамалган тўрт инсон учрашади. Уларнинг барчаси сиёсий маҳбус, яъни «халқ душмани», аммо дунёқарашли, фикрлари, эътиқоди бир-бирига асло ўхшамайди, ҳаттоки, бир-бирини рад этади. Булар Раҳматуллоҳ — Маккада туғилиб, улғайган, ота юртини кўришга келиб, аҳли мўъминга ваъз айтиб юрганида ҳибсга олинган чин мусулмон; Мирҳосил — ўз юртини хуррият нафасидан баҳраманд бўлишини истаган шоир йигит; қизил командир — Мадраса кўрган, Николай подшонинг

номини хутбага қушиб ўқиш дуруст эмас, дегани учун мадрасадан қувилган, аччиқ устида бир умрга дахрийга айланган, ҳақ сўзни айтиб қўйиб қамалган киши; шунингдек, Комиссар — большевикларни кўролмайдиган, аммо кўнчилиқнинг ёстигини қури-тиб, қарғишига қолишда улардан сира қолишмайдиган собиқ амалдор, қамоқхона бошлиғининг айғоқчиси ва сотқин. Қиссада зериккан пайтлари «халқ душманлари»ни айғоқчилар ёрдамида қамоқхонадан қочишга ундаб, қалбида умид учқуни билан ўрмон бўйлаб қочаётган маҳбусларни кўнгилхушлик учун овлашдек жирканч ўйинни ўйлаб топган қамоқхона Бошлиғи образи ҳам мавжудки, уни мавжуд сиёсий тузум оддий деҳқондан ашаддий каллакасарга айлантирган. Асарда Раҳматуллоҳ ва Мирҳосилнинг исмлари тилга олинган холос. Ёзувчи қаттиқ адашган, риёкорлик қилган, иймонини сотган, инсонийликдан йироқлашган қаҳрамонларга исм беришни лозим топмаган. У бундай иллатли кишилар образларини умумлаштириб, уларни исмсиз, яъни Бошлиқ, Ёрдамчи, Комиссар, Қизил Командир, Вакил деб атаган. Ва шу йўл билан ўзига хос, бир-бирини такрорламайдиган характерлар яратган.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, Тоҳир Малик тоғаси ҳамда устози Мирзакалон Исмоилийнинг икки ўғити — «Ўзинг яхши билмаган нарсани ёзма», «Бошқалар юрган йўлдан юрма, ўз йўлингни топ»га ҳамиша амал қилади. Дарҳақиқат, Тоҳир Малик ўз йўли ва услубига эга ёзувчи. У ушбу асарлари орқали ижтимоий-адабий ҳаётда ўзининг муносиб ҳиссасини қўшган ижодкорлар ҳаётини бироз бўлса-да очиб беришга ҳаракат қилади. Тоҳир Маликка хос услуб — асарни Яратганга ҳамд айтиб, дуо билан бошлаш, Қуръони Каримдан оятлар келтириш яна-да самимийликка сабаб бўлиб, ўқувчининг қалбан покланишига, воқеаларни юракдан ҳис қилишига ёрдам беради.

ҲИКОЯ ЖАНРИДА БАДИИЙ ПАРАЛЛЕЛИЗМ

К. Ҳамраев, КИХИ (ЎЗМУ)

XX асрнинг иккинчи ярмида ўзбек ҳикоячилиги чин маънода янгилаinish томон силжиди. Негаки, «Насрий жанрлардаги янгила-ниш учқунларининг ҳикоядан бошланаётгани тасодиф эмас, чунки бу бадий ижод психологиясидаги ўзгаришлар ва жанр табиати би-

лан боғлиқ» ҳодисадир¹. Бундай ўзгаришлар, аввало, ҳикоя жанрининг жанрига хос поэтик услуб, поэтик нутқ, сюжет ва композицион шаклларнинг янгиланишида яққол намоён бўлади.

Хусусан, Ш.Холмирзаев ҳикояларида маҳаллий тоғ фонидagi овчи ва мустақил одам образини яратишга мойиллик кучли бўлса, Н.Эшонқул ҳикояларида халқ поэтик ижоди, тасвирий санъат, жаҳон адабиёти тажрибаларидан фойдаланиш, бир сўз билан айтганда, бадий синтетизмнинг бўртиб туришини эътироф этиш мумкин. Мурод Муҳаммад Дўст ҳикояларида «Галатепа», Назар Эшонқулда «Терсота», ёш ҳикоянавис Анвар Суюнда «Гўбдинтоғ» каби хронотоп шакллари янгиланиш омилларидан бири бўлиб, ҳикоя жанри имкониятларининг кенгайишига сезиларли таъсир кўрсатади.

Ўтган асрнинг иккинчи чорагига келиб ўзбек ҳикояларида кўзга ташланаётган бадий параллелизм усули ҳам янгиланишлардан. Параллелизм юнунча «параллелос» — ёнма-ён турувчи ёки борувчи деганидир. У халқ оғзаки ижодида жуда кенг қўлланган, кейинчалик ёзма адабиёт томонидан ўзлаштирилган тасвир усули ҳисобланади. Бадий параллелизм муайян ўхшашликка эга нарса-ҳодисаларни параллел (ёнма-ён) тасвирлаш демакдир. Параллелизм тасвирланаётган воқеа-ҳодисалар орасидаги ўхшашлик ёки зидлик воситасида бадий образни жонлантириш, ҳис-туйғуни ёрқин ифодалаш имконини беради². Рус адабиётшунослари икки аъзоли, қўп аъзоли, инкор ва образли параллелизм турларини фарқлашади. Улар фольклор ва қадим ёзма адабиётга тегишли асарларда қўлланган параллелизм ҳодисасини назарий асос сифатида кўрсатишади. Албатта, ўзбек фольклорида ҳам параллелизм воситасида қурилган асарлар талайгина. Дейлик:

*Оқ милтиқ, қора милтиқ,
Отган отам, ёр-ёр.
Ўз қизини ёт кўриб,
Сотган отам ёр-ёр.*

«Қизнинг тақдирига бегоналарча муносабатда бўлган отанинг зolimларча қиёфаси юқоридаги тўртликда тематик, психологик параллелизм воситасида очилган», деб ёзади бу ҳақда фольклоршунос

¹ Журақулов У. Назарий поэтика масалалари: Муаллиф. Жанр. Хронотоп. — Г.: Гафур Гулом, 2015. — Б. 218.

² Қуронов Д. ва бошқалар. Адабиётшунослик лугати. — Т.: Академнашр, 2010. — Б. 214.

Р. Носиров¹. Кўринадики, бадий параллелизмнинг пайдо бўлиш илдилари қадим бадий тафаккурининг муҳим ифода воситаларидан бири бўлиб келган. Бу эса ҳозирги ўзбек адабиётидаги асл асарларнинг моҳиятини очишга, англашга хизмат қилади.

Демак, ўзбек ҳикояларидаги параллелизм ҳодисаси ҳам тасодиф эмас.

Ш. Холмизаевнинг «Ёввойи гул», «Бодом қишда гуллади», «Қуёш-ку фалакда кезиб юрибди», «Озодлик», «Кузда баҳор ҳавоси» каби ҳикояларида бадий параллелизмнинг бир нечта намуналари учрайди.

Параллелизм бадий асар композициясининг воситаларидан бўлиб, ёзувчининг бадий мақсади билан боғлиқ ҳолда ҳикоя симметриясидан ўрин олади. Ш. Холмизаев ҳикояларида эса психологик, кўп аъзоли, образли, инкор каби параллелизм шакллари учрайди:

1. Психологик параллелизм — бадий образнинг руҳий ҳолатини ифодалаш ниятида табиат ҳодисалари билан таққослаб кўрсатиладиган композицион шакл. Бунда қаҳрамон руҳиятидаги ўзгаришга қараб, параллел қўйилган табиат унсури ҳам бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиб туриши мумкин. Масалан, Ш.Холмизаевнинг «Бодом қишда гуллади» ҳикоясидаги ёш йигит қисматига параллел қўйилган бодом дарахтини олишимиз мумкин. Бунда Хуббижамол исмли ҳамширани севиб қолган йигит ҳолати қишда гуллаган бодом ҳолатига параллел қўйилади. Ўзи учун нобон муҳитда гуллаган бодом табиат қонунига кўра ҳалокатга маҳкум. Аммо бундай бевақт гуллашда бодомнинг ихтиёри бўлмаганидек, асар қаҳрамони Носиржоннинг ғайриихтиёрий муҳаббати ҳам на табиат, на жамият, на маъшуқа томонидан ўринли топилади. Ёки ёзувчининг «Озодлик» ҳикоясида кўп аъзоли психологик параллелизмнинг ёрқин намунасини кўришимиз мумкин. Камоқдан озодликка чиққан Мансур образи, мустақилликка эришган жамият тасвири, қафасдан озод бўлган каклик (Қорақол) образининг параллел тарзда тасвирланиши фикримизнинг далилидир.

2. Образли параллелизм ҳикоя сюжет чизиғи бўйлаб жойлашиб, бадий матннинг бир қисмида ётади. Ҳикоя сюжет чизиғига монанд ҳаракат қилувчи образ портретига мувофиқ келувчи параллел ҳодиса орқали композицион бутунлик яратилади. «Ёввойи гул» ҳикоясининг сюжетини эста олайлик: қишлоқдан шаҳарга ўқиш

¹ Носиров Р. Халқ қўшиқлари композицияси. — Т.: Фан, 2006. — Б. 121.

учун келган Восиг шу ерда ишлаб қолишни мақсад қилади. Аммо омади чопмаган ёш қаҳрамон дастлаб касалликка чалинади. Кейин индан ҳам ҳайдалади. Охир-оқибат қишлоқдан олиб келиниб, шаҳарга экилган ёввойи кийик гулининг шаҳар ҳавосига мослаша олмасдан, қуриб қолганлигини кўриб, ўрни қишлоқдалигини тушунади.

3. Инкор параллелизм воситасида асар воқеаларини ҳаракатга келтиришда ҳамда акс таъсир тасвирида ягона поэтик бутунлик яратилади. Кўп ҳолларда образнинг руҳий ҳолатига табиат ҳодисалари параллел қўйилади: «Бир маҳал денг, бир-бирини қувлаб, иккита оқ капалак келди. Шундоқ оёғим остида энишда, қийғос гуллаган зирлар устида пилдираб уча бошлади. Вой, шундай чиройли, шундай чиройли!.. Ана шунда калламга галати фикр келди: «Атрофга қара, — дедим ўзимга-ўзим, ҳамма жонли жониворлар жуфт-жуфт! Сен эса, Ёлғизсан! Сенинг ҳаётинг нотабий ҳаёт...»¹ Мазкур ҳикоя қаҳрамони Қудратжон бир жуфт капалакнинг шўх-шодон ҳаракатини кўриб, ўзининг ёлғизлигини англаб етади.

Ёш ёзувчи Анвар Суюннинг «Ота ва ўғил» ҳикоясида ҳам инкор параллелизм намунасини кўришимиз мумкин: «Кучук муллатўрғай уяси ёнидан ўтаётиб, ноҳосдан полапонларига яқинлашиб бораверди. Соялаб ётган она қуш ўқдай учиб, кучук олдига яраланган каби «шалп» этиб тушди. Қора кучук унга отилди. Қуш бир зарб билан сал илгарироққа калта учди. Кучук ортидан тушди. Бу ҳол яна, яна ва яна такрорланди...

Лаққи кучук муллатўрғай инидан олислаб кетди.

Муғомбир қуш «пир» этиб дарахт шохига чиқиб олди»². Бу эпизод отанинг ўғлига бўлган муносабатига зид ўлароқ, параллел тасвирланади. Ушбу парчалар оддий табиат тасвиридек туюлсада, ёш ёзувчининг бадий ғояси билан поэтик алоқага киришади. Яъни она муллатўрғай жасорати отанинг руҳиятидаги эврилишларга сабаб бўлади. Бундаги параллелизм ҳикоя семантикасининг ички мувозанатини ҳосил қилиб, ёзувчининг бадий ниятини ифодалашда поэтик таянч вазифасини бажаради. Тугри, «Биз ўқиган ва мукамал кўринган асарларда муаллиф уларни қай йўсинда ясаган-ясамаганидан, қурган-қурмаганидан — оқилона пишиқ-пухта режа тузган-тузмаганию, индивидуал-ижодий кайфиятни бошидан кечирган-кечир-

¹ Холмирзаев Ш. Қуёшқу фалакда кезиб юрибди. Сайланма. 2-жилд. — Т.: Шарқ, 2005. — Б. 223-250.

² Анвар Суюн. Ота ва ўғил. Ғубдинтоғ ҳикоялари. — Т.: Академнашр, 2016. — Б. 9.

маганидан қатъий назар, ботиний бир мувозанат, воқелик тасвирида симметрия, муаллиф баёни ва сюжет динамикасида параллелик кўзга ташланади»¹.

Демак, ҳикоя жанри таркибидаги бадиий параллелизмнинг ўзига хос хусусиятлари қуйидагиларда намоён бўлади:

– параллелизм ҳикоя семантикасида ўхшашлик, қиёслаш, зидлик каби маъновий параллеликка таянади;

– параллелизм ҳикоя қаҳрамонининг руҳий ҳолати билан боғлиқ бўлиб, унга мувофиқ равишда ўзгариб туради;

– параллелизмнинг бир қисми ҳикоя сюжети чизигига монанд қарама-қарши қўйилади;

– параллелизм ҳикоя жанридаги инсон образи ва табиат ҳодисалари ўртасидаги ўхшашлик, зидлик, қиёслаш фонида бадиий асар гоёсига ишора қилади;

– параллелизм ҳикоя воқеасининг баёнида ўзига хос қолиплаш, тасвир тарзини яратади.

Хуллас, параллелизм асар композициясининг унсури бўлиб, ёзувчи бадиий гоёси мувозанатини таъмин этувчи қанотдир. Бу «қанот» — бадиий асар тўқимасининг пойдевори. Унда инсоннинг маънавий олами бадиий пафос шаклида ифода топади. Параллелизм ижодкорнинг бадиий нияти, ҳикоя сюжети, образ ва детал, бадиий услуб кабиларни маълум бир шаклга солувчи поэтик тармоқ ҳисобланади. Албатта, бундай типдаги шаклий изланишларнинг ҳикоя жанрида учраши инсон билан табиат ўртасидаги айният ва зидликларни тасвирлашда муҳим композицион аҳамият касб этади.

И. ЮСУПОВ ШЕЪРИЯТИДА ЛИРИК ҚАҲРАМОН ВА КОНФЛИКТ

П.А. Дабиллов, КИХИ (Нукус ДПИ)

«Конфликт бошқа адабий турлар учун қанчалик муҳим бўлса, лирика учун ҳам шу даражада муҳим. Аксинча, конфликтсизлик бошқа адабий турлар учун қанчалик хавфли бўлса, лирика учун ҳам шу даражада хавфли»². Шу сабабли лирик асарларда конфликтнинг бўлиши табиий ҳол ҳисобланади. Эпик ва драматик асарлар-

¹ Каримов Б. Уч ҳикоя — уч гоёя//Гафаккур, 2016. №1. — Б. 64.

² Жамал Камал. Лирикада характер//Ўзбек тили ва адабиёти, 1974. №6. — Б. 8.

да конфликт бир неча характерларнинг бевосита зиддиятли курашлари орқали берилса, лирикада эса ҳаёт ҳақиқатини кенг миқёсда олиб ақс эттириш имкониятлари бўлмагани учун, конфликт лирик қаҳрамоннинг ички кечинмалари ва туйғуларининг қанақадир ҳаётий ҳодиса билан тўқнашуви орқали содир бўлади. Шеърятдаги конфликтнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида адабиётчи К. Худайбергенов: «Лирикада конфликт лирик қаҳрамоннинг ички оламидаги драматизм, эмоционал босим, ички коллизия шаклларида намоён бўлади, бу конфликт персонажларнинг бевосита кураши эмас, балки қаҳрамонларнинг ички оламидаги ғояларнинг, қарашларнинг, фикрларнинг тўқнашувининг инъикоси ҳисобланади»¹ — деб таъкидлайди.

Лирик қаҳрамоннинг драматизми, яъни умидсизликка, хиёнатга, ёмонликка, ёвузликка қарши курашчан позицияда туриши биринчи галда шоирнинг маънавий оламига боғлиқ ҳисобланади. Чунки шоир ҳеч қачон ҳаётда бўлаётган ҳодисаларга лоқайд қараб тура олмайди, балки ҳамиша уларга шеърларидаги кечинмалари ва туйғулари орқали ўз муносабатларини изҳор этиб ўтиради ва муаллиф ушбу ҳаётий фактларни тасдиқлаш ёки бекорлаш тамойилларини лирик қаҳрамоннинг ички туйғулари орқали очиб беради.

Шоир И. Юсупов ўз лирик асарларида ҳаёт зиддиятларини адабий конфликтларга айлантириш орқали ёрқин лирик қаҳрамон образларини яратди.

Фикримизни шоирнинг «Чин севишган кўнгил асло ўзгармас» деб бошланадиган шеърини таҳлил қилиш орқали исботлашимизнинг ўзи ҳам етарли.

*Чин севишган кўнгил асло ўзгармас,
Сен ўзингни нега бекор қийнадинг?
Биздан кўра чиройлироқ ҳамда ёш
Ёр топсам деб ёт фикрни ўйладинг.*

*Сотқин тилинг «севаман» деб уялмай,
Шивирлади, бир бегона қулоққа.
Илк севгисин шундаям тарк этолмай,
Шаффоф кўнглинг кўз ёш тўкди фироқда.*

¹ Худайбергенов К. Дəўир хəм парыз. — Нəкис: Қаракəлпакстан, 1987. — Б. 37.

*Менга сўнги хатни ёзиб, довдираб,
Қўрқоқ қўлинг почтага опкеб ташлади.
Мени деган пок юрагинг, жовдираб,
Мендек кўриб сева олмади бошқани¹.*

Ушбу шеърдаги конфликт лирик қаҳрамоннинг юрагидаги чин севги билан лирик персонажнинг кўнглида ўзга ёр топиш ҳақидаги хаёли натижасида туғилган «бегона фикр» ўртасидаги зиддиятдан келиб чиқади. Контрастга қўйилиб тасвирланган поэтик образлар — «пешонадаги жуфт кўз», «юракдаги кўз», «сотқин тил», «қўрқоқ қўл» шаклида берилиб, улар китобхонда ўзгача ҳаяжон, эмоционал таъсир қолдиради. Лирик қаҳрамоннинг ўй-фикридаги драматизм ёлғон севгига унинг кучли нафрати шаклида ривожланади. У (лирик қаҳрамон) севгида хиёнатнинг бор эканлигидан беҳаловат бўлади. Лирик персонаж ҳам ўз хатти-ҳаракатларининг нотўғри эканлигига қаттиқ афсус-надоматлар чекади, виждони қийналади, унинг ҳам ички оламида ўй-фикрлар ўзаро курашга тушади. Шоирнинг ушбу шеърни битишда қўлга киритган катта ютуқларидан бири — эпикага хос сюжетни лирикага сингдириб юборишида. Шеърнинг финалида лирик қаҳрамон томонидан маъқулланган кенг омманинг ўй-фикрига мос келадиган ижтимоий эстетик идеал тасдиқланади.

...Одатда, момақалди роқ бўлиб, чақмоқ чақса, осмон бағри чарақлаб кетади. Конфликт эса шеърнинг куч-қудрати. Лирикадаги ушбу хусусият ҳақида ўзбек адабиётчиси Б.Акрамов шундай деб ёзди: «Поэзия осмони қандай пайтда ярқираб кўриниши мумкин? Фақатгина момақалди роқдан сўнг, кескин конфликтдан кейин»². Демак, лирикада конфликтнинг қўлланилиши уни яланғоч, стандарт фикрлардан қутқаради. Лекин у наср билан драмадаги конфликтга қараганда ўзига хос хусусиятлари билан фарқ қилади, яъни шеърда асарлардаги зиддиятлар лирик қаҳрамоннинг фикр ва ички кечинмаларининг тўқнашуви орқали кўринади. Ушбу белги И.Юсуповнинг бундан бошқа лирик асарларида даврга хос фикрларни контрастга қўйиб акс этгириши натижасида юзага чиқади. У шундай бир-бири билан чирмашиб кетган ҳаётгий ҳодисаларнинг бирини қораласа, аксинча, иккинчисини, яъни — кўпчилик маъқуллайдиган давр идеалини тасдиқлайди. Хулоса қилиб айтганда, И.Юсуповнинг лирик

¹ Юсупов И. Кўншығыс жолаушысына. Қарақалпақ мәмлөкәт баспасы. — Нөкис, 1959. — Б. 61.

² Акрамов Б. Шеърда гавҳар: Лирикада образ муаммоси. — Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1979. — Б. 110.

қаҳрамон образини конфликтлар орқали яратиш усули шоир шеър-иятига хос бўлган характерли белгилардан бири ҳисобланади.

Шоир шеъриятидаги ҳаёт зиддиятларини адабий конфликтга айлантириш тамойиллари ушбу даврдаги қорақалпоқ шеър-ияти учун ҳам хос бўлган асосий факторлардан бири бўлди. Шулар қаторида шоир Т.Сейтжановнинг «Юрак сири» шеър-ида қанча қийинчиликлар бўлса ҳам, ўз ватанини ташлаб ўзга юр-тларга кета олмай-диган лирик қаҳрамоннинг туғилган ерга содиқлиги қиш тушганда жанубга учиб бораётган фоз образига контраст қўйилиши орқали, Б.Қайипназаровнинг «Бухоро-Газли-Урал дафтаридан» туркимига кирувчи бир қатор шеърларида чўл ва инсон ўртасидаги шиддатли курашларда одамнинг куч-қудратини, чидамлилигини, ўз мақсади-га эришиш йўлида ортга чекинмай ўчакишиб олға боришини, чўл ўртасида нони, суви, машинасининг ёқилғиси тугаб қолган пайтда-ги лирик қаҳрамоннинг ички оламида юзага келган драматизм, кучли эмоция тариқасида акс эттирилганини, бу тенденция бошқа шоирларнинг шеърларига ҳам хос бўлган энг негиз белгиларнинг бирига айланганини алоҳида таъкидлаб ўтишимиз ўринли бўлса керак.

«БЕГОНАЛАШУВ» МУАММОСИНING БАДИЙ ТАЛҚИНИ

Д.З. Муҳиддинова, КИХИ (ТошДШИ)

Адабиётнинг бош вазифаси ҳаёт, борлиқ ва ундаги инсон ҳилқа-тининг мураккаб табиаги, руҳий ҳолатлари, ўй-қарашлари, изтиробу хурсандчиликларини тадқиқ қилиш ва уни сўз орқали бадий ифо-длашдир. Адабиёт тарихида ҳар бир даврда ўз замонасининг дол-варб муаммолари, ўша давр кишисининг муносабати ва қарашлари ўз даврига ҳамоҳанг тарзда ифодаланади. Шиддатли равишда ри-шожланаётган, илм, фан-техника жадал суръатлар билан илдамлаёт-ган, мураккаб замонда инсоннинг онги, унинг субъектив олами, ички «мен»и, унинг руҳий ҳолати, ўй-кечинмалари ва муносабатини рамзли, сирли, мажозий тарзда ифода этиш XX аср адабиётининг ўзинга хос томонидир. Жаҳон адабиётидаги адабий жараёнлар алма-шиниuvi, бадий услуб ва усулдаги янгиланиш тамойиллари барча миллий адабиётларга ўз таъсирини кўрсатди ва миллий адабиётларда мослаштириш жараёни кечди. Шарқ давлатлари, хусусан, замонавий

араб адабиётида XX асрнинг 60-йилларидан, ўзбек адабиётида эса XX асрнинг 90-йилларидан бошлаб жаҳон адабиёти билан интеграциялашуви, XX аср жаҳон адабиётидаги символизм, модернизм ва унинг доирасидаги сюрреализм, экзистенциализм каби турли замонавий йўналиш ва оқимларнинг таъсири замонавий насрда хилма хил бадиий ва услубий изланишларга олиб келди. Инсоннинг ички «мен»ини тасвирлаш, унинг руҳий ҳолатидаги ўзгаришлар, ҳаёт ва жамиятга бўлган ички яширин муносабати бор мураккаблиги, зиддиятлари, бойлиги, қисқа ва лундалиги билан кенг кўламда акс эттириш тамойили кузатилади. Шу жумладан, инсоннинг ҳаётдан ва ижтимоий муҳитдан «беғоналашув», «ёлғизланиш» ҳолатини бадиий ифода этиш замонавий ўзбек ва араб ёзувчиларининг қаламида ўзига хос тарзда ифодаланмоқда. Маълумки, инсоннинг «беғоналашув» ҳолати, ёлғизланиши, жамиятдан узилиш каби масалаларни рамзли тасвирлаш XX аср бошлари ва ўрталарида ижод қилган машҳур ёзувчилар Ф.Кафка, А.Камю ижодида моҳирона акс эттирилган.

Замонавий араб ёзувчиларидан Жўрж Салим, Эдвар Харрат, Закария Тамер, Валид Ихлосий ва бошқалар, замонавий ўзбек ёзувчиларидан Нуруллоҳ Муҳаммад Рауфхон, Улуғбек Ҳамдам, Исажон Султон ва бошқалар ижодида инсоннинг «беғоналашув», «ёлғизланиш» ҳолатлари рамзли, сирли ва мажозий, фалсафий қарашлар билан йўғрилган ҳолда бадиий тасвирланмоқда. Мазкур ёзувчи қаламида бу мавзу ўзига хос бетакрор бадиий кўринишда намоён бўлмоқда. Масалан, замонавий араб ёзувчиси Жўрж Салимнинг XX асрнинг 1976 йилида нашр қилинган «Чиғаноқ» ва замонавий ўзбек ёзувчиси Нуруллоҳ Муҳаммад Рауфхоннинг 2009 йилда ёзилган «Чилла» ҳикояларида инсоннинг «беғоналашиш», «ёлғизланиш» ҳолати баён этилиб, бадиий ифодаланишда ҳам ўхшашлик ва ўз навбатида фарқли томонлари ҳам мавжуд. Н.М.Рауфхоннинг «Чилла» ҳикоясида ҳам, Ж.Салимнинг «Чиғаноқ» ҳикоясида ҳам бош қаҳрамон ҳаётдан, ижтимоий муҳитдан, ўз яқинларидан узоқлашиш учун ҳеч ким халақит бермайдиган макон излашда кўринади. Ҳар икки ёзувчи ўз асарларида турмуш таъвишларидан мудом чарчаган, ўз яқинларидан, инсонлардан руҳан беғоналашган, ёлғизлашган инсоннинг руҳий ҳолатини, руҳий кечинмаларини мажозий, рамзий ифодалар асосида баён этган. Ҳар икки ҳикоянинг номиданоқ рамзий маъно касб этади. «Чилла» маъносига кўра бирон бир сабабга кўра инсоннинг ташқи муҳитдан, одамлардан узоқлашган ҳолда бир муддат улар билан алоқа қилмасликдир. Н.М.Рауфхон «чилла» сўзининг

маъносини ҳикоя сюжетига сингдириб, ҳаётдан, ўз яқинларидан бегоналашган инсоннинг руҳий ҳолати билан уйғунлаштиради. Ж.Салимнинг ҳикоясининг номи, яъни «чиғаноқ» эса сув тагида бўладиган малюсканинг устки қисми бўлиб, малюска эса ташқи муҳитдан узилган ҳолда унинг ичида ташқарига чиқмай яшайди. Ҳикоянинг номи «Чиғаноқ» ҳам рамзий маъно касб этиб, ҳикояда ташқи муҳитдан чарчаган, одамлардан бегоналашган инсоннинг ўз қобилигига ўралиб олиши ҳолати кўрсатилган. Н.М.Рауфхоннинг «Чилла» ҳикоясининг бош қаҳрамони одамлардан, ўз яқинларидан узоқлашиб ёзувчи ўхшатишидек «юмронқозик» каби ер тагига кириб олса, Ж.Салимнинг «Чиғаноқ» ҳикоясининг қаҳрамони эса, малюска каби катта чиғаноқнинг ичига жойлашиб олади. Ж.Салим ҳикояда бу ўринда магик реализмга хос бўлган реал воқелик таркибида ғаройиб, сирли, фантастик воқеликни, яъни одам сиғадиган чиғаноқ тасвирини беради. Ҳар икки ёзувчи ҳам ҳаётда яшашга қизиқишлари қолмаган, атроф-муҳитдан бегоналашган, ўз қобилигига ўралиб олган инсон ҳиссиётларини тасвирлар экан, кучли муболага ва фантастик унсурлардан фойдаланади. Н.М.Рауфхон ҳам, Ж.Салим ҳам одамлар билан алоқасини узган, кўнглига таскинлик излаб бири ер тагига, бири чиғаноқ ичига жойлашиб олган қаҳрамонларнинг руҳий ҳолатини тасвирлар экан, улардаги бир муддат руҳий озодлик, мамнунлик ҳиссини акс эттирадилар: «Чилла» ҳикоясида: *«Ёлғизлик яхши экан, мен бу ерда ўзимни анча мустақил ҳис этяпман деди У бир кун и ўзига-ўзи». «Ҳеч нарса демасдан, ҳеч нарса қилмасдан ҳам бинойидай яшаса бўларкан-ку деди ўзига-ўзи бир кун, чиллахона шипига боши тегиб кершаркан».* «Чиғаноқ» ҳикоясида: *«Уни қўрқув чулғаб олди, чиғаноқ ичкарисиси гўдак бадани каби майин ва юмшоқ эди. У чиғаноқни худди ўзиникидек ҳис этди, уни худди кичкина боланинг беланчаги каби қабул қилди ва кейин кўзини юмиб унга чўзилди. Майин шамол унинг сочларини оҳиста силади ва юзларини пайпаслади. Шунда у, ҳаётда биринчи бор ўзини роҳатбахш тинчликда, хотиржамликда ва ҳаловатда ҳис этди».* Мазкур икки ҳикоянинг француз ёзувчиси А.Камюнинг «Бегона» асаридан фарқи ҳикоя бош қаҳрамонларининг руҳий озодликка чиқишидаги натижа билан фарқланади. А.Камюнинг «Бегона» асарида ҳаётнинг бемаънилиги ва унинг қаҳрамони Мерсонинг ижтимоий муҳитдан бегоналашиб, жамият билан ички алоқаларини узиб, унинг онгида ҳеч қандай туйғу ва қадрият қолмаслиги, фақатгина инстинктларга асосланиб яшаш ва уни бу йўлдан қайтмаслиги тасвирланиб абсурд даражасига кўтарилса, ўзбек ва араб ёзувчиларининг «Чилла»

ва «Чиганоқ» ҳикояларида шарқона минталитет, шарқона қадрият ва маънавият сақланиб қолади, яъни ҳикоя қаҳрамонларининг ҳаёти абсурд даражасига кўтарилмайди. Буни Н.М.Рауфхон, Ж.Салим мазкур ҳикояларида ҳаётдан, одамлардан, яқин кишиларидан бегоналашиб, узоқлашган бош қаҳрамонларнинг афсусланишида акс эттиради, чунки улар жамият билан алоқаларини узишган бўлса-да, буткул ҳам жисмоний, ҳам руҳий озодликка чиқа олмайди. «Чилла» ҳикоясининг бош қаҳрамони ер тагига кириб кетган бўлса-да, ер устидаги воқеалар, оиласи, фарзандларини ўйлашдан бир зум тўхтамаса, «Чиганоқ» ҳикоясининг бош қаҳрамони эса қулай, юмшоқ, беланчекдек бўлган чиганоққа кириб олиб, ҳаракатсиз ётаверганидан қўл-оёқлари ишлами қолади ва натижада у чиганоқнинг ҳақиқатда эгасига айланиб, ундан чиқиб кета олмайди, бу эса уни азобга қўяди. Ўзбек ва араб ёзувчиси мазкур ҳикояларда инсон ҳилқатининг мураккаб табиатини, руҳияти ва онгидаги кескин бурилишларни ҳикоя қаҳрамонларининг хатти-ҳаракатини онг оқими орқали акс эттирган. Ҳикояда ҳикоя қаҳрамонларининг характеридаги туб бурилишларни Н.М.Рауфхон ҳам, Ж.Салим ҳам сирли, мажозий образлар воситасида гавдалантиради.

Н.М.Рауфхоннинг «Чилла» ҳикоясида Ҳурматли Кишининг бош қаҳрамон ҳақидаги унинг рафиқасига айтган фикрлари ҳикоя қаҳрамонининг қарорини тубдан ўзгартириб юборади, уни ўз қилмишлари ҳақида ўйлантиради, ўз қилмишларини таҳлил қилишга мажбур қилади. Ж.Салимнинг «Чиганоқ» ҳикоясида қўл-оёқлари ишлами қолиб ўзи кириб олган чиганоқдан чиқа олмай азоб чекаётган бош қаҳрамоннинг олдига сирли кишининг келиши уни йўл қўйган хатосини англашга мажбур қилади. Ж.Салим ҳикояда инсонни жамиятдан, ижтимоий муҳитдан алоқасини узиш ҳолати инсон учун инқироз, йўқликка айланиш эканлиги мана шу сирли, рамзий образ орқали ифодалайди. «Чиганоқ» ҳикоясидаги мазкур образ назаримизда — донишмандлик, Яратган зотнинг элчиси, яъни фаришта тимсолидир. Ж.Салим инсоннинг жамият билан алоқасини узиш ҳолатини *илдизини таъминлай олмайдиган қуриб қолган дарахтга ўхшатиб* инсон — инсон билан, жамият билан тириклигини, инсонлар ҳамийша бир-бирига ёрдам бериши, қўллаб-қувватлаши кераклиги, самимий муносабатлар ўрнатиши лозимлигини таъкидлайди. Худди шунингдек, ўзбек ёзувчиси Н.М.Рауфхон ҳам «Чилла» ҳикоясида бош қаҳрамоннинг ички монологи орқали ўз қилмишидан афсусланаётган инсоннинг ҳис-кечинмаларини ифодалаган. Н.М.Рауфхоннинг «Чилла» ҳикоясида миллий колорит ва сўфиёна дунёқараш

кучли равишда берилган. Ҳикоя бош қаҳрамони ўзининг ернинг тагига кириб кетиш ҳолатини Ислом дунёсида ўзининг муҳим ўрнига эга кучли эътиқод эгаси, суфий Аҳмад Яссавийнинг ҳаёт тарзи билан изоҳлайди: «... *Ичкаридан чарчаса кимдир ташқари чиқиб кетади, менинг улардан фарқим — ташқари чиқмадим, томирларимда яссилик Қул Хожжа Аҳмаднинг қони гунургандай бўлди — ичкарида қолдим ва ертагига кирдим...*»¹, ёзувчи бунинг замирида инсонларни покликка, комилликка, маънавий етукликка ундайди. Шу билан бирга ҳикояда ўзбек оиласининг туриш-турмуши, урф-одатлари, дунёқараши ёрқин акс этиб, оилавий муносабатларда эр ва хотиннинг бир-бирини қадрлаши, бир-бирини тушуниши, меҳр-оқибат каби ҳислатларни улуғлайди.

Гувоҳи бўлганимиздек, замонавий ўзбек (XX асрнинг 90-йиллари) ва араб (XX асрнинг 60-йиллари) ҳикоянавислигида янгилашни тамойиллари ҳам мазмунан, ҳам услуб жиҳатдан янги босқичга кўтарилди. Замонавий асарларда мазмун ўзгариши ўз ўрнида бадиий усулда ҳам ўзгаришларни, янгилашишларни юзага келтирди ва натижада замонавий ўзбек ва араб ҳикоянавислиги ўзининг турли мазмуни, услублар хилма-хиллиги ва бойлиги билан ўз даврига ҳамоҳанг тарзда жаҳон адабий жараёнида муносиб ўринни эгаллаб келмоқда.

БАДИЙ МАТНДА АЛЛЮЗИВ НОМЛАРНИНГ ЎРНИ

*Д.Р. Анданиязова, илмий ходим
(ЎзФА Тил ва адабиёт институти)*

Аллюзив номлар яширин мазмун ифодалаш воситаларидан бири бўлиб, улар бадиий матнда бирор филологик ёки ижтимоий-тарихий фактларга ишора қилиб келади². Маълумки, аллюзия кўпчиликка маълум бўлган машҳур номларнинг, асарлардан олинган ибораларнинг муайян мақсад билан қўлланишидир. Аллюзия иштирок этган матнда эксплицит матндан ташқари яна бир бошқа — имплицит матн ҳам мавжуд бўлади ҳамда унинг мазмуни матн ўқувчиларининг захиравий билимлари воситасида қайта тикланади. Аллюзив

¹ Ўша китоб. — Б.128-137.

² Ахманова О.С., Губбенет И.В. «Вертикальный контекст» как филологическая проблема // Вопросы языкознания. — Москва, 1977. №3. — С. 47-54.

матндаги ана шу яширин мазмун О.С. Ахманова ҳамда И.В. Гюббенетларнинг фикрига кўра, вертикал контекстни юзага келтиради. Аллюзия орқали ифодаланган ахборот горизантал, яъни асосий матндан ташқарида бўлган кўшимча ахборотдир. Горизантал матн одатдаги матн бўлиб, вербал кўринишда бўлади. Матндан турли воситалар орқали англашилувчи яширин ахборот эса вертикал матн ҳисобланади¹. Маълумки, вертикал матн икки хил кўринишга эга бўлади: 1) филологик; 2) ижтимоий-тарихий. Филологик матнда турли бадий асарлардаги матнларга ишора қилинса, ижтимоий-тарихий матнда ижтимоий-тарихий воқеалар ифодаланган матнга ишора қилинади.

Айтиш жоизки, аллюзив ном прецедент, яъни тил эгаларининг лисоний хотирасида сақланувчи машҳур номдан иборат бўлади. Дарҳақиқат, аллюзия иштирокидаги матн ўзида эксплицит (горизантал) матн мазмунини англашти билан бирга яна бир ўзга матн мазмунига ишора қилади. Демак, аллюзив ном горизантал матнда ифодаланган тарихий-маданий ахборотга яна бир шундай кўшимча ахборотни қўшади. Натижада бадий матннинг мазмуни янада бойийди, таъсирчанлик даражаси ва лингвопоэтик қиммати ошади.

Тилшуносликда бу ҳодисага турлича ёндашувлар мавжуд. Масалан, тилшунос М.А.Соловёва аллюзив жараён юзага келишининг махсус шартлари мавжудлигини таъкидлаб, бу шартлар сирасига қуйидагиларни киритади: 1) прецедент ва горизантал матн иштироки; 2) аллюзия манбасининг машҳурлиги; 3) аллюзив антропонимнинг иштироки; 4) прецедент матнда тарихий-маданий ахборотнинг мавжудлиги². Олима томонидан келтирилган ушбу шартлар, дарҳақиқат, жуда асосли бўлиб, ўзида аллюзияга хос ҳусусиятларни акс эттиради.

Т.С.Сиренко эса аллюзияларнинг бадий матндаги вазифаларига қуйидагиларни киритади: баҳолаш, тавсифлаш, ўхшатиш — қиёслаш, киноя, ўқувчига таъсир ўтказиш, матнни шакллантириш. Бу вазифалар алоҳида, шунингдек, ўзаро муносабатга киришган ҳолда ҳам намоён бўлиши мумкин³. Тилшунос аллюзияни идрок қилиш жараёни қуйидаги тартибда бўлишини қайд этади: контекстнинг тўғри

¹ Ахманова О.С., Гюббенет И.В. Кўрсатилган мақола. — Б. 49.

² Соловёва М.А. Роль аллюзивного антропонима в создании вертикального контекста на материале романов А.Мердюк и их русских переводов. АКД. — Екатеринбург, 2004. С. — 23.

³ Сиренко Т.С. Функции аллюзии в пространстве художественного текста // Евразийский Союз ученых. Филологические науки. 2014. №4. — С. 107.

мазмунини тушуниш — прецедент матнга қилинган ишорани англаш — горизантал матн билан вертикал матн мувофиқлиги — муаллиф мақсади ва қўшимча мазмунни тушуниш — номатний билимлар билан горизантал матннинг эмоционал-интеллектуал жиҳатини англашнинг ўзаро мослиги¹.

Таъкидлаш жоизки, аллюзив номлар матн семантикаси, тузилиши, интертекстуаллик, тил ва маданият ҳамкорлиги каби ҳодисалар билан алоқадордир. Шу билан бирга аллюзив номлар бадиий матнда муҳим лингвопоэтик қиммат касб этувчи воситалардан бири ҳисобланади. Улар матнда семантик-структур вазифадан ташқари коннотатив вазифани ҳам бажаради. Бадиий матн ижодкори аллюзив ном воситасида эмоционал-экспрессивликнинг хилма-хил кўринишларини яратади. Шуни таъкидлаш лозимки, бу борада рус тилинослигида анчагина ишлар амалга оширилган. Уларни кўздан кечирадиган бўлсак, бу тадқиқотларнинг аксариятида аллюзив номлар интертекстуаллик билан узвийликда таҳлил қилинганини кўришимиз мумкин. Масалан, М.У.Худойбердина И.А.Бродский шеърини тўпламидаги аллюзив номларни таҳлил қилар экан, ўз эътиборини дастлаб, шоир шеърларида қўлланган аллюзив номларни мавзуй гуруҳларга ажратиб тасниф қилишга қаратади. Унинг фикрига кўра, тўпламга кирган шеърларнинг ономастик кўлами марказида мифоним, антропоним, фитоним ва топонимлар туради; санъат асарлари номи, ҳарбий бўлинмалар номи эса бу марказнинг чекка қисмида жойлашган². Тадқиқотчи Бродский шеърларидаги аллюзив номлар қуйидаги вазифаларни бажарган, деб хулоса қилади: 1) икки персонаж ёки маконнинг қиёси; 2) муайян персонаж ёки маконни тавсифлаш; 3) мифологик; 4) деконструктив вазифа³. Романтик йўналишдаги асарларда қўлланган поэтонимларни таҳлил қилган М.В.Калинкин фикрига кўра, мукамал бадиий асарда ҳеч бир ном тасодифий қўлланмайди, у, албатта, ижодкорнинг муайян бадиий нияти учун хизмат қилади. Бадиий асардаги номлар, хусусан, антропонимлар ўша асарнинг машҳурлик даражасига қараб халқ ўртасида кенг тарқалади ва рамз даражасига кўтарилади⁴.

¹ Сиренко Т.С. Кўрсатишган асар. 108-бет.

² Худойбердина М.У. Прецедентные имена в ономастическом пространстве ширке И. Бродского. АҚД. — Пермь. 2012. — С. 24.

³ Худойбердина М.У.Кўрсатишган мақола. 28-бет.

⁴ Калинкин В.М. К метаязыку поэтонимологии. Новое введение: azbuka in/nn/wp-content/uploads/2013/10/kalinkin. Pdf.

Бадиий матннинг аллюзивлик хусусияти унинг гоёвий-эстетик мазмунини тўлиқ англаб етишда муҳим аҳамиятга эга. Шу боис аллюзив номлар иштирок этган матнлар лингвопоэтик тадқиқот объекти сифатида ўрганишга лойиқдир¹. Чунки бадиий матнда қўлланган аллюзив номлар асар таркибидаги муҳим поэтик унсурлардан бири ҳисобланади. Аллюзив номларнинг муҳим хусусияти улар ижодкорга катта ҳажмдаги фикрни кичик шаклда ифодалаш имкониятини берувчи поэтик воситадир. Ижодкорлар бундай номлардан матн мазмунини ва эмоционалликнинг турли кўринишларини ҳосил қилиш учун унумли фойдаланадилар.

Ўзбек адабиётини кузатиш шундан далолат берадики, аллюзив номлар, айниқса, шеърятда муҳим ўринни эгаллайди. Шеърый матнда қўлланган аллюзив номлар таҳлили муайян ижодкор асарларининг ономастик қўлами ҳақида яхлит тасаввур ҳосил қилиш имконини беради.

Масалан, Э. Воҳидов шеърларида шоирлар номи ҳамда бадиий асар персонажлари номларидан турли бадиий мақсадларда маҳорат билан фойдаланганини кўриш мумкин. Қуйидаги мисолда *Лайли ва Мажнун* аллюзив номларига ишора қилиш орқали лирик қаҳрамон ўзининг ошиқлик ҳолатини бўрттириб ифодалашга эришган:

*Жаҳонда икки дилбарнинг Бири сенсан, бири Лайло.
Жаҳонда икки ошиқнинг Бири менман бири Мажнун
(«Рубобим тори иккидур»).*

Бундан ташқари шоирнинг биргина «Ўзбекистон» фахриясида ўзида қўшимча бошқа матнларга, яъни **ижтимоий-тарихий факт** мазмунига ишора қилувчи *Тўмарис, Кайхисрав, Спитамен, Мароқанд, Широқ, Искандар, Беруний, Фарғоний, Ал-қонун, Сайдона, Ҳўқанд, Кампанелла, Масков, Осиеҳон* каби; **филологик факт** мазмунига ишора қилувчи *Алишер, Алпомиш, Гўрўғли, Барчин, Зебунисо, Нодирабегим, Дилшоди Барно, Анбар Отин, Пушкин, Ҳапалак* каби жами 25га яқин номлар ушбу бадиий матннинг гоёвий мазмунини ниҳоятда бойитган. Асарни ўқир экансиз, бевосита, унда қўлланган ҳар бир ном билан боғлиқ ахборотлар онгингизда гавдаланаверади.

Таъкидлаш керакки, ижодкорнинг муайян аллюзив номга мурожаат қилиши унинг дунёқараши, номлар ҳақидаги билими билан

¹ Селеменова Л. В. Аллюзивный аспект художественного текста как объект прагматингвистического и лингвопоэтического исследования: на материале английской литературы. АКД. — Москва.

боғлиқ бўлади. Масалан, Р.Парфи шеърлятида ўзбек халқи учун машхур бўлган номлар билан бир қаторда ғарбга хос аллюзив номларни кўп кузатиш мумкин. Мисол:

*Мен кимнидир кутаман маҳзун, Мен кимгадир йиғламоғим шарт.
Танҳолик-ла турибман ўзим, Менинг билан биргина зулмат.
Йироқларда ингранар Лист¹ ҳам, Қулоғимга бўзлайди Фурқат.
Ҳузуримга чиқмас бир одам, Мен, барибир, кутгайман фақат.
(Мен кимнидир кутаман маҳзун)*

Ушбу парчадаги *ингранар* сўзи антропонимнинг кодини топишга ишора қилипти. *Лист* бастакор, мусикашунос бўлгани учун унинг мусикалари лирик қахрамоннинг кайфиятига уйғун ҳолда маҳзун ўшитилиши назарда тутилган.

Ҳозирги ўзбек шеърлятида аллюзив ном сифатида *Гуруғли, Алломши, Барчин, Бойчибор, Тоҳир, Зухра, Тўмарис, Широқ, Хотам, Фарҳод, Ширин, Лайли, Мажнун, Чўлпон ва Қодирий, Отабек, Кумуш, Отелло, Дездемона* каби машхур номлар фаол қўлланмоқда.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, муайян ижодкор асарларида қўлланган аллюзив номлар, энг аввало, ўша ижодкор дунёқарашининг бойлиги, ном қўллаш салоҳияти, дунёвий ва миллий маданиятдан нечоғли хабардор эканлиги ҳақида маълумот беради. Шу билан бирга, айрим аллюзив номлар ўзида илм-фан, адабиёт, санъат, тарих, дин, маданият ҳақидаги билимларни сақловчи аккумулятив номлар ҳисобланади. Бундай номлар қатнашган матнларда катта ҳажмли ахборотни ихчам шаклда ифодалаш имконияти мавжуд бўлади. Шу боис бадиий матнда турли фактларга ишора қилувчи аллюзив номларни ўрганиш ономастик бирликлар лингвопоэтикаси талқиқи учун муҳим хулосалар бера олади.

ТАРИХИЙ ҲИКОЯДА ОБРАЗ ТАЛҚИНИ

М.М. Акбарова, (АДУ)

Сўнгги йиллар мобайнида Бобур шахси ва фаолияти ҳар жиҳатдан алоҳида эътибор билан ўрганила бошлади, чунки бу ҳаққоний тарихимизни тиклаш ва миллий ўзликни англаш жараёнида жуда муҳимдир. Шу боисдан адабиётимизда ҳам улўф бобомизнинг ғоят

¹ Венгриялик бастакор, чапдаст пиониначи.

машаққатли, зиддиятларга тўла ҳаёт йўлини, мураккаб тақдирини акс эттирган қатор бадиий асарлар яратилди ва яратилмоқда. Уларнинг ҳар бири ўқувчини у ёки бу даражада Бобур шахсиятига яқинлаштиришга, уни теранроқ англашга хизмат қилади.

Андижонлик шоира ва ёзувчи Омина Тожибоева қаламига мансуб «Туш», «Булутлар ортидаги қуёш», «Қиёмат тақдир», «Васият», «Бобур армони» каби ҳикояларда шоҳ ва шоир Бобур сиймоси ўзига хос тарзда бадиий идрок этилган. Муаллиф қаламга олган ҳар бир воқеа-ҳодиса тасаввуримиздаги Мирзо Бобур сийратига бир чизги бўлиб чизилади гўё. Хусусан, «Булутлар ортидаги қуёш» ҳикоясида Бобур ҳаётининг энг суронли, оғир дамлари ёритилади. Яъни Дашти Қипчоқ ҳукмдори Шайбонийхон қўшинлари мамлакатни қамал қилиб турган, Мирзо Бобур имкони борича душманга қарши курашиб, улуғ аждоди Амир Темур не-не машаққатлар билан барпо қилган марказлашган давлатни пароканда бўлиб, минг бир бўлакка бўлиниб кетмаслиги, энг асосийси, ўзи туғилиб ўсган шу муқаддас ватан душман оёқлари остида хор бўлмаслиги учун бор кучи билан ҳаракат қилиб турган пайт. Табиийки, бундай вазиятда ҳар қандай инсон яқинларига суянгиси келади, меҳр кутади. Бобур ҳам атрофдаги яқинларидан шундай муносабатга илҳақ бўлиб турган бир пайтда ишонган беклари у ёқда турсин, ўз қариндошлари-да унга хиёнат қилиш пайида. Хуросонга сафари олдидан Бобур Муҳаммад Хусайн Мирзо Дуғлатга ҳокимиятни топшириб, унга кўмаклашиб туришни эса яқин беклари Низомиддин Халифа, Мулло бобо Поғошарий, Мир Аҳмад Қосимлар зиммасига юклаб кетса, пайтдан фойдаланиб улар исён кўтариб, шаҳарни ўз қўлларига оладилар. Бу ҳам етмагандек, Бобурнинг бувиси Шоҳ Бегим суюкли невараси Хон Мирзони унинг ўрнига шоҳ қилиб кўтармоқчи бўлади. Бекларнинг хиёнатлари боисиники манфаатпарастлик, бойлик орттириш билан изоҳлаш мумкиндир, аммо ўз қариндошларининг қилмишларини қандай аташ, нима деб тушуниш мумкин?! Бундай ҳол Бобурни қаттиқ руҳий изтиробга солади, жавобсиз саволлар унинг юрагини кемириб, маънан азоб беради: «Наҳот? Хон Мирзо Шоҳ Бегим бувимга невара бўлса, мен ким? Хон Мирзони бу қадар суймоғининг боиси не? Лоақал мен, мен-ку ҳали асир тушгонимча йўқ, тушгон чоғимда ҳам қутқариш йўлини қидирмаса? Ё Хон Мирзони шоҳ қилиб кўтарғоч, шу хил тadbир қўлламоқчимудилар?»

Ич-ичидан хиёнатни англаб турган ҳолида ҳам яхшиликдан умид қилиши, эзгулик қидириши асардаги Бобур сиймосига улғуворлик

бахш этади, унинг мустақкам ирода эгаси бўлганини яна бир карра исботлайди.

Ижодкор юз берган воқеликни қанчалик ҳаққоний акс этгирса, унинг натижаси ўлароқ қаҳрамон руҳиятида юзага келган кайфият-ни ҳам шунчалик холис ифодалашга ҳаракат қилиши лозим. Шундагина асардаги ҳеч бир сўз ўқувчига ортиқчадек туюлмайди. Мазкур ҳикояда эса худди шу мезондан салгина чекинилган ўринлар бордек назаримизда. Тўғри, муаллиф асарда Бобур Мирзони ўзининг орзуси (идеали)даги шоҳ сифатида гавдалантиришга ҳаракат қилади, яъни унинг сиймосида одил давлат ҳукмдорига хос барча сифатларни кўради ва шу нигоҳ орқали унинг бадий образини яратади. Ўзи ишонган қариндошларининг хиёнатини тўла англаб турган Бобур ўзини билмасликка олади. Бувиси Шоҳ Бегимнинг қилмишига ўзининг оташин меҳри, юксак ҳурмати билан жавоб бериши асносида уни виждон азобига солади ва бу ақлли тадбир ўқувчиси инкор этиб бўлмайди. Лекин Хон Мирзога нисбатан ҳеч қандай чора кўрмайди, ҳатто илгариги муносабатини заррача ўзгартирмайди. Айни шу ҳолат ўқувчига бироз малол келади. Негаки, бир томондан, Амир Темурдек ҳамшира адолатни, тенгликни ҳар недан устун билган саркарданинг муносиб авлоди сифатида Бобурнинг бу тахлит йўл тутиши ҳаёт ҳақиқатига зиддек туюлса, иккинчи томондан, асар бошидан мақсад қилинган идеал шоҳ образини кўз олдимизда салгина хиралаштириб қўяётгандек бўлади. Гуёки тенглик, адолат эмас, қон-қариндошлик барчасидан устун келади. Аммо масаланинг бошқа томонини ҳам назардан қочирмаслик зарур, яъни ижодкор айни шу нарса орқали Бобур Мирзо ҳам Аллоҳнинг бир бандаси сифатида камчиликлардан ҳоли бўлмаганини ва бу камчиликлар унинг тақдирида ўз изини қолдирганлигини айтмоқчи бўлгандир, эҳтимол.

Эътиборли томонларидан бири муаллиф ҳикояда Бобур билан бир вақтда унинг онаси Кутлуг Нигор хоним сиймосини ҳам чизиб боради. Фарқли жиҳати шундаки, ҳикоядаги она образи воқеалар ривожини асосида очиб берилмайди ва ёки муаллиф томонидан тавсифланмайди, яъни у ҳақда узундан-узоқ таърифлар келтирилмайди, балки Бобур Мирзонинг хотиралари, ўй-хаёллари, тушлари воқеасида гавдалантирилади.

Ёзувчи ҳикоя давомида юз берган воқеанинг Бобур руҳиятига таъсирини тўла ифодалаш мақсадида ўша кайфиятга мос бўлган байт-тини келтиради. Бу нарса китобхонга ўша онларда Бобурнинг қалбидан кечирганларини, қувонч-у шодликларини, изтироб-у аламла-

рини янада яқин масофадан англашига бир имкон кабидир. Туғиб келтирилган Хон Мирзо билан суҳбатлашиб, кейин уни Хуросонга кетказиб юборган Бобур қабулхонада ёлғиз ўтирганча қоғозга мана бу байтни ёзади:

*Боз гардад ба асли худ ҳама чиз,
Зари софию нуқрау арзиз.*

Хаёлан байтни мушоҳада этади: «... — ҳамма нарса: хоҳ соф олтин, хоҳ кумуш ва хоҳ қўрғошин бўлсин, барибир аслига қайтади. Аллоҳ ҳар бир нарсани қандай яратган бўлса, шундайлигича қолади. Ҳеч ким Аллоҳ берган тақдир измидан чиқиб кетолмайди...» Шу ўринда юзага келган вазият, кайфият ва келтирилган байт бир-бирига номувофикроқ қўринади. Ўқувчи Бобурнинг англаганларини тушуна олмай қолади.

«Қиёмат тақдир» ҳикоясида Бобурнинг опаси Хонзодабегимнинг Шайбонийхонга узатилиши, унинг хон харамидида ўтган аянчли ва изтиробга тўла ҳаёти, тақдир тақозоси билан иниси ҳузурига қайтиши воқеалари бадиий акслантирилган. Муаллиф ҳикояда бадиий вақтни ўйнатади: сўзни Хонзодабегимнинг Шоҳ Исмоил томонидан она юртига қайтарилишидан бошлаб, сўнгра Шайбонийхон амри билан Зиё Ходига узатилиши-ю, қандай сабаб билан хоннинг бу қалар қаҳрига учраши билан давом эттиради. Ҳикоя сўнггида уни Бобур Мирзо билан учраштиради ва аввалги воқеаларга қайтадан муфассалроқ тўхталлади. Бу хил усул билан асарнинг ўқишлилигини оширади, ўқувчини зериктирмайди.

Ҳикоядаги Зиё Ходи образи асарнинг туб моҳиятини очишда муҳим роль ўйнайди. Асар аввалида ёши улуг бўла туриб қизи тенги Хонзодабегимни ўз никоҳига олган бу кишига нисбатан ўқувчида салбий фикр уйғонади. Бироқ Бегим билан илк суҳбати вақтида Зиё Ходининг хаёлидан ўтаётган нарсаларни билгандан сўнг эса янглиш мулоҳаза юритганини англайди. Аслида ҳар иккисининг тақдирида уйғун нуқта бор: Хонзодабегим ибодат маҳали хон саройида Бобур Мирзонинг исмини тилга олганлиги туфайли шу ҳолга тушган бўлса, Зиё Ходи Бобурнинг «Жонимдин ўзга ёри вафодор топмадим, Кўнглимдин ўзга маҳрами асрор топмадим» матлаъли ғазалини хиргойи қилгани учун саройдан ҳайдалган эди. Зиё Ходи Хонзодабегимнинг Шайбонийхон харамига қандай келиб қолганини билишни истайди, бу ҳолатда бир сир яширинган леб ўйлайди. Назаримизда, Зиё Ходи қалбидаги саволлар аслан ижодқорнинг ўзига тегишлики, муаллиф шу йўсинда уларга жавоб излайди. Ҳикоя моҳиятан тўла-

лигича пайдо бўлган шу каби саволлар уларнинг жавоби тариқасида яратилгандек.

Асарда Хонзодабегим образи гоят сабрли, матонатли, теран фикр оғаси бўлган аёл сифатида гавалантирилади. Ёзувчи аёл қалбининг ҳар зарбини, унинг ҳаётбахш меҳрини, фидокорлигини чинакам самимият билан ифодалай олади. Унинг тимсоли замирида китобхон оқила темурий аёлларининг сиймосини яна бир бор кўз олдига келтиради. Ҳа, шу ўринда ҳикоядаги аёл қалбининг тасвири ҳақида: Хонзодабегим етти йилдан зиёд вақт Шайбонийхон билан бир ёстикқа бош қўйиб, ундан ўғил фарзанд кўрса-да, юрагида хонга нисбатан ҳеч қандай илиқлик уйғонмаган. Тўғри, иниси Бобурга нисбатан душманлик туйғуси, нафрат билан яшаётган хонга меҳр бера омаслиги мумкин, аммо аёл зоти ўз жуфтига нисбатан ҳеч бир вазиятда бу даражада кўнгилсиз қолиши бироз сингишмайдиган ҳолат. Чунки Тангри таолонинг ўзи яратилмишиданоқ аёлга бағоят кенг қалб, туганмас меҳр ато этган. Шу жиҳатдан олиб қаралганда, Хонзодабегим ҳам Шайбонийхонга ҳеч бўлмаганда фарзандининг отаси сифатида ҳурмат билан қараши тайин. Бизнингча, Хонзодабегим билан боғлиқ ана шу ўринларда муаллиф табиат, янаям аниқроғи, аёл табиати қонуниятларидан бироз узоқлашиб қолади. Аммо шу нарсани ишонч билан айтишимиз мумкинки, ҳикояни ўқиган киши Бобур билан бир пайтда Хонзодабегим шахсиятига хос бўлган қатор жиҳатларни ўзи учун янгиликдан кашф этади.

«Васият» ҳикоясида Бобур Мирзонинг Ҳиндистон заминини обод қилиш, шу ўлкада кучли салтанат барпо этиш учун қилган ҳаракатлари тасвирланади. Муаллиф унда руҳий изтироблар исқанжасида қолган, қалбини ватан соғинчи кемириб бораётган бир пайтда ўзини қўлга олиб, адолатсиз ҳукмдорларнинг бепарволиги-ю зулми натижасида буткул ҳароб бўлаёзган мамлакат ва издан чиққан халқ ҳаётини яхшилашга киришиб, бу йўлда кўп қийинчиликларни сабр билан енгиб ўтган буюк саркарда сиймосини яратади. У бир неча ой давомида бутун мамлакатни айланиб, аҳолининг яшаш шароитлари билан яқиндан танишиб, Ҳинд юртиги маъмур қилиш учун нималар қилиш кераклигини ўрганади. Бобур ҳинд халқини, унинг маданияти, анъаналарини жуда ҳурмат қилади. Баъзи жойларга борганида халқ уларга душман кўзила қараса, айрим жойларда «Йўқолсин фотиҳлар» деганлар ҳам учради. Ана шундай вазиятларда ҳам у ўзини йўқотмай, чинакам Темур авлодидек туга билди.

Бундан ташқари ҳикояда ота ва ўғил — Бобур ва Ҳумоюн мирзо муносабатларига алоҳида урғу берилган. Бобур ўғлининг келажакда адолатли ҳукмдор бўлишига умид қилади, унга ўзиникидан яхшироқ тақдир илинади. Ўз навбатида Ҳумоюн ҳам отасининг изтиробларини ҳис қилиб туради, унга тиргак бўлишга интилади.

Таъкидлаш жоизки, адиба Бобур ҳақидаги ҳикояларни яратишда, асосан, «Бобурнома»га таянгани яққол сезилади. Аммо бу шунчаки «Бобурнома»нинг қайта баёни бўлиб қолмайди, балки ижодий тасаввур учун туртки вазифасини ўтайди. Худди шу турткидан ҳаракатга келган ижодий тасаввур эса бир-биридан мазмунли тарихий ҳикоялар яратишга асос бўлади. Ҳикояларда барқ уриб турган улғу бобомизга ҳурматни ўзига юқтирган ўқувчи Бобур мирзо шахсиятини англаш йўлида бир одим илгарилайди, уни бир саркарда ё шоир сифатидагина эмас, бир инсон ўлароқ ҳам таний бошлайди.

ЛИРИК МУШОҲАДА ОБЪЕКТИНИНГ ВОҚЕЛИККА КЎЧИШИ ВИЗУАЛЛАШУВНИНГ БОШ ОМИЛИ СИФАТИДА

С. Қуронов, КИХИ (АДУ)

XX аср бошларига келиб анъанавий мумтоз шеърят заминида замонавий ўзбек шеъряти шакиллана бошлади. Янги шеърят интонацион қурилиши, поэтик ифода тарзи ҳамда субъектив ташкилланиши каби муҳим омилларда эскисидан кескин фарқ қила бошлади. Профессор Д. Қуронов ўтган аср аввалида шеърятда кечган янгиланишларни шундай изоҳлайди: «Ҳамма гап XX аср бошлари Туркистон жамиятида шахс мақомининг ўзгаргани, инсоннинг ижтимоийлашганида. Содда қилиб айтсак, Туркистон кишиси жамиятнинг аҳволи, бугуни ва эртаси, мавжуд ҳолнинг сабаби — ҳуллас, сиёсат ҳақида бош қотирадиган бўлди»¹. Ҳақиқатан ҳам XX аср бошларида ўзбек шеърятини бадиий-ғоявий, шаклий жиҳатдан тубдан ўзгариб, ўзининг янги умрини бошлашга чоғлангани сабабларини, аввало, ижтимоий омиллардан қидириш керак бўлади. Зеро, ижтимоий ҳаётда содир бўлаётган кескин ўзгаришлар шу ижтимоийликнинг бир бўлаги —

¹ Қуронов Д. Мутолаа ва идрок машқлари. — Т.: Академнашр, 2013. — Б. 191.

шоир шахсни четлаб ўтмайди. Энди унинг фаолияти ҳам умумижтимоий эҳтиёжларга мос тарзда кечини, давр ўқувчисининг талабларини қондириши шарт эди: «Янги инсоннинг қалб тебранишларини акс этгириш талаби шеъриятдан шунга мос ўзгаришларни — янгиланишни тақозо этди»¹.

Замонавий шеъриятнинг янгилик аломатларидан бири унинг оммалашганида кўринади. Энди ижодкор муайян доира вакиллари учунгина эмас, кенг омма учун асар ёзаётганини ҳис қилиб турарди. Бу эса поэтик тил ва вазннинг соддалашишига олиб келади. Коммуникатив восита сифатида ҳам бадиий адабиёт асарлар давомида яшаб келган ғояларни, умумэстетик канон сифатида шакланган кўнгил кечинмаларини эмас, балки мавжуд ижтимоий вазият ҳақидаги информацияни ташишга йўналтирилади. Лирик мушоҳада объектининг санъаткор кўнглидан чиқиб, воқеликка қаратилиши бадиий образнинг бир қадар жонли, реалистик унсурлар билан тўйинишига, унинг визуаллашувига олиб келади. Албатта, бу жараён бошқа санъатларнинг ифодавий имкониятлари кўмагида, хусусан, шеърият ва тасвирий санъатнинг ўзаро бадиий синтези натижасида юзага кела бошлаганди.

Кенг ижтимоий-маданий ислохотлар замирида Туркистон аҳли учун ҳали таниш бўлмаган санъат турлари (театр, фотография ва ҳ.к.)нинг кириб келиши илгаридан мавжуд санъат турларининг ифодавий-шаклий хусусиятларига таъсир этмай қўймади. Бундан ташқари, адабиётда янги турларнинг пайдо бўлиши, мавжудларининг ривожланиб, оммалашishi шеъриятнинг наср ҳам драматургия билан рақобатлашишига олиб келади. Демак, ўша давр шеърияти олдида ифодавий-шаклий жиҳатдан янгиланиб улгурган тасвирий санъат, бундан ташқари, фотография, оммалашиб бораётган театр санъати, ички омил сифатида наср ҳамда драматургияга хос ифода шакллари ни ўзлаштириш, замонавий ўқувчининг эстетик эҳтиёжларини қондириш масаласи турарди:

*Дейманки: «Бошқалар билмай қоладир —
Шундай гўзалликни! Аттанг, агар мен
Рассом бўлсам эди, чизиб берардим,
Ўхшаш нусха билан, ёзиб берардим,
Шу ожиз ҳолимда, шоирманми мен?..»²*

¹ Ҳамдам У. Янги ўзбек шеърияти. — Т.: Адиб, 2012. — Б. 9.

² Чулпон. Асарлар. I жиъд. — Т.: Академнашр, 2013. — Б. 253.

Албатта, Чўлпон ўзининг биз парча олган «Мен шоирми?» шеърида шеъриятнинг рангтасвир билан синтези масаласига ишора этмаган бўлиши мумкин, лекин чин шоир сифатида бадий синтез ҳодисасини интуитив тарзда ҳис қилгани аниқ. Зеро, юқорида таъкидлаб ўтганимиздай, янги шеърият энди ўз ички омиллари билан шаклланишга ожизлик қилар, шеърхон кўнгли янгилик истарди. Чўлпон сўзнинг тасвирий имкониятини бойитишда рангтасвир санъатига хос ифода унсурларидан фойдаланиш мумкинлигини ҳис қилади. Бу ўз-ўзидан, табиий кечаётган жараён бўлиб, санъатнинг ижтимоийлашуви ижодкордан реалистик образ яратишни талаб қилаётганди. Чунки идеалнинг «осмондан ерга тушиши», ижодкорни бир мунча абстракт, шартли образлардан воз кечишга ундайди:

*Кезар эдим Туркистоннинг тоғларини,
Турли мева билан тўлган боғларини,
Кенг саҳросин, чўлистонин, сайрон эдуб
Тинглар эдим турк халқининг оҳларини.*

Мазкур парча Чўлпоннинг илк машқларидан бири — «Умид» шеъридан олинган бўлиб, унинг 1914 йилда битилгани аҳамиятга молик. Шеърда Туркистоннинг оловқалб, ватанпарвар ўғлини кўнглидан кечган изтироблар муҳрланган. Ўша кезларда *«Мактаб ўрнига очилди ҳар маҳаллада майхона, Нафрат этмак нари турсин, шоду хандон бизни халқ»*¹ қабилдаги жўнгина мисраларни битиб юрган ёш шоирнинг ижтимоий дардни муайян тасвирий элементлар асосида ифодалашга уринишини, фақатгина, тажриба билан боғлаш нотўғри. Умуман, давр шеърияти учун лирик кечинманинг реалистик тасвир воситасида ифодаланиши янгилик эканини ҳисобга олсак, Чўлпон назми тажрибадан эмас, балки янгиликка интилиш важдан қувват олаётганига амин бўламиз. Албатта, юқоридаги парчада ёрқин тасвирийликдан кўра тавсифнинг устуворлиги сезилади. Яъни шоир манзарани мусаввирлардай деталлаштириб тасвирлашга уринмайди. Бу ўринда Чўлпон учун воқеликнинг конкрет замон ва маконда кечаётганига урғу беришгина муҳим бўлган. Шу маънода, шоир юртининг тоғлари, мевалари, саҳросию чўлларини санаб ўтиш билан чегараланади. *Лекин ўқувчи хаёлида ўз кечинмалари билан «сарсон» юрган абстракт макондаги лирик қаҳрамон эмас, балки муайян замон ва маконда турган реал қиёфа гавдаланади.* Айни дамда, ижод-

¹Ўша асар. — Б. 253.

корнинг ифодавий-бадий мақсади ҳам шу «реал қиёфа»дан ўзга нарса эмасди. Зеро, аниқ замон ва маконга мансуб шахс образини яратиш замонавий ўзбек шеъриятини мумтоз адабиёт намуналаридан фарқлаб турувчи асосий омилдир.

Шарқ мумтоз адабиёти ва китоб графикаси бўйича изланишлар олиб борган санъатшунослар Е. Полякова ҳамда З.Раҳимовалар Шарқнинг чуқур фалсафий, юксак бадий асарлари ортидаги муаллиф шахсиятини аниқлаш жудаям мушкул эканини таъкидлаб, «Бу давр ижодкорлари ўз шахсий кечинмаларини, давр кишилари ва ижтимоийликни ифодалашга уринмаган»¹, деб ёзадилар. Ҳақиқатан ҳам мумтоз адабиёт намуналарида давр колоритини ифодаловчи омиллар: исмлар, рақамлар, географик номлар деярли учрамайди. Баъзан муаллиф ёзган асарига ўз имзосини қўйишни ҳам «унутади». Чунки бу давр эстетик қарашларининг бирламчи ҳақиқати сифатида дунёнинг фоний эканлигию санъаткор учун чинакам, ягона гўзаллик олам ва оламнинг ботини ҳисобланган. Айни шу омил мумтоз санъатлардаги шартлиликни юзага келтиради. Яъни ижодкор ўз асарида оламни унинг ташқи кўринишлари билан ифодалашга уринмаган. Дейлик, Ёр жамолини тасвирлашда унинг қиёфасига хос деталлардан эмас, давр эстетик категориялари асосида қабул қилинган шартли унсурлардан фойдаланилган.

XX аср бошларида замонавий шеъриятда яратилган лирик қаҳрамон туйғулари умумэстетик мезонлардагина яшамай, балки муайян давр ва маконга хос индивид шахсиятига сингдирилади. Шоир ўз қалбида ниш урган ижтимоий дардни ўқувчига юқтируш учун ифода реалистик тасвирга суянади:

*Кўм кўк экан, сарғайдилар япроқлар
Оғриқ, мағлуб, тутқун Шарқнинг юзидек:
Бўронларнинг кўзлариким, ўйноқлар
Ғолиб ғарбнинг қонга тўлган кўзидек?*

Чўлпоннинг «Куз» номли шеъридан олинган парчага эътибор қаратинг. Шоир ижтимоий-сиёсий дардни шунчаки айтмоқчи эмас, аксинча, у воқеликни бадий гавдалантиришга ҳаракат қилмоқда. Мазкур жараёнда муайян воқелик табиат ҳодисалари билан тенгланштириладики, ўқувчи кўз олдида яхлит ижтимоий вазият жонла-

¹ Полякова Е., Раҳимова З. Минниатюра и литература Востока. — Т.: Адабиёт ва санъат, 1987. — Б. 23.

² Чўлпон. Асарлар. I жилд. — Т.: Академнашр. 2013. — 86 б.

на бошлайди. Аҳамиятлиси, давр қиёфаси визуал образлар воситасида яратилиб, шеърхон туюши мумкин бўлган ҳислар ҳам маънавий, ҳам бадий жиҳатдан таъсирлироқ ифодаланади.

ЧОРРАҲАДАГИ ИККИ АДИБ

Б. Саидова, магистрант (ЎЗМУ)

Озод Шарафиддинов домла «Дўстлик қонуни» мақоласида: «Жаҳон адабиётининг тараққиёт йўлларида турли миллий адабиётлар бир-бирига дуч келадиган, бир-бири билан учрашадиган чорраҳалар қўп»¹, деган эди. Мана, ана шундай чорраҳалардан бирида атоқли грузин ёзувчиси Нодар Думбадзенинг «Абадият қонуни» асари ҳамда А.П. Чеховнинг «Олтинчи палата» ҳикояси рўбарў туришибди.

Иккала асарнинг ёзилиш саналари орасидаги вақт масофаси қарийб бир аср бўлса-да, адибларнинг юрагидаги дард, қаҳрамонларининг тақдири, энг асосийси — мавзу — фикрлайдиган инсонларни қабул қила олмайдиган жамиятнинг қиёфаси бир хиллиги ҳайратга солади.

«Абадият қонуни»да ҳам, «Олтинчи палата»да ҳам воқеалар касалхона палатасида кечади. Ҳар қандай шароитда виждонини сақлаб қолишга, адолат, ҳақиқат тарафида туришга уринган, маънан тубан кетган жамиятнинг иллатларига қарши курашиб юрагини хаста қилган журналист Бачана Рамишвили — бир палатада.

Ўзи яшаётган жамиятда юксак мақсад йўқлигига, ҳаётни жабрзулим, олчоқлик бошқараётганига, муттаҳамларнинг эгни бут, қорни тўқлиги ва виждонли одамларнинг очин-тўқин яшаётганига исён қилиб гапиришдан бошқа чораси йўқлигидан ақли ваҳима касалига йўлиққан Иван Димитрич Громов — бир палатада.

Бачана Рамишвилининг хонадошлари — поп Иорам, этикдўз Булика. Иван Димитричнинг ҳамхоналари — жуҳуд Моисей, йиғлоқи мўйловдор ва почтанинг собиқ хат сараловчиси. Кейинроқ уларнинг сафига ўз бемори билан ҳамфикр бўлгани учун касалхона бош врач, профессор Андрей Ефимович Рагинни ҳам келтириб қўшишади. Бу иккала палатани ўша жамиятнинг мўъжаз бир шакли, аниқроғи,

¹ Шарафиддинов О. Биринчи мўъжиза. — Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1979. — Б. 67.

дунёнинг, одамзод ҳаёт тарзининг, эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги абадий курашнинг акси-ойнаси дейиш мумкин.

Аслида ўзи бемор бўлмиш жамият тафаккури соғлом бўлган инсонларни бемор деб атайди, уларни улоқтириб ташлайди. Бачана Рамишвили баъзи инсонларнинг яширин ётган асл чиркин қиёфаларини аёвсиз фош этган ҳолда одамзоднинг ҳақиқатан ҳам ҳайвондан, яъни маймундан тарқалганлигига ишона бошлайди, аниқроғи, жамиятнинг ўзи бунга ишонтира бошлайди.

Касалхонада ётган Бачана Рамишвили бошидан ўтказган умр йўлларини эсларкан, қуйидаги воқеа ҳам ёдига тушади. У газетада бош муҳаррир сифатида ишлаб юрган вақтида олдига кичкинагина бир маймун қўлидаги ҳикматли сўз, қочирқиқлар ёзилган бир даста қоғозни унинг столи устига қўяди. Бачана «Дарвиннинг таълимотига асосан бу маймун ҳам қачонлардир одамга айланса ажабмас»¹ дея, баъзиларини нашр эттиради. Аммо орадан кунлар ўтиб маймун инсонга ўхшаб кийинган ҳолда маза-матрасиз ҳикояларини келтириб беради. Шунда Бачана «Одамга айланган маймундан кўра, маймунга айланган одамни таниш осонроқ» эканлигига ишончи комил бўлади. Аммо у бундай ҳикояларни газетасида эълон қилишдан бош тортади. Бундан жаҳли чиққан маймун, қасдма-қасдига Ёзувчилар уюшмасига аъзо бўлиб, ҳатто Бачана билан «Отам! Устозим!» дейдиган даражада дўстлашиб кетади. Аммо кейинчалик Бачананинг номзоди депутатликка қўйилганида ўша маймун райком секретари олдига бориб, Бачананинг ота-онаси сургун қилингани-ю унинг бир вақтлар қамокхонада ўтириб чиққанлиги, газетасида сийёсатга гўёки қарши бўлган хатоларни ўтказиб юбораётгани ҳақида бўрттириб маълумот беради. Маймун одамлар сафига қўшилишига ёрдам берган Бачананинг қилган яхшиликларига шу тариқа жавоб беради.

Ана шу жойда бизнинг адабий чорраҳамиздан машҳур рус ёзувчиси Михаил Булгаков ҳам ўзининг «Итюррак»² романи билан ўтиб кетаётганини кўргандай бўлдим. Профессор Филлип Филлиповичнинг уй-шифоҳонасидаги лаборатория хонаси Н.Думбадзе ва А.Чехов палаталарини эслатди. Ҳайвондан одамга айлантирилган итюррак Шариков профессорнинг бошига махсус хизмат ходимларини бошлаб келиши ва ўзини жамиятнинг тўлақонли аъзоси деб ҳисоблаши

¹ Думбадзе Н. Абадиёт қонуни. Мен, бувим, Илико ва Илларион. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1983.

² Булгаков М.А. Собрание сочинений. Т.2. Собачье сердце. Азбука-классика. СПб. – М., 2002.

Бачанани сиёсатга қарши одам сифатида сотган маймуннинг айнан ўзидай туйилди. Жамиятни мукаммал қилиш, итдай тубан инсон ахлоқини юксалтириш мумкин деб ўйлаган профессор ва унинг шо-гирдини ҳам Н. Думбадзе ва А. Чехов палаталаридаги «бемор»лардан эканлигига шубҳа қилмайсан киши.

Дарвоқе, «Олтинчи палата»даги Иван Дмитрич ҳам «инсон ра-зиллиги ва ҳақиқатни бўғувчи жабр-зулм, яна вақти келиб ер юзида бўладиган гўзал ҳаёт ва ҳар дақиқа золимларнинг аҳмоқли-ги ва бераҳмлигини унинг ёдига солиб турган деразалардаги те-мир панжаралар ҳақида сўзлайди». У моҳиятан дунёда ҳеч нарса ўзгармаслиги, тақдирга тан бериб ётавериш кераклиги ҳақида на-сихат қилган профессор билан баҳслашаркан, шундай деб жавоб беради: «Шуни биламанки, Худо мени иссиқ қон ва асабдан ярат-ган, шундай! Оғриққа — додлаш ва йиғлаш билан, разилликка — нафрат, қабиҳликка — ғазабланиш билан жавоб қиламан. Меним-ча, ҳаёт деб асли ўзи мана шуларни айтилса керак»¹. Худди шу мазмундаги суҳбатларга биз Бачана ва поп Иорам ўртасидаги баҳ-сларда ҳам гувоҳ бўламиз. А.Чехов қаҳрамони — бемор Иван Дмит-рич доктор Андрей Ефимичга мурожаат қиларкан, ўзи ва атроф-даги одамларга қатъий тапхис қўяди: «Ҳа, касалман. Лекин ўнлаб, юзлаб жиннилар озодликда юришибди-ку ахир, чунки жаноблари нодонликлари орасида уларни соғлардан айиролмайдилар. Нега энди мен ва мана бу шўрликларгина ҳамма учун бу ерда ўтири-шимиз керак?» дейди. Энди худди шу ўринда «Абадият қонуни»-даги лавҳага эътибор қиламиз. Ҳайвонот боғидан қочган маймун-ларни қидираётган милиционер йиғилишда шундай мурожаат қила-ди: «Ўргоқ подполковник, мажлисни тезроқ тугата қолайлик, маймунлар одамларга аралашиб кетса, топишимиз қийин бўлади!» Адибларнинг ўз жамиятларига, «соғлар ва носоғлар»га берган на-қадар ҳамоҳанг баҳолари!

Адабиёт чорраҳасида мен хаёлан учраштирган бу икки адибнинг нафақат ўй-мақсадлари, балки тақдирлари ҳам ўз қаҳрамонларини-кига бениҳоя ўхшаш. Журналист Бачана — романда у шўро мафку-расига мосланиб касалхонадан тузалиб чиқса-да — аслида 56 ёшида юрак хасталигидан вафот этган Нодар Думбадзенинг ўзи. Адолат-сизлик ва ноҳақликни кўтара олмай палатасида жон таслим қилган доктор Андрей Ефимович эса — сургундагиларнинг юкумли касал-

¹ Чехов А.П. Танланган ҳикоялар. «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти. — Т.: Ф.Фулум, 2012.

лигини даволаш учун Сибирга бориб ўзини ихтиёрий қурбон қилган Антон Чеховнинг ўзи.

Бу икки адиб инсон юрагидаги илоҳий муқаррамлик ва ҳайвоний тубанликларни тадқиқ қилар экан, одамзоднинг бир-бирига меҳр-шавқатли, маънан бой бўлишини, юксак, гўзал ғоялар билан яшашини, ўз аъмоллари, бир-бирларига муносабатлари билан ҳайвондан устун туришини орзу қиладилар.

«ОТАМДАН ҚОЛГАН ДАЛАЛАР»: РОМАН ВА КИНОТАЛҚИН

З.Н. Суванов, магистрант (ЎЗМУ)

Ўтган аср ўзбек адабиёти учун жуда сермаҳсул давр бўлди. Бу вақт мобайнида насримиз энг сара асарлар ҳисобига бойиди. Бадиий асарлар асосида киносценарийлар майдонга келди. Маълумки, Мигел де Сервантес, Даниел Дефо, Рашод Нури Гунтекин, Чингиз Айтматов, Жонатан Свифт сингари ёзувчиларнинг жаҳон адабиёти дурдоналари сафидан жой олган асарлари ва уларнинг киноталқини томошабинлар орасида ўз ўрнини топди. Шунга монанд, ўзбек адабиётида ҳам А. Қодирий, М.Т. Ойбек, Ў. Ҳошимов, Ф. Фулом, Х. Тўхтабоев, Т. Мурод, М.М. Дўст каби адибларнинг асарлари ҳам саҳнага чиқди ва томошабинлар кўнглидан жой олди.

Биз шу ўринда прозада ўзига хос мактаб яратган ёзувчи Тоғай Муроднинг «Отамдан қолган далалар» романи ва унинг киноталқини хусусида тўхталишни лозим деб топдик. Ушбу бадиий асар ва киносини қиёслаш фикри туғилишига сабаб, сценарий муаллифи Шухрат Аббосовнинг қуйидаги изоҳига муносиб жавоб топиш эди: «Отамдан қолган далалар» романи фильми тўрт соатни ташкил этади. Шундай қилиб, кино қўйилди. Томошабин шунақаям яхши қабул қилдики... қарсақлар, олқишлар зални тутди. Биз шу орада Тоғай Муродни йўқотиб қўйдик. Ахир, одатга кўра, премьерадан кейин ниёфат берилиши керак эди-да. Биз, филм ижодкорлари бирга ўтиришиб, бир-биримизни табрикламоқчи эдик. Шу қидирамиз, Тоғай Мурод йўқ, бирдан ғойиб бўлиб қолибди.

Қизиқ одам эди-да, Тоғай Мурод! «Отамдан қолган далалар» романининг фильм варианты ёқдим, йўқми, билолмадим»¹. Мана

¹ Мен қайтиб келаман. Тоғай Мурод замондошлари хотирасида. — Т.: Янги аср авлоди, 2007.

шу саволга қуйида қайсидир маънода жавоб топишга ҳаракат қилдик.

Биз бадиий асар ва унинг киноталқини ҳақида фикр юритар эканмиз, кино билан театр санъати бир-бирига яқин бўлгани учун бу ҳақда адабиётшунос У.Жўрақулов фикрини келтиришни лозим деб билдик: «Драматик асар (пьеса) саҳна босқичига ўтишидан олдин конкрет қайта ишланиш жараёнларини бошдан кечиради. Сценарий шаклига солинади, бунга режиссёр, сценарийчи, актёр сингари уч ижодкорнинг дунёқараши, саҳнага хос маҳорати, илми ва истеъдоди сингдирилади, томошабин талаб ва эҳтиёжлари ҳисобга олинади. Бир сўз билан айтганда, муайян сарлавҳа, мавзу, сюжет, композиция, образлар тизими, услубга эга бўлган асар, асосий компонентларини сақлаган тақдирда ҳам бир сифат кўринишидан бошқа сифат кўринишига, бир санъат тури (адабиёт)дан бошқа санъат тури (театр санъати намунаси)га айланади. Мана шундай мулоҳазалар театршунослик ва адабиёт назариясининг объектлари бир хил бўла олмаслигини кўрсатади»¹. Халқимиз китобни, бадиий асарларни севиб ўқийди. Айниқса, «Отамдан қолган далалар» романини ўқиган барча одамларнинг руҳиятида кескин ўзгариш юз берди. Бу асарда халқимизнинг аянчли тақдири тасвирланганлиги мустабид тузумга бўлган нафратни янада кучайтирганди. Бу асарни ўқиган омманинг кўзида ёш қалқиди, керак бўлса таъсирланиб йиғлади. Бизнингча, бу асарнинг киноталқини қандай тасвирланиши керак? Унинг юки жуда оғир. Хўш, киноталқин нега керак? Бизда кино бадиий санъат сифатида шаклланиб улгурди. Назаримда, халқимиз орасида бадиий асарни севиб ўқийдиганлар кўпчиликини ташкил этади. Лекин бадиий фильмнинг қамрови кенг, уни бугун халқ томоша қилади. Шунинг учун бу икки санъат тури «кино ва сўз санъати» муштарақликда шаклланияпти. Муаллиф «Отамдан қолган далалар» романида ўз юртида елкаси қуёш кўрмай ўтган уч авлод (киноталқинда тўрт авлод) вакиллари мисолида бадиий талқин этади. Нега деганда, бу асарнинг хронотоп қамрови мустамлакачилик даври саналари билан чегараланганлиги асарнинг бадиий қимматини оширган. Биз юқорида таъкидлаганимиздек, уч авлод вакиллари: Жамолиддин кетмон, Сурхони Ақраб, Деҳқонқул, (Нодир, Қулмат, Қодир)ларнинг аянчли қисматини ёзувчи ўз бадиий маҳорати билан ярата олган. Мустақил-

¹ Жўрақулов У. Назарий поэтика масалалари: Муаллиф. Жанр. Хронотоп. -- Т.: Фафур Фулом, 2016.

лик давридаги Жамолиддин кетмон, Сурхони Ақраб, Деҳқонкул, Болхин момо сингари образлар йирик, ўзига хос, бошқа адабий қаҳрамонлар орасида йўқолиб кетмайдиган ўлмас образлар ҳисобланади. Бу асарда миллатимиз вакилларининг ғоят ўзига хос ҳамда жонли бадий тимсоллари яратилган.

Асарда генерал Скобилевнинг Умархон эшонга айтган: «Улур Урусия Молия вазири Вишегородский жаноблари нуктадонлик ила башорат этганларидай, Туркистон – Урусия тожидаги олий қимматбахо дур бўлади»¹, деган сўзлари заминида бизнинг миллий бойлигимиз – пахтага, моддий ва маънавий бойликларимизга бўлган ишора этади. Аслида, бадий асар билан киноталқин орасида ўхшаш ва фарқли жиҳатлар бўлиши табиий. Ушбу асар ва киноталқини ўртасида баъзи маъно ўзгаришига сабаб бўлган жиддий фарқларни кузатиш мумкин.

Тўғри, Тоғай Мурод тили ва сценарий муаллифлари Шухрат Аббосов ҳамда Маҳмуд Тўйчиевларнинг қарашлари бир сюжет асосида кечади. Бадий фильмда иштирок этган Машраб Кимсанов, Ҳошим Арслонов, Моҳира Нурматова, Шаҳноза Собирова, Эркин Хушвақтов, Жамшид Арслонов, Ботир Арслонов, Равшан Солиҳов, Тўғи Юсупова, Омон Абдураззоқов, Назира Абдулвоҳидова, Юлдуз Ҳамидова каби санъаткорлар ўз маҳоратларини ишга солиб, ролларни яхши ижро этишга ҳаракат қилишган. Асарда воқеалар Деҳқонкул тилидан баён қилинади: «Мен фарғоначи Жамолиддин кетмон набираси бўламан» (асар бошланиши), киноталқинда эса ўши Нодир тилидан сўзланади: «Бу бизнинг оила. Мен Жамолиддин Нодир!» (кино бошланиши). Ҳар иккаласида Деҳқонкул ҳикоя қилса-чи? Чунки асарда Жамолиддин кетмон, Сурхони Ақрабларни Деҳқонкул яхши билар эди-ку! Нодир эса кичкина бола эди. Киноталқинда Деҳқонкул ўрнига Нодир бош қаҳрамон тимсолида тандаланади. Янаям, романда Жамолиддин кетмон, Сурхони Ақраб, Деҳқонкул образлари турли характер ва турли кўринишларда тасвирланади. Жамолиддин кетмон тилидан: «Бизнинг кўчамизда ғайридинлар ...еб юрибдими?.. Бобомиз чапараста-чапараста сўкади: ҳе эна..!» Сурхони Ақраб эса «Ай, энағар нўғай-а, ай заниғар нўғай-а!» дея иймонидан ғурури устунлик қилиб сўкади. Ушбу мисолда бу икки қаҳрамоннинг ўта ориятли, ғурурли, бир сўз билан айтганда, мустақил фикрга эга инсонлар эканини инкор этиб бўлмайди. Деҳқонкулнинг эса бу образларга на характери ва на мустақил

¹ *Тоғай Мурод*. Отамдан қолган даладар. – Т.: Шарқ, 1994.

фикрлай олиши ўхшайди. Кинодаги «ўйнаб қўяй» ибораси ҳар учала қаҳрамон, ҳаттоки, Болхин момо тилидан ҳам сўзланади, муаллиф асарда бу иборани фақат Деҳқонқул учун махсус ўйлаб топгандек гўё! Бу ибора фақат Деҳқонқул каби содда (ўша муҳит қурбони) инсон учун танлаб олинган, фақат унинг характеригагина тўғри келади. Жамолиддин кетмон ва Ақраб қўрбошилар анчайин жиддий одамлар. Бу ибора уларнинг характериға умуман тўғри келмайди. Деҳқонқул образи ҳақида Профессор У.Норматов шундай дейди: «Шу тариқа, Деҳқонқул ўзига хос манқурт бир кимса бўлиб етишади. Бу одам фақат садоқат билан меҳнат қилишнигина билади. У ўзини ҳам, аёлини ҳам, болаларини ҳам ўйламай, аямай бетиним тер тўкади; табиат билан тугашиб, табиий офатлар билан олишиб, енгиб йилма-йил мўл ҳосил етиштиради, машъал бригадирға айланади»¹. Инсон ҳаётида исм ҳам кағта аҳамият касб этади. Деҳқонқул. Муаллиф уни бекорға бу исм билан атамаган. Қадимда қишлоқ ҳокимиға нисбатан бу термин ишлатилган (шундан келиб чиқиб деҳқонқул сўзининг мазмуни: раиснинг қули, мавжуд тузимнинг қули). Ҳаётда инсон табиатиға ҳам инсон исмининг таъсири сезилади.

Асарда Жамолиддин кетмон билан боғлиқ бошқа воқеалар бадийий фильмдан деярли фарқ қилмайди. Унинг вафоти, турмуш ўртоғи Гулжамолнинг вафоти ҳамда ўғли Ақрабнинг туғилиш жараёни эса бадийий асардагидан анча фарқ қилади. Асар вариантыда отаси вафот этаётганда Ақраб ёш бола бўлади, кинода эса Жамолиддин кетмон вафоти ва Ақрабнинг туғилиши бир вақтда юз беради. Жамолиддин кетмон ўғлиға душманларни чаёндай чақсин деб Ақраб исмини қўяди. Ақраб қўрбоши ўзбекларға хос ҳаёт кечирди. Чанишев билан бўлиб ўтган музокарани қўрқмасдан дадил олиб боради ва мардларча ўз юртида жон беради. Ўғли Деҳқонқул жуда ёш бўлса-да, шу воқеалар гувоҳи эди. Энди Деҳқонқул тарбияси онаси Болхин момо қарамоғида қолади. У шундай улғаядики, тўғрироғи, мустабид тузим «қул»ига айланиб ўсади (Оилада ҳам ота, ҳам онанинг ўрни бор). Бу ҳолат бадийий фильмда ҳам ўз аксини топган. Лекин Деҳқонқулнинг ўғли Нодирнинг шаҳарға ўқишға кетиш жараёни романда тасвирланмаган. Тўғрироғи, Нодир образи билан боғлиқ воқеалар сценарий муаллифларининг бадийий тўқимаси (ижобий фикр). Қолаверса, ушбу образ билан боғлиқ воқеалар кинонинг таъсир кучини оширган ҳам.

¹ Норматов У. Нафосат гурунглари. — Т.: Муҳаррир, 2010.

Асарга Болхин момо образининг киритилиши бадий асар жозибасини янада кучайтиради. Унинг ўзбек аёлларига хос ҳам содда, ҳам кескин фикр юритиши (Ўзбекойим каби) ўқувчини бефарқ қолдирмайди. Кинодаги Деҳқонкулнинг турмуш ўртоғи Кумри ҳаёт қийинчиликларига дош беролмай, 80 ёшли онасини пахтага ишлаб кўйганидан куюниб Деҳқонкулга танбеҳ бериш тасвири ҳамда ўзини ёққандан сўнг Деҳқонкулнинг ҳам ўзига керосин куйиш воқеалари, аёлининг вафотидан сўнг ўғли Нодирнинг ўқишдан (Тошкентдан) келиши, унинг аламли оҳ-воҳлари бадий асарда тасвирланмаса-да, кинода ниҳоятда таъсирли ижро этилган.

Асарда «оппоқ соч одам»нинг келиб «Мен сизларни бола дейишгаям тилим бормаяпти. Сизлар катталар ҳаётини бошдан кечирисиз. Сиз кўраётган кунлар болалик эмас — қарилик» дея айтиб айтган сўзлари, директорга қизил байроқ топшириши ва бутифос дорини сепадиган самолётга белги бўлиб туришга призабознинг, мерганнинг, обрўли теримчининг фарзандини олмасдан «бир қари онаси бор» Зиёдни «ана шу бўлади!» деб олишди ва у заҳарланиб вафот этади (бу фикрларнинг реал асоси бор). Ушбу жараён асарда ниҳоятда таъсирли акс этган. Киноталқинда эса деярли тасвирланмаган.

Деҳқонкулнинг ҳибса олинishi, терговдаги азоблар, унинг жонига етказилган қийноқлар ҳамда шахсиятига тегадиган заҳарханда «қаҳ-қаҳ»лар иложи борича асардагига ўхшаш тасвирланган. Охириги суд ҳукми: «Сайёр суд Денов туманида бўлди... Жамолиддинов Деҳқонкул Ақрабович Ўзбекистон Жумҳурияти жиноят тузугининг 153-моддасига биноан ... саккиз йилга озодликдан маҳрум этилсин...» Унинг «жазо муддати»ни ўташга жўнатилиши, ана шундай ҳолатда ҳам унинг руҳиятида фақат пахтаси, фақат пахтаси учун қайтиб келаман дея айтилган «ҳайқирик»лари асарни ўқиган ҳар бир инсонни бефарқ қолдирмайди, керак бўлса йиғлатади (нега оиласи, фарзандлари, онаси учун эмас? Бу ўша муҳитда униб-ўстан баъзи шундошларимизнинг жонли қиёфаси эди).

«Мен қайтиб келаман. Етти қават ернинг остидан бўлса-да, қайтиб келаман. Мен далаларимни дея, қайтиб келаман. Мени далаларим қайтариб келади...» Шу алфозда асар ниҳоясига етади. Ушбу жараён бадий фильмда ўзгача талқин этилади. Деҳқонкулнинг муддатидан аввал озодликка чиқиши, Болхин момонинг, фарзандларининг интизор йўлга қараб уни кутиб олиш тасвири ҳамда унинг сўзлари билан кўришиш жараёни томошабин диққатини тортадиган даражада яхши ишланган, лекин бу ҳолат асарда акс этмаган.

Бизнингча, бу икки санъат тури ҳам бири-бири билан боғлиқликда ривожланади. Умуман санъат ҳақида сўз кетганда Француз ёзувчиси А.Моруанинг қарашлари диққатимизни тортади: «Санъат, бу — санъаткор томонидан тартибга солинадиган ҳамда ўзида санъаткорнинг жўшқинлигини услубий кетма-кетликда намоён қиладиган ҳақиқатдир»¹. Ушбу бадиий асар ва киноталқинда иккита санъаткор: Тоғай Мурод ва Шухрат Аббосовларнинг қарашлари ёнма-ён туради. Аслида бадиий асар саҳналаштирилгандан сўнг сўз санъатидан кино санъати ёки театр санъатига айланади. Бу асарнинг фильм вариантыда баъзи ўзгаришлар бўлиши мумкин, лекин кинода кўзга ташланадиган катта хато ҳикоя қилувчининг, яъни Деҳқонқул ўрнига Нодирнинг иштироки деб ўйлаймиз! Ёки Тоғай Мурод тасаввуридаги кино умуман бошқача тасвирланиши керакмиди?! Аммо бу ерда иккита санъат тури ҳақида фикр кетар экан, бунда мотивация (ҳаракатлантирувчи куч) бир хил бўлмаслиги ҳам турган гап. Лекин кинода бадиий асардагидан фарқли беллетристика (соф тавсифчиликка берилиш)дан фойдаланиш ҳам ярамайди.

Умуман олганда, бу романнинг бетақрор ифода тарзи, тили, тасвир оҳанги, образлар тизими ҳали қилинадиган тадқиқотлар учун объект вазифасини ўтайди деган умиддамиз.

МЕҲР ҲАҚИДА КИТОБ

С. Шомуродова, магистрант (СамДУ)

Таниқли адиб Исажон Султон «Боқий дарбадар», «Озод» каби романлари билан ўқувчи аҳлига яхши таниш. 2015 йилда ушбу ёзувчининг яна бир китоби — «Боғи Эрам» «Шарқ» нашриёт матбаа уйида босилиб чиқди. Мазкур китобга Исажон Султоннинг «Онаизорим» қиссаси ва бир қанча ҳикоялари жамланган бўлиб, бу ҳикоялар «Ер-у осмон оралиғида», «Боғи эрам ҳикоялари», «Қайдасан, жаннат» каби туркумлар остида берилган. Дастлаб ёзувчининг ҳикоялари тўғрисида фикр юритамиз.

«Янги йил кечаси» ҳикоясида ҳаётнинг шафқатсизлиги тасвирланган. Бу дунёда ҳеч нима тасодиф бўлмай, муқаррар белгиланган қоидалар асосида рўй бериши Истеъдод номли образ орқали очиб берилади.

¹ Иностранная литература. — М., 1966. № 12. — С. 218.

«Ота қасидаси» ҳикоясида эркак кишининг онаси, рафиқаси, қизи олдидаги масъулияти, уларга бўлган меҳр-у муҳаббати тасвирланган. Ҳикоя гарчи «Ота қасидаси» деб номланган бўлса-да, унда она зотининг буюклиги, меҳридарёлиги ҳақида шундай фикрлар борки, буларни ўқиб, беихтиёр онанинг чексиз меҳрига иймон келтирамиз: «Бу ёруғ оламда шунча йил яшасам-да, зотингнинг қанчалар улугъ эканига ақлим етмаса нима қилай? Бунчалар меҳрни Худойим қай тарзда дилингга солибдики, ўтгаям, сувгаям қарамай мени дер эдинг?»

Китобга киритилган «Ўрмондаги кулба» ҳикояси бадийий серқатламлиги билан бошқа ҳикоялардан ажралиб туради. Бу ҳикояда ўрмондаги кулба инсон сийратининг рамзи бўлиб келган бўлса, ертўлани ҳаётида рўй берадиган тушкун ҳолатлар тимсоли дейиш мумкин. Ҳикояда ўрмондаги кулба ва ертўлага уч қаҳрамон: ота, она ва ўғилнинг турли томондан муносабати тасвирланган. Шунингдек, бу ҳикояни ўқиб, бу уч қаҳрамоннинг дарду дунёси билан яқиндан танишасиз, отанинг хафсаласизлиги, онанинг бахтсизлиги, ўғилнинг ота-онасидан эмас, балки дўстидан ҳимоя исташи каби руҳий ҳолатларнинг сабабларини илғагандек бўласиз.

Китобдаги «Отамга нимадир бўлди», «Ёқимли ёмғир садоси», «Узук», «Ёғоч ковуш» каби ҳикояларда инсонлар орасидаги меҳру оқибат, айниқса, ота-она ва фарзанд ўртасидаги муҳаббат, ота-онанинг нақадар филойи инсонлар бўлишига алоҳида урғу берилган. Умуман олганда, китобдаги қисса-ю ҳикояларнинг орасидан ўтувчи қизил чизиқ бу меҳр туйғусидир.

«Онаизорим» қиссаси она зотининг ақлга сифмас меҳру муҳаббатини таърифланган асардир. Қиссада Раъно исмли қизчанинг болаликдан тортиб то вафоти қадар бўлган ҳаёт йўли қаламга олинади. Адиб она хилқатининг чексиз меҳри илдизларини қиз боланинг ўйинларидан, гап-сўзларидан қилиради. Асарда болаларнинг характери уларнинг нутқи ёрдамида очилган. Буни ариқча ва қизча суҳбатида ҳам кузатишимиз мумкин:

«— Ҳа, ариқча, оқаяпсанми?

— Оқаяпман.

— Отам ҳаммадан зўр-а?

— Ҳа, сенинг отанг ҳаммадан зўр».

Шу суҳбатда болалар табиатига хос ота билан фахрланиш ҳисси, қизчанинг онгига онаси томонидан отасининг идеал инсон сифатида сингдирилганини кўриш мумкин. Бу ерда қизча билан биргаликда, унинг шундай қаноатга келишига туртки бўлган онанинг ҳам харак-

тери бўй кўрсатмоқда. Қиссада онаизор характери турли замон ва турли ёшларда талқин этилган.

Бош қаҳрамон — Раънонинг онаси қаттиққўл, меҳнаткаш она тимсоли. Айниқса, унинг ўғли нобуд бўлганда — ўлим ва персонаж орасида конфликт юзага келганда онаизорнинг куйиб-ёниб йиғлагани унинг характеридаги ўзига хос жиҳатни кўрсатади: «Онаизор отанинг енгига осилиб боламни олдига бораман деб йиғлар, ота гоҳ уни уришар, гоҳ эса қайларгадир — укачани олдига олиб кетар эди. «Қора ерларда ётаверадими болам?» дея йиғлар эди боёқиш. Селлар келганида болам кўрқмаяттимикин деб, куз ёмғирларида ётган ери намланиб кетмадимикин деб, қишларда музлаб совқотмаяттимикин деб йиғларди-да, шўрлик». Конфликт характерининг очилишида бир восита бўлиб хизмат қилади.

Онанинг фарзандига парвона бўлишини ёзувчи табиий ҳолат деб ҳисоблайди. Буни фарзандини дунёга келтираётган она ҳолатини тасвирлаш орқали кўрсатади: «Бутун вужуди ихтиёридан ташқари, ўз-ўзидан тиришиб, қориндаги чақалоқни дунёга келтиришга уринар эди. У кучли оғриқ аро суяқларининг сурилаётганини ҳам билди, етмиш икки томири-ю олтмиш олти сўнгагининг бари ғайри ихтиёрий ҳаракага келди, Раъно ўлим нафасини яқиндан сизди.

Ажабки, чақалоқни олиб келиб берганларида ҳаммаси эсидан чиқиб кетди. Азоб-ку эсида, аммо азоб ҳиссиёти унутилди». Бу тасвирда фарзандини шунча қийналиб дунёга келтирган она қандай қилиб унга ёмонликни раво кўрсин деган фикр оҳорли тарзда ифодасини тошганини кўрамыз. Адабиётшунослар орасида реализм адабиётнинг шоҳкўчаси¹ деган фикр бор. Ушбу тасвирлардан маълум бўладики, адиб тўлғоқ азобини бу қадар аниқ тасвирлаш билан нафақат характер мантиқини юзага келтирган, балки адабиётнинг шоҳкўчасидан узоқлашмаган ҳолда воқеликни ифодалай олган.

Ёзувчининг она руҳиятини нозик ҳис этишини унинг она қалбидаги яширин туйғулар — ўглини қизғониш ҳиссини ҳам жуда гўзал ва ҳаётий тарзда ифодалай олганидан кўриш мумкин бўлади: «Ўғлига «Сени уйлантирамиз», дердию ич-ичи бир симиллаб оларди. Ўғилнинг жилмайиб турганини кўриб гаши ҳам келарди.

¹Ulug'bek Hamdam ta'biri. Istiqlol. Adabiyot. Tanqid. — T.: Turon zamin ziyo, 2014. — B. 312.

— Ҳаҳ, илжаймай қол, нимага куйдирасан дер эди». Ушбу тасвирда содда, куюнчак, бор-йўғи юзида бўлган Раънонинг характери кўз олдимизда гавдаланади. Асарда она тилидан айтилган ўғит-насиҳатлар ҳар бир фарзанд учун оналари томонидан айтилганидек таассурот қолдиради. Зеро, ҳеч бир она ўз фарзандига ёмонликни раво кўрмайди. Қиссада илгари сурилган бу гоյа унинг ўқишли ва юқимли бўлишига сабаб бўлган омиллардан биридир. Она ҳақида сўз кетганда бу образ меҳр-муҳаббат билан тасвирланган Ўткир Ҳошимовнинг «Дунёнинг ишлари» асарига тўхталиш лозим бўлади. Бу асарни она ҳақида дoston дейиш мумкин. Турли автобиографик характеридаги ҳикоялар орқали она тимсолининг турли қирралари очиб берилган бу қисса кишида она тўғрисида туганмас кўшиқдай таассурот қолдиради. Мазкур қиссада биргина она образи турли ракурсларда тасвирланган бўлади. Исажон Султоннинг «Онаизорим» қиссасида эса бир неча образлар: Раъно, унинг онаси ва бувиси образлари орқали она характери очиб берилган.

Хулоса шуки, Исажон Султоннинг «Боғи эрам» китоби меҳр ва ҳасад тарзида яратилган китобдир. Ундаги ҳар бир ҳикоя, қисса ўқувчи қалбидаги эзулик туйғусини мудраб қолмасликка чақиради. Китобдаги «Онаизорим» қиссасида ҳам, бошқа ҳикояларда ҳам инсон инсонга фақат меҳр кўрсагиши лозимлиги ўзининг бадий тасвирини тошган.

ИГНАБАРГ ШЕЪРНИНГ МАЪМУН ҚАТЛАМИ

Н.Н. Азизов, магистрант (АДУ)

Янги асрнинг илк йилларида нашр этилган «Танланган шеърлар» китоби Анвар Обиджонни болалар шоиригина эмас, катта ёшдаги китобхонларнинг ҳам каттагина шоири эканлигини кўрсатди. Китобни варақлар эканмиз, лирик жанрлардаги гоҳ шаклий, гоҳ мазмуний ўзгаришларга дуч келамиз. Бу изланишлар самараси — газал шаклидаги шеърлар, уччаноқлар, игнабарг шеърлардаги интим туйғувлар ифодаси, ижтимоий дард, бетакрор бадий топилмалар ўқувчининг улкан эстетик завқ бағишлайди.

Шоирнинг игнабарг шеърлари адабиётшунослигимизда янги ҳодиса сифатида ўрганишга арзирли. Игнабарг шеърлар остидаги саналардан маълум бўладики, улар ўтган асрнинг 80 йилларида яратил-

ган. Бадиий ижод намуналарини турли давр китобхони турлича қабул қилади. Жамиятдаги ижтимоий-тарихий шароитнинг ўзгариши, бу ўзгаришларнинг инсон дунёқараши, тафаккурига таъсири бадиий асарга муносабатнинг маълум маънода ўзгаришига олиб келади. Игнабарг шеърлар мустабид тузум даврида ёзилган бўлса-да, (ушбу шеърлар мустақилликдан кейин эълон қилинган) уларнинг ўрганилиши, баҳоланиши, талқин ва таҳлили истиқлол даврига тааллуқли.

«Бех, Берия!» деб чақирар итин.

Бу бор-йўғи беш сўздан иборат, бир қаторли тугал шеър бўлиб, «Бех, Олапар» ёки «Бех, Бўйноқ» сингари мурожаатни ифодаловчи синтактик бутунликдан фарқ қилади. Боиси, юқоридаги («Бех, Олапар», «Бех, Бўйноқ») мурожаатлардан фарқли равишда бу мурожаатда лирик кечинма бор. Масаланинг моҳиятига чуқурроқ кириб бориш учун Ўткир Ҳошимовнинг «Дафтар ҳошиясидаги битиклар» китобидаги бир воқеага юзланиш айтиш муддао бўлади, назаримда.

Адибнинг «Духновский» номли мўжазгина ҳикоясида айтилишича, рус итшуноси Духновский итлар ҳақидаги китобида мазкур жонзотларга инсонларнинг исмини қўйиб бўлмаслигини таъкидлаган ҳолда, уларни Алишер, Улугбек, Бобур ва яна бир қатор ўзбекча номлар билан аташни тавсия этади. Бу ўзбек халқини очиқдан-очиқ камситиш, ҳурматсизликнинг олий даражасидир. Ўткир Ҳошимов чекка туманлардан биридаги учрашувда ўзбек кишисининг ўз итига Духновский деб мурожаат қилганини эшитиб, ҳаётнинг ўзи итшунос духновскийлар устидан жуда чиройли ҳукм чиқарганига амин бўлади. Биз юқорида зикр этган игнабарг шеърни айтиш шунинг эҳтиёжидан келтирилгандай.

Берия шахси ҳақида билмаган ўқувчи шеърдаги лирик кечинмани, ижодкорнинг кўнглидан ўтган туйғуларни ҳис этиши қийин. Бошқача айтганда, асосий мазмун парда орғида қолади. Бундан хулоса шуки, шоир ифода этаётган кечинмаларни зукко, билимли ва мулоҳазакор ўқувчиларгина англай олади.

Берия ҳақидаги шеърлар Муҳаммад Юсуф ижодида ҳам учрайди. Чунончи шоирнинг «Гдлян» шеърида шундай сатрлар бор:

*Атмиш Чамбилда, Гўрўғли гўрда
Ҳақиқат бешикда ухларди қотиб,
Бир қоп олтин сўраб, қилич ўйнатиб*

*Кириб келди қашшоқ ўзбек ерига
Телман Хареонович Берия.
Ёки бошқа бир шеърда:
Мамлакат қизларинг яшир олтинсоч
Лаврентий Павлович сайр қилмоқда.
каби мисраларни ўқишимиз мумкин.*

Тарих китобларидан маълумки, Т.Х.Берия муҳим ишлар бўйича терговчи, Россия демократлари ҳаракати иштирокчиси бўлган. Л.П.Берия совет маршали, атом программасига бошчилик қилган, қатагон сийсати ташкилотчиларидан. Ҳар иккиси ҳам ўтган асрнинг доғули йилларида халқимиз бошида қилич ўйнатган жаллодлардан. Халқ дилдини ўз дарди ўлароқ ҳис қилган ҳар қандай ижодкор асарларида бу номларни жирканиш билан тилга олиши шубҳасиз.

Адабиётшунос олим Эркин Худойбердиев лирикага оид излашларида «Лирик асар қисқа бўлади. У чўзилса, эпитувчини чарчатади ва зериктиради» деганди¹. Бу фикрга таяниб, ҳажман катта бўлган лирик асарларни инкор этолмаймиз. Зеро, ҳар икки ҳолда ҳам биринчи галда истеъдод муҳимдир. Игнабарг шеърларни кўздан кечиран эканмиз, улар биз кўникиб қолган лирик шеърларнинг портловчи мисраларини ёдимизга солади. Улар катта ҳажмли асарларга мавзу бўла оладиган, ижодкор маҳорати туфайли биргина мисрага жо бўлган ҳис-кечинмалар ифодасидир. Яна бир томони, бу шеърлар афоризмларни эслатади. Ҳикматли сўзларда айтилаётган фикр ихчам шаклда ифодаланади, игнабарг шеърларнинг ўзига хос хусусиятларидан бири ҳам қисқалик. Бу шаклий ўхшашлик бўлса, кўнлаб игнабарг шеърлардаги ижодкор фалсафий мушоҳадалари уларни мазмунан ҳам ўхшаш дейишимизга асос бўлади. Афоризмлардан фарқли ўлароқ, лирик ҳодиса сифатида шакл жиҳатдан мисра сони ва композицион қурилишига кўра игнабарг шеърларни янги лирик жанр деб атасак, хато бўлмас.

Яна юқоридagi шеърга қайтсак: «Беҳ, Берия!» деб чақирар итин». Шеърнинг синтактик тузилишига эътибор қаратсак, унда диққат марказига лирик мушоҳада объекти (итнинг эгаси) чиқариляпти. Бу бир қарашда шундай, аслида итини «Беҳ, Берия» деб чақираётган одамни кузатаётган лирик субъект туфайли ҳам шеърга айна лирик мушоҳада объекти олиб кириляпти. Шунга кўра, шеърда лирик субъектнинг фаол онги, муносабати ҳам бирдек сезилиб турибди.

¹ Худойбердиев Е. Адабиётшуносликка кирish. — Т., 2003 — В. 280.

Лирик субъект ё Берия зулмининг жабрдийдаларидан, ё оқ-қорани таниган миллатпарвар шахс. Ижодкорнинг айна шу мавзуни қаламга олиши объект (итнинг эгаси) билан руҳан яқинлигини аңлатади. Шеърни ўқиш жараёнида ҳар иккисининг Берияга муносабати салбий бўёқларда ифодалангани яққол сезилади.

«Бех, Берия!» Одатда ундов белгиси ҳис-ҳаяжонни ифодаловчи гапларда қўлланилади. Инсон ўта қувонганида ёки газабланганида ҳаяжонга берилади. Шеърда ундов белгисининг ишлатилиши айтилаётган жумладаги чексиз нафратнинг инъикосидир.

Бир сўз билан айтганда, игнабарг шеърлар Анвар Обиджон ижодида янги босқич, замонавий ўзбек шеърлятида бир поғона юксалиш десак, муболага бўлмайди.

ИККИНЧИ БЎЛИМ ЎЗБЕК АДАБИЁТИ ТАРИХИ ВА НАЗАРИЯСИ

ЎЗБЕК МАТНШУНОСЛИГИНИНГ ДОЛЗАРБ МУАММОЛАРИ

Н. Жабборов, филол.ф.д., проф. (ЎЗМУ)

Ўзбек матншунослиги шу пайтгача, шубҳасиз, салмоқли ютуқларни қўлга киритди. Бу ютуқлар Порсо Шамсиев, Ҳамид Сулаймон, Фулом Каримов, Азиз Қайюмов, Суюма Ғаниева, Шўхрат Сирожиддинов сингари олимлар фаолияти мисолида улуғ мутафаккир Алишер Навоий ҳаёти ва адабий мероси манбаларини, матнини ўрганишда, айниқса, яққолроқ кўзга ташланади¹. «Ҳамид», «Ҳазойину-л-маоний», «Мажолисун-нафоис» каби беназир асарларнинг илмий-танқидий матнлари яратилгани, буюк шоир ҳаётига оид манбаларнинг қиёсий-типологик, текстологик тадқиқи амалга оширилгани навоийшуносликни янги ривожланиш босқичига юксалтирди. Матншуносликда эришилган бу ютуқлар кейинги даврда Бобур, Огаҳий, Фурқат, Муқимий ва бошқа мумтоз шоирлар, ижодкорлар мероси мисолида давом эттирилмоқда.

Кейинги йилларда амалга оширилган икки тадқиқот матншуносликдаги муҳим ютуқ бўлди. Биринчиси, Муҳаммад Ризо Огаҳийнинг дунёда ягона қўлёзма нусхаси Санкт-Петербургда сақланган «Шоҳиду-л-иқбол» асари матншунослик аспектида тадқиқ қилингани², асар матнининг илмий изоҳлар, кўрсаткичлар билан

¹ Шамсиев П. Навоий асарлари матнларини ўрганишнинг баъзи масалалари. Филол. фан. док... дис. — Т., 1969; Ўша муаллиф. Ўзбек матншунослигига оид тадқиқотлар. — Т.: Фан, 1986; Сулаймон Х. «Ҳазойин ул-маоний» текстларини ўрганиш ва нашрга тайёрлашнинг асосий масалалари. — Т.: ЎзФА нашриёти, 1959; Каримов Г. Каримов Г. Исследование по установлению критического текста «Лейли и Меджнун» Навои. — Ташкент, 1944; Қайюмов А. Асарлар. I жилд, 1-2-китоблар. — Т.: Мумтоз сўз, 2008; Ғаниева С. Алишер Навоий «Мажолис ун-нафоис» асарининг илмий-танқидий матни. — Т.: Фан, 1961; Сирожиддинов Ш. Алишер Навоий (Манбаларнинг қиёсий-типологик, текстологик таҳлили). — Т.: Академнашр, 2011; Сирожиддинов Ш., Умарова С. Ўзбек матншунослиги қирриқлари. — Т.: Академнашр, 2015.

² Шодмонов Н. «Шоҳиду-л-иқбол» — адабий манба. Монография. — Т.: Фан, 2009.

нашр этилгани¹. Иккинчиси, Мутрибийнинг «Тазкирату-ш-шуаро» ҳамда «Нусхайи зебойи Жаҳонгир» асарлари тадқиқи асосида монография яратилганидир². Салоҳиятли олимлар Нафас Шодмонов ва Исмоил Бекжоновнинг бу ишлари муайян асарларнинг тегаран ўрганилгани билангина эмас, матншуносликнинг бир қатор назарий-методологик масалалари ҳал этилгани билан ҳам аҳамиятлидир. Бу тадқиқотларда ягона нусхали матн устида ишлаш тамойиллари, матн тарихи, тазкиранависликнинг хос хусусиятлари сингари муаммоларнинг назарий асосда ишлангани фикримизни тасдиқлайди.

Бу муваффақиятлар, шубҳасиз, эътирофга лойиқ. Бироқ соҳа олдида ечимини қутаётган долзарб муаммолар ҳам талайгина. Хўш, бу муаммолар нималарда кўринади? Биринчидан, дунёда фаннинг бу жабҳаси замон талаблари даражасида ривожланган бутунги кунда биз ҳанузгача матншуносликнинг тизимли яхлит назариясини ишлаб чиқа олганимиз йўқ. Тўғри, бу борада муайян ишлар амалга оширилмоқда. Лекин бу ишлар талаб даражасида эмас. Ваҳоланки, жаҳоннинг бир қатор мамлакатлари фан ва таълим марказларида матншунослик назариясига оид йирик ҳажмли тадқиқотлар яратилган³. Улар орасида рус матншуноси Д.С.Лихачев тадқиқоти алоҳида ажралиб туради⁴.

Матншуносликнинг барча ижтимоий фанлар, жумладан, адабиётшунослик, археография, диалектология ва тарихий тилшунослик сингари соҳалар билан муносабати масаласи анча чуқур ўрганилган. Бу фанга оид муаммоларни ҳал этишда дунё олимлари палеография,

¹ *Муҳаммад Ризо Эрнийзбек ўғли Осаҳий*. Шоҳиду-л-икбोल (Нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Н.Шодмонов). — Т.: Муҳаррир, 2009.

² *Бекчанов И.* Мутрибий тазкиралари муҳим адабий манба. — Т.: Мумтоз сўз, 2009.

³ *Основы текстологии* (Под ред. В.С. Нечасвой). — М., 1962; Рейсер С.А. *Основы текстологии*. — Л.: Просвещение, 1978; Aland, Kurt, Aland, Barbara (1987). *The Text of the New Testament*. Brill; Bradley, Sculley, *Leaves of Grass: A Textual Variorum of the Printed Poems*, (1980), NYU Press; Comfort, Philip Wesley (2005). *Encountering the Manuscripts: An Introduction to New Testament Paleography & Textual Criticism*. B&H Publishing Group; Parker, D.C. (2008). *An Introduction to the New Testament Manuscripts and Their Texts*. Cambridge: Cambridge University Press.

⁴ *Лихачев Д.С.* при участие А.А.Алексеева и А.Г.Боброва. *Текстология на материале русской литературы X — XVII веков*. — С-Петербург: Алтейя, 2001 (Бундан кейин ушбу асардан олинган иккибослар саҳифаси қавс ичида Л ҳарфидан кейин келтирилади).

герменевтика, мумтоз поэтика ва стилистикада эришилган ютуқлардан самарали фойдаланмоқда. Модомики соҳани ривожлантирмоқчи эканмиз, бу тажрибаларни танқидий ўрганишимиз зарур. Бироқ бу дегани хорижий матншунослик қолипларини кўр-кўрона амалиётга тибқи этаверамиз дегани эмас, зинҳор. Ўзбек матншунослиги ўзига хос хусусиятларга эга. Матншунослик назариясини ишлашда ана шу ўзига хослик эътиборга олиниши шарт.

Иккинчидан, матншунослик тараққий этган айрим мамлакатларда муайян миллий адабиёт тарихида ўзига хос мавқега эга ҳар бир ижодкор асарлари юзасидан кенг қамровли текстологик тадқиқотлар амалга оширилган. Бизда эса, навоийшуносликни истисно қилганда (ваҳоланки бу борада ҳам ҳал қилиниши зарур бўлган муаммолар етарли), аҳвол мақтанарли эмас. Кўпроқ баҳсларимиз мумтоз адабиёт намуналарининг жорий имлога табдил қилинишидаги кингиларга оид экани, матншуносликнинг фундаментал масалалари эътибордан четда қолаётгани ҳам бунинг исботидир. Ҳанузгача мумтоз адабий меросимиз намуналарини табдил қилишнинг илмий тамойилларини ишлаб чиқа олганимиз йўқ. Турфахилликлар, хатолликлар негизи шунга ҳам бориб тақалади. Эски ўзбек ёзувини ўзлаштирган баъзи мутахассисларимиз араб, форс тилларидан беҳабар. Буларни билганларда адабий идрок стипмайди. Бунга лаёқатли бўлса, мумтоз ижодкорларимиз эътиқодининг асоси бўлган ислом арконлари ва тасаввуф бўйича тасаввури чала. Хуллас, муаммо кўп. Уларни ҳал этиш учун таълим стандартларини, ўқув дастурларини ана шу талабларга мувофиқлаштириш, матншунос кадрлар тайёрлашга жиддий эътибор қаратиш тақозо этилади.

Учинчидан, адабиётимизнинг ҳар бир йирик намояндаси ижоди мисолида муҳим назарий муаммо саналган *матн тарихи* масаласи жиддий тадқиқ этилиши зарур. Бусиз матншунослик ривожини тасаввур ҳам этиб бўлмайди. Мащҳур матншунос Д.С.Лихачев фикрича: «*Матн тарихи* тушунчаси муайян асарнинг **барча** масалаларини қамраб олади. Асарга алоқадор ҳамма масалаларни фақат тўлиқ (ёки имкон даражасида тўлиқ) ўрганишгина бизга асар матни тарихини том маънода кашф этиш имконини беради» (Л, 34). Таассуфлар бўлсинки, биз ҳали ана шу тарздаги қўламли тадқиқотлар ярата олганимизча йўқ.

Матншуносликка оид тадқиқотлар таҳлили шуни кўрсатадики, *матн тарихи* ушбу соҳанинг энг асосий назарий тушунчаларидан. Бу тушунча матнни комплекс ўрганиш заруратини тақозо қилади. Бунида матнга оид бевосита ва билвосита маълумотлар тадқиқ қили-

ниши зарур. «Ҳеч бир ёдгорлик танҳоликда мавжуд эмас» (Л, 64)лиги, маълум бир алоқадор омиллар қуршовида юзага келиши, уни ўрганишда ана шу омиллар эътиборга олиниши кераклиги тадқиқотчининг диққат марказида туриши лозим. Яна бир муҳим жиҳати, матн тарихи унинг ташқи, тасодифий ўзгаришларинигина қамраб олмайди. Балки у матн муаллифи режаси ва мўлжалининг амалга ошиши жараёнини тўлақонли акс эттиради. Бу эса, матн тарихини комплекс ўрганмай туриб, муайян асар ҳақида айтилган ҳар қандай хулосанинг нисбий эканини кўрсатади.

Туртинчидан, матншуносликнинг яна бир эътиборга молик назарий масаласи — матн таҳрири борасида қўламли изланишлар олиб борилиши керак. Рус матншуноси В.М.Истриннинг аниқлашича, таҳрир «анланган ҳолда» («сознательно»), «муайян мақсад билан» («с определенной целью») амалга оширилади¹. Матн таҳрири муайян мақсад билан амалга оширилганда олим айтганидек: 1) ижтимоий воқелик талаби ҳамда 2) адабий эҳтиёж катта рол ўйнайди. Бу ўринда «адабий эҳтиёж», бизнингча, ижод жараёнидаги таҳрирни ҳам эътиборда тутади. Бу — асарни мукамаллаштириш билан боғлиқ муаллиф таҳриридир. Матн таҳрирининг бу тури, таъкидланганидек, айни ижод жараёни билан боғлиқ. Қандай мақсад билан амалга оширилган бўлмасин, асарни ўрганиш ниятидаги тадқиқотчи матннинг муаллиф таҳрир қилган нусхасини таянч манба сифатида олишга мажбур. Матннинг муаллиф иштирокисиз амалга оширилган ҳар қандай таҳрири асар моҳиятига зарар етказиши жиҳатидан мақсадга мувофиқ эмас.

Д.С. Лихачев таҳрирнинг қуйидаги турларини ажратиб кўрсатади: 1) ғоявий таҳрир; 2) услубий таҳрир; 3) асардаги фактларни бойитиш, кенгайтиришга қаратилган таҳрир; 4) бир неча турни ўзида мужассам этган қоришиқ таҳрир (Л, 116-122). Адабиётимизнинг ҳар бир дурдона намунасини матн таҳрири нуқтаи назаридан ана шундай илмий таснифлар асосида тадқиқ этишимиз зарур. Аввалги тадқиқотларимиздан бирида ғоявий таҳрир натижасида Фурқат ва Завқий қарашлари бугундай тесқари томонга буриб юборилгани мисоллар асосида келтирилган эди².

¹ *Истрин В. М.* Очерк истории древнерусской литературы до московского периода (XI-XIII вв.). — Пгр., 1922. — С. 56.

² *Қаранг: Жабборов Н.* Бадий матн таҳрирининг хос хусусиятлари. /Ўзбек адабиётшунослигида талқин ва таҳлил муаммолари (Илмий-назарий анжуман материаллари). — Т., 2014. — Б. 28-32.

Адабиётимиз тарихига оид манбаларни ўрганиш натижалари шуни кўрсатадики, бизда наинки, муаллиф фикрларини тескари талқин этиш, ҳатто кейинги даврларда бошқа қаламкашлар томонидан тўқилган шеърларни уларга нисбат беришдек ножоиз фактлар ҳам учрайди. Фикримиз исботи учун иккита мисол келтириш билан чеklangанамиз.

Биринчи мисол. Зокиржон Фурқат «Танланган асарлар»ининг барча нашрларида Русия-Хитой муносабатларига бағишланган қуйидаги тўртлик учрайди:

*Муаззам Русу Чин ҳамқору ҳамдаст,
Азалдин ерлари бир-бирга пайваст.
Алар ижмоидин осойиш ўлғай,
Шукуҳи дунёга оройиш ўлғай.*

Ваҳоланки, бу тўртлик матни на юртимиз ва на ундан ташқаридаги Фурқат асарларига оид бирорга ҳам манбада учрамайди. Ижодкор асарлари манбалари устида жиддий илмий изланиш олиб борган икки олим Шариф Юсупов ва Аҳмаджон Мадаминовларнинг гувоҳлик беришича, шўролар давридаги машҳур шоирлардан бири бу тўртликни бадиҳатан тўқиган ва Фурқат «Танланган асарлар»ини нашрга тайёрлаётган мутахассисга айтиб туриб ёздирган. Шу тариқа баъзи машҳур тўртлик шоир адабий меросига қўшилиб қолган. Таассуфки, бу тўртлик ҳатто шоирнинг мамлакатимизда чоп этилган «Танланган асарлар»и асосида тайёрланган Шинжонг нашрига ҳам кирган. Бундан ҳам ёмони, нафақат ўзбек адабиётшунослари, ҳатто Эдвард Оллворт, Янош Экман сингари чет эллик олимларнинг Фурқат ижодига оид тадқиқотларида ҳам мазкур тўртлик ҳақидаги талқинлар бор.

Иккинчи мисол. Шоир «Танланган асарлар»ининг 1958 йилги нашрида «Туф» радибли шеър учрайди. Ҳазал жанридаги бу шеър қуйидаги мисралар билан бошланади:

*Эй Қўқон боёнлари, сизлардек инсонларга туф!
Талтайиб файтунда сурган даври даврамларга туф!*

Таъкидлаш жоизки, Сайфийнинг Фурқат ҳақидаги достонида шоир ва ҳукмрон доиралар ўртасидаги синфий зиддиятни ифодалаш миқсалида дoston муаллифи томонидан тўқилган ушбу шеърнинг шоир ижодиётига мутлақо алоқаси йўқ. Унинг ижодкор тўпламларига киритилиши, назаримизда, шоирнинг ҳажвий асарлар ҳам ёзганини «исбот этиш»га ножоиз уриниш натижаси бўлган. Шеърнинг

Фурқат «Танланган асарлар»нинг кейинги нисбатан тўлароқ нашрларига киритилмагани ҳам бу фикрни қувватлайди. Қолаверса, бу шеър Фурқат асарларининг бизга маълум бўлган қўлёзма ва топбосма манбаларидан бирортасида ҳам учрамайди. «Ўзи тўхтатгил ҳижолардин» дея ҳажвий шеърлар ёзиш билан машхур бўлган замондоши Муқимийни ҳажвдан қалам тортишга чақирган, ўзи бирорта ҳам ҳажвий асар ёзмаган Фурқатнинг бундай ғазал битиши, табиийки, мумкин эмас эди. Таассуфлар бўлсинки, «Танланган асарлар» манба асосида тайёрланганига ишонган хорижлик тадқиқотчилар, жумладан, мажор олими Янош Экман шоир ижодиётига баҳо беришда бу шеър таҳлилига ҳам мурожаат этади.

Юқорида келтирилган икки мисол шўролар сиёсати миллий адабиётимизни ва адабиётшунослигимизни қай тарзда боши берк кўчага олиб кирганини кўрсатувчи ҳужжатдир, далилдир. Адабий меросимиз саҳифаларидаги бундай ғуборларни тозалаш, ушбу бебаҳо меросни замондошларимизга аслиятга мувофиқ тарзда тақдим этиш, табиийки, заҳмат чекишни, қўлёзмалар чангини ютишни, ҳаловатдан кечиб муттасил изланиш олиб боришни тақозо этади. Бу ҳали биргина ижодкор меросидан келтирилган жузъий мисоллар. Бошқа адибу шоирлар ижодида ҳам бундай мисоллар кўплаб учраши табиий. Бу ҳол матншунос олимлар зиммасида қанчалик муҳим ва машаққатли вазифалар турганидан далолат беради.

Бешинчидан, мумтоз шоирларимиз ва замондош ижодкорлар асарларининг илмий-танқидий матнларини яратиш ишини мунтазам давом эттириш зарур. Бобур, Машраб, Оғаҳий, Мунис, Амирий, Нодира, Нишотий, Фурқат, Муқимий ва бошқа адиблар асарларининг илмий-танқидий матнлари яратилиши улар адабий меросига оид кўпгина мунозарали масалаларни ойдинлаштириш, асарларининг аслиятга асосланган илмий нашрларини амалга ошириш имконини берган бўлар эди. Замондош ижодкорлар асарлари устида ҳам матншунослик тадқиқотлари олиб борилиши соҳа ривожига муҳим ўрин тугиши шубҳасиздир.

Олтинчидан, бугунги кунда жаҳон олимлари «Матншунослик» фанини ўқитишда анча илгарилаб кетди. Ушбу соҳага оид электрон дарсликлар, ўқув қўлланмалари, энциклопедиялар, онлайн кутубхоналар, медиалойиҳалар, матн тадқиқининг янгича методлари яратилётгани бунинг исботидир. Биз эса бу борада анча орқада қолаётганимизни тан олишимиз керак.

Бу муаммоларни ҳал этиш, биринчи навбатда, малакали мутахассислар етиштириш билан боғлиқ. Миллий университетимизда матншунослик магистрлар тайёрланаётган эди. Қай сабабдандир бу мутахассисликка қабул квотаси берилмай қолди. Ушбу магистратура мутахассислигини тиклаш, иложи бўлса, бу соҳада оз сонли бўлса ҳам, бакалаврлар тайёрлашни йўлга қўйиш замон талабидир. Зеро, мутафаккир аждодлардан мерос қўлэзма манбалар устида илмий тадқиқот ишлари олиб бора оладиган, юқори малакали мутахассислар тайёрламай туриб, бу соҳада бир қалам ҳам олдинга силжиш имконсиздир. Ўзбекистон Миллий университети ҳузуридаги фан доктори илмий даражасини берувчи илмий кенгашга матншунослик ва адабий манба шунослик бўйича докторлик диссертациялари ҳимоясини ўтказиш ҳуқуқи берилгани, бу соҳада катта илмий ходим-изланувчилик институти мавжудлиги, бир қанча иқтидорли ёш мутахассислар етишиб келаётгани яқин орада муайян самаралар беришидан умид қилиш мумкин.

Матншуносликнинг назарий асосларига оид дарсликлар, ўқув қўлланмалари яратилиши бугунги кун тақозосидир. Ўқув жараёнини такомиллаштиришда замонавий ахборот технологияларидан фойдаланиш самарадорлигини янада ошириш керак.

Бундан ташқари, бизнингча, бошқа турли соҳаларда бўлгани сингари матншунослар жамиятини ташкил этиш, соҳага оид барча муаммоларни мувофиқлаштириш, ўзаро фикрлашиб ҳал этиш яхшироқ самара берар эди.

«ҲАЙРАТ УЛ-АБРОР» ВА «ҚУТАДҒУ БИЛИГ»

У. Журақулов, филол. ф.н., КИХИ (ЎЗМУ)

Алишер Навоийнинг «Ҳайрат ул-аброр» достони «Хамса» бадиий структурасида жанр ташкилловчи поэтик асос, муҳим композицион қилиб вазифасини бажариши билан бир қаторда, шарқ мумтоз адабиётидаги маърифий-бадиий концепцияларни давом эттириши, синтезлаши, уларга янги шакл-мазмун бериши билан ҳам махсус крессий-типологик ёндашувларни талаб этади. Хамсачилик шарқ адабиёти анъаналари — араб, форс ва туркий фольклор, мумтоз дostonчилик контекстида муайян даражада ўрганилган. Хусусан, Э. Броун, И. Пиддзи, Г. Эте, Е.Э. Бертелс, Г. Алиев, Ш. Нуъмоний, В. Дасттирий сингари хориж олимлари, Б. Валихўжаев, С. Эр-

кинов, М. Ганихонов, Ё. Исҳоқов, С. Ҳасанов каби ўзбек адабиётшуносларининг бу мавзуга доир махсус тадқиқотлар олиб борганлари маълум. Аммо юқорида саналган ёки бошқа машҳур навоийшуносларнинг тадқиқотларида «Кутадғу билиг» ва Навоий «Хамса»си алоқадор бадиий-концептуал муносабат масаласи тадқиқ этилмаган.

Бу ўринда, истисно ўлароқ, Е.Э. Бертельснинг «Кутадғу билиг» достонига Иброҳим Адҳам ривояти» номли тадқиқотини кўрсатиш мумкин.

Олим «Сўфизм ва сўфийлик адабиёти» китобида Юсуф Хос Ҳожибнинг «Кутадғу билиг» асаридagi: «Ўғил-қизли бўлишни, сендан зурриёд қолишини орзулайсан. Аммо бу орзуйинг аслида қайғуалам келтиришини билмайсан. Кўр, никоҳдан сўнг сен қайиққа ўтириб денгиз узра суза бошлайсан. Қачонки, ўғил ёки қиз туғилганда қайиғинг парча-парча бўлади. Қайиқ парчаланганда тўлқинлар узра ким тирик қолади?» мазмунидagi бир парчани келтириб, унинг моҳиятга кўра ислом ақидаларига зид экани ҳақидаги фикрни илгари суради. Унингча, бундай қараш буддавийлик аскетикаси аъёнalarидан тўғридан-тўғри ислом сўфийлик адабиётига ўзлашган. Ўзининг ушбу гипотезасига далил сифатида олим Фридулдин Атторнинг «Тазкират ул-авлиё», «Илоҳийнома» асарларидаги Иброҳим ибн Адҳам билан боғлиқ худди шу мазмундаги («Дарвеш уйланганда қайиққа ўтирди, унинг ўғли туғилганда эса қайиқ ғарқ бўлди») диалогни келтиради. Абу Нуъайм ал-Исфаҳонийнинг «Ҳилят ул-авлиё» асаридан эса Иброҳим Адҳамнинг мелодий 776–783 йиллар орасида Сурияда византияликлар билан бўлган денгиз жангида вафот этгани ҳақидаги маълумотни ҳавола қилади. Бу билан сўфийлик манбаларида келтирилган Иброҳим Адҳам ҳақидаги маълумотлар аслида тарихий Иброҳим ҳаётидан эмас, балки ҳиндистонликларнинг Будда ҳаётига оид афсоналаридан олинган, деган фикрини далилламоқчи бўлади. «Иброҳим Адҳам қиссаси» номли ўзбек халқ китобидаги Иброҳим ва унинг ўғлига доир трагик ҳикоят (Дарвеш Иброҳим Адҳамнинг Аллоҳга чексиз муҳаббати боис норасти ўғли муҳаббати ва ҳаётидан воз кечиши)ни ҳам мазмунан буддавийликка хос мутлоқ узлат (яъни оила қурмаслик, фарзанд кўрмаслик, дунёдан тоқ ўтиш) ғояси билан боғлайди¹. Бу каби кузатувлари, тахминларини умумлаштириб шундай хулосани илгари суради: «Бу йўналишдаги ишни давом эттириб,

¹ Қаранг: Бертельс Е.Э. Изречение Ибрахима ибн Адхам в поэме «Кутадғу билик» / в кн.: Бертельс Е.Э. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература. — М.: Наука, 1965. — С. 183–187.

шунда каттароқ нагизаларга эришиш, «Кутадғу билиг»ни босқичма-босқич адабий маҳдудлик ҳолатидан чиқариш ва уни ҳали-ҳамон муҳим нуқталарда ҳукмронликни давом эттираётган асл мақомига кўтариш мумкин»¹.

Таниқли мусташириқнинг бу хулосасига умуман қўшилиш мумкин. Ҳақиқатан ҳам, «Кутадғу билиг» асарини ислом-шарқ адабий аъёнalarи силсиласидаги бош ҳалқалардан бири сифатида кейинги даврлар эпик достонлари билан қиёсий-типологик тадқиқ этиш, уга муҳим назарий хулосалар берадиган кўламдор муаммолардан. «Кутадғу билиг»даги аксар мавзу ва бадиий талқин шакллари Навоийгача ёзилган «Ҳайрат ул-аброр» типидagi достонлар мазмуни, ҳатто ифода йўсинлари билан ҳам кўп жиҳатдан мос келади. «Ҳайрат ул-аброр»да эса бундай мосликларни ўнлаб учратиш мумкин. Аммо бир нечта эпизодик қайдлар билан бу қадар кенг кўламли тарихий-типологик ҳодиса моҳиятига етиш, аниқ илмий хулосаларни илгари суриш қийин. Фақат типологик пландаги махсус тадқиқотлар билангина ушбу муаммонинг холис ва қониқарли ечимини эришиш мумкин. Афсуски, айна мавзу бугунги кунгача ўзбек на жаҳон адабиётшунослигидаги ўтай муаммолардан бири бўлиб келяпти.

Энди Е.Э. Бертельс тўхталиб ўтган асосий муаммога келадиган бўлсак, олимнинг Иброҳим Адҳам қиссаси мазмунан буддавийлик қарашларига алоқадор деган назарий гипотезасига мутлақо қўшилиб бўлмайди. Аввало, «Кутадғу билиг»нинг С. Радлов нашр этган варианты 42-бобидан деб келтирилган ушбу парча олим томонидан қай даражада тўғри ўқилгани, тушунилгани номаълум. Иккинчидан, матн парчаси тўғри тушунилган ва таржима этилган тақдирда ҳам унинг достон, лоақал бобнинг умумий контекстидан узиб талқин этилиши Е.Э. Бертельс гипотезаси ҳақидаги тасаввуримизни хиралаштиради. Учинчидан, «Кутадғу билиг» ва ислом-шарқ муҳитида майдонга келган бошқа манбалардаги никоҳ ва фарзандга оид бунга маълум қарашни олим қайси сабабларга кўра тўғридан-тўғри буддавийлик таълимотига боғлагани мутлоқ тушунарсиз. Негаки, Е.Э. Бертельс келтирган парчадан том маънода никоҳ ва фарзанд кўришга зид маъно чиқаришга асос берадиган бирор манбавий, тарихий далил, лоақал, поэтик ишора мавжуд эмас. Бадиий рамз йўсинида ифодаланган ушбу матн парчасини, илк таассуротга кўра, бир оз соддароқ, дейлик, фарзандлар дунёга келгач, сени денгиз

¹ Кўрсатилган китоб. — Б. 187.

(ҳаёт йўли) узра олиб кетаётган кема (яъни аёл) иккига бўлинади (сенга берадиган меҳрини фарзандларингга улашади) тарзида ҳам тушуниш мумкин. Албатта, бу ҳам бир гипотеза, холос.

Муаммонинг тўғри ечими эса, бизнингча, «Қутадғу билиг»нинг бевосита «Қуръони карим» нақл ва кўрсатмалари билан боғлиқлигида. Е.Э.Бертельс келтирган никоҳ ҳақидаги парчанинг ислом гуллаб-яшнаган даврлар адабиётида, зоҳир ва ботин ҳаёти ислом билан бирикиб кетган авлиё зотлар ёзган асарлардан-асарларга кўчиб юришининг боиси ҳам шу. Илло, бундай қараш Будда афсоналарига алоқадор бўлганида Юсуф Хос Ҳожиб, Фаридуддин Аттор каби авлиёуллоҳлар уни ўз асарларига киритишлари мумкин эмас эди.

Воқеан, «Қуръони карим»да ва Муҳаммад алайҳиссаломнинг кўплаб ҳадисларида хотин ва бола-чақа, худди «даҳр аруси» (дунё келинчаги, ўткинчи дунё)нинг ўзидек бир фитна экани, мўъминни Аллоҳга бўлган муҳаббат ва Унинг зикридан тўсиши қайта-қайта таъкидланади. Мўъмин одамни уларга ҳаддан ортиқ муҳаббат қўймасликка чақирилади. «У кунда на молу давлат ва на бола-чақа фойда бермас; Магар Аллоҳ хузурига тоза дил билан келган кишиларгагина (фойда берур). (У кунда) жаннат тақводор бўлган зотларга яқин қилинди. Дўзах йўлдан озган кимсаларга кўрсатиб қўйилди», оятлари бунга тўла далолат қилади¹. Бу маърифий-маънавий концепциянинг эса никоҳсиз яшаш, дунёдан тоқ ўтиш, айниқса, буддавийликдаги мутлоқ узлат анъаналарига мутлақо алоқаси йўқ. Демак, «Қутадғу билиг»даги талқин ҳам, Фаридуддин Аттор асарлари, ўзбек халқ қиссасида акс этган қараш ҳам мазмунан ислом манбаларга бориб боғланади. Қолаверса, ислом-шарқи адабий муҳитида майдонга келган айни типдаги асарларда, айниқса, «Қутадғу билиг» ва «Хамса»нинг биринчи дostonларида «Қуръони карим»даги мазмунни айнан ифодаловчи ҳикоятлар, рамзий-мажозий тасвирлар кўплаб учрайди.

Масалан, «Ҳайрат ул-аброр»нинг иккинчи мақолати ислом талқинига оид. Бундаги тасвир «Қуръони карим»га хос изчил контраст усулига қурилади. Исломнинг беш рукни: тавҳид – Аллоҳнинг бирлиги ва Муҳаммад алайҳиссаломга иймон келтириш, намоз, рўза, закот, ҳаж «Қуръони карим» оятлари асосида баддий сатҳга кўчирилади. Шунингдек, комил ислом амалларига «Насойим ул-муҳаббат»да зикр этилган авлиёуллоҳнинг назарий қарашлари ва амалиёти

¹ *Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. — Т.: Чўлпон, 1992. — Б. 26:88-91.*

мисол қилиб келтирилади. Масалан, «Насойим ул-муҳаббат»да келади: «Ва дебдурларки (Баҳоуддин Нақшбанд назарда тутилияпти — У.Ж.) «ла илаҳа» табиат нафйидур ва «иллаллоҳ» маъбуди барҳақ исботидур...»¹ Бадий талқинда эса бу шундай шаклда акс эттирилади:

*Нофия «ло»сидин айтиб «Ло илоҳ»,
Нафй неким, мумкин эрур мосивоҳ.
«Иллаллоҳ» — айлабон исботини,
Айни вужуд англатибон зотини...²*

Ушбу мақолатта илова этилган ҳикоят ишқнинг икки даражаси — риёзий («арзи намоз») ҳамда ниёзий ишқ («арзи ниёз»)нинг бадий муқоясасига қаратилади. Бунда ҳам «Насойим ул-муҳаббат»да тикр этилган икки буюк авлиё — Иброҳим Адҳам ва Робиъа Адания воқеаси асос қилиб олинади. Икки шахс ҳаётида кечган икки сюжет чизиғи дастлаб «ҳотиф нидо» воситасида боғланади. Сўнгра Иброҳим ва Робиъа ўртасида кечган диалог орқали масала моҳияти ойдинлашади. Ҳар икки қаҳрамон «сафар» жараёнида тасвирланади: тож-тахтдан воз кечиб, Каъбатуллоҳ тавофи учун йўлга чиққан Иброҳим ҳар қадамида икки рақъатдан намоз ўқийди. Ниҳоят, ўн тўрт йил деганда манзилга етиб келади. Келиб кўрасаки, Каъба жойида йўқ. Шунча риёзати бекорга кетганини кўриб фиғон устига фиғон чекаверади. «Ҳотиф нидо» унга Каъбанинг Робиъа тавофи учун «сафар»га кетганини айтади. Матн қатида яширин иккинчи сюжет линиясига кўра, Робиъанинг Аллоҳга муҳаббат шавқидан ўта заифлашиб қолгани, Каъба зиёратига хоҳиши бор-у, қуввати йўқлиги, бунинг хурматига ҳеч қачон жойидан жилмаган Каъбанинг Аллоҳ амрига биноан Робиъанинг ҳузурига кетгани маълум бўлади.

Демак, икки йўл, икки сюжет чизиғи Каъба деталига келиб тугашади. «Ҳайрат ул-аброр»даги аксар ҳикоятлардан фарқли ўлароқ, бу гайритабий воқеа талқинида диалог контраст вазифасини эмас, счим (синтез) вазифасини бажаради. Яъни икки қаҳрамон ўртасидаги диалог масала моҳиятини ойдинлаштиради. Ўқувчини аниқ кулосага олиб келади. Хулоса эса шундай: ишқ аҳли борадиган манзил ягона бўлса ҳам, унга ҳар ким ўз тақдир сўқмоғи бўйлаб

¹ *Алишер Навоий*. МАТ. Ўн еттинчи том. Насойим ул-муҳаббат. — Т.: Фан, 2001. — Б. 264.

² *Алишер Навоий*. МАТ. Еттинчи том. Ҳайрат ул-аброр. — Т.: Фан, 2001. — Б. 111.

боради. Риёзат билан (Иброҳим) эришиш қийин бўлган саодатга баъзан ишқ шавқи (Робийа), Аллоҳга бўлган муҳаббат осонгина етказиши мумкин. Бу ҳикоятдан кўзланган мақсад аслида «сойирлар» йўлининг ўзига хослиги ёки қаҳрамонлардан бирининг иккинчисидан устунроқлигини таъкидлаш эмас. Балки Аллоҳнинг фазли, унинг замин (башарий) мезонларига сифмайдиган улуг қонуниятига урғу беришдир.

Хулоса қилиб айтганда, бирор адабий, тарихий ёки илмий манбада қайд этилмаганидан қатъи назар, турк-ислом маърифий-бадиий тафаккурининг бош ҳалқаси «Қуталғу билиг» ва ҳамсачилик ўртасида мустақкам поэтик муносабат мавжуд. Навоий «Хамса»си, хусусан, «Хайрат ул-аброр» дostonидаги қатор мақолат ва ҳикоятлар айни типологик ҳодисанинг мавжудлигини тасдиқлайди. Бу каби мустақкам, том маънода типологик ҳодисаларнинг илдизлари эса, аввало, шарқ-ислом адабиётининг таянч манбалари ягоналиги, қолаверса, туркий эпик тафаккурга хос генеологик жараёнлар билан боғлиқдир.

РАУФ ПАРФИНING «ҚИРИМ ХАЁЛЛАРИ» ТУРКУМИ

О. ОЛТИНБЕК, филол.ф.н., КИХИ (ЎЗМУ)

Рауф Парфи ижодида туркумлар талайгина. Улар орасида «Қирим¹ хаёллари» алоҳида аҳамиятга эга. Бу унинг мавзуси, ўзига хос бадиияти, ижтимоий-сиёсий пафоси ва гуманизми билан боғлиқ. Туркумдаги шеърлар марказида ўз юртидан оммавий сургун қилинган қиримлилар образи туради.

Қувғунга учраган қиримлилар мавзуси ўзбек адабиётида Рауф Парфи ижодидан бошланади. Бунинг ўз сабаблари бор. Биринчидан, шоирнинг ёшлиги юртидан ҳайдалган қиримлилар билан бирга ўтган эди. Р. Парфи бир суҳбатида улардан бири ҳақида шундай хотирлайди: *«Дадамнинг дўстлари кўп эди. Бари эски жадидлар. Ўлмай қолган... Ҳаммаси билимдон, саводли одамлар. Дунё миқёсида фикрлайди. Адабиёт билан шугулланади. Аммо барчасининг бошига кулфат тушган: замон уларнинг қўлини кесиб ташлаган... Абдал ака*

¹ Қирим сўзининг ўзаги туркий «қир» бўлгани учун уни «Крим» эмас, «Қирим» шаклида ёзишни лозим топдик.

дегани буларди. 1944 йил Қиримдан кўчирилган. У тўрт ёшимда менга ўрис ҳарфини ўргатган. Буларнинг бари онгимга кучли таъсир қилган. Энди билсам, кўнглимда ватан туйғусини шакллантирган нарса шуларнинг қисматлари ва ҳикоялари экан»¹.

Иккинчидан, шоир талабалик йилларида улар билан янада мустақкамроқ боғланиб қолди: «Дорилфунунда ўқирдик. Ичимизда биттагина қирим-татар бор. Айдер Осман. Доим жиддий. Бир жойларга бориб келади. Тинимсиз юради. Кейин билсам, ўша ҳаракат (қиримлиларнинг ўз ватанига қайтиш ҳаракати – О.О.) бошланган экан... 1963 йилдан эътиборан қирим-татарлар намоёнига чиқа бошлашди. Мен ҳам уларга қўшилдим. Ватан учун, инсоний ҳақ-ҳуқуқ учун тинмай курашишни шу халқдан ўргандим. Майлисларга бораман. Гаплашамиз. Катта дафтар бор эди. «Қирим татарлари ўз ватанларига қайтиши керак», деб ҳисоблаганлар имзо чекиб беришарди. Рўйхатнинг бошида Сахаров, кейин Шостакович, Евтушенковлар бор эди. Ўзбек шоир-ёзувчиларидан мен эдим, холос. Бу пайтда мен «Қирим хаёллари» деган туркум ёзган эдим. Йигирмата шеър. Қўлёзма ҳолида тарқалган. Шулардан учтаси «омон қолган»: «Боғчасарой чаймаси»², «Ҳижратда қиримли она алласи»³, «Ҳижрат»⁴. Қолганлари йўқолиб кетган. Ушанда мени «Қирим-татар шоири» дейишарди...»⁵

Шоирнинг шахсий архиви материаллари⁶ асосида шу «йўқолиб кетган» шеърлардан баъзиларини тиклашга муваффақ бўлдик. Шахсий архивда Р.Парфи шеърларининг машинка нусхалари ҳам сақланиб қолган. Улар ичида «Қирим хаёллари» туркумига мансуб шеърлар ҳам бор. 1965 йилда тартиб берилган мазкур туркумнинг бирин-

¹ Раҳимжон Раҳмат. Шоир Рауф Парфи билан суҳбат//Албабидан чиқдиш. – Т.: Akademnashg, 2015. – Б. 69.

² Шеърнинг номи аслида «Боғчасарой фонтани».

³ Ушбу шеър шоир хотирлаётган 1965 йилларда эмас, 1973 йилда ёзилган эди. Нашрий манбалардаги унинг номланиши «Ҳижратда она алласи».

⁴ «Ҳижрат» шеъри ушбу суҳбат босилган 1990 йилга қадар бирорта китобда нашр этилмаган. Шоир уни чоп этилган бошқа бир шеъри билан адаштирган, назаримизда.

⁵ «Ҳақ йўли, албатта, бир ўтулгуси...» (Шоир Рауф Парфи билан Аъзам Ўктам суҳбати). «Муштум» журнали, 1990 йил, 22-сон.

⁶ Рауф Парфининг шахсий архивита оид ушбу материаллар бугун шоир Чорингъм Рўзиевада сақланиди. «Қирим хаёллари» туркумидаги шеърларнинг жамланган варианты фақатгина пароканда машинка нусхалар (ПМН)да мавжуд. Бундан кейин ушбу манбани «Шахсий архив (ЧР), ПМН» шаклида мухтасар бериб берилди.

чи саҳифасида «Рауф Парфи. Қирим хаёллари» ёзувига дуч келамиз. Саҳифа ўртасидаги Сабоҳиддин Алининг «*Ничун, гузаль ярим, нечун / Сени бенден айырдилар?*» сатрлари туркумга эпиграф сифатида келган. Тарқоқ ҳолдаги машинка нусхалар орасидан «Олдий касрлар», «Ватан», «Ҳижрат», «Боқчасарой фонтани», «Қани отлан, қани отлан...», «Қадрдон, сендадир хаёлим...», «Шафиқа, ситамгар раққоса...» каби шеърлар остида «Қирим хаёллари» номли туркумдан» ёзуви бор. Мазкур туркумга далолат қилувчи ушбу сўзлар баъзи шеърлар остида машинкада, баъзисида эса сиёҳли ручкада қайд этилган. Биз пароканда ҳолдаги шеърлар орасидан фақат юқоридаги еттита шеър тагида «Қирим хаёллари» номли туркумдан» ёзувга дуч келдик.

«Ватан»¹ шеъри «Бутун инсоният ризқи ва ҳаққи...» мисраси билан бошланиб, «Бағрига омухта Ватаним» сатри билан тугайди. Сарбастда ёзилган. Алоҳида шеър сифатида бирорта китобга кирмаган. Демак, маълум — шеърни шу ҳолатда босишнинг иложи бўлмаган. Рауф Парфи бунинг йўлини топган: 1967 йили «Вьетнам ҳақида қўшиқ» шеърини ёзиб, «Ватан»ни тўласича шу шеър ичига киритиб юборган. Бу билан шоир шеърнинг дунё юзини кўришига йўл очган ва китобларига бемалол киритган. Совет мафкураси Вьетнамни вайрон қилган ва халқини қонга ботирган давлат сифатида Американи айблаб келарди (Бу масалада шоирнинг фикри бошқача. У мазкур шеърида: «Вьетнам — икки бўлинган бир нон» дейди ва бу билан иккинчи бўлагига советлар эгалик қилаётганига ишора қилмоқда). Энди «Ватан» шеъридаги «*тақдирга таҳлика солувчи ёвузлик*» сўзлари СССРга тегишли эмасдек гўё. Шеърда гўё қиримлилар фожеаси айтилмагандек... Аслида эса шеърдаги қуйидаги мисралар айнан ватанидан қувилган қиримлиларнинг сўзлари ўлароқ дарж этилган эди:

*Ёвузликка тошлар,
харсанглар кўнишсин.
Ҳей, йўқ!..
Киндик қони тўкилган ерга
Юрак қони тўкилсин одамнинг...*

Бу сўзларда айнан қиримлиларнинг дарди ва қатъияти акс этган. Ёвузлик ватанидан жудо қилиши мумкин халқни, лекин унинг қалбидан ватанига бўлган муҳаббатини юлиб ташлаёлмайди. Қайтага

¹ Шахсий архив (ЧР), ПМН.

уни кучайтиради. Ўзига қарши курашчан куч ҳозирлайди. Ватан деб бош кўтарган кучни эса енгиб бўлмайди.

Мана, ўша машъум қувилиш билан боғлиқ тарихий далиллар. 1944 йил 18 май кеч соат иккида қиримтатарлар яшайдиган ҳудуд НКВД ходимлари томонидан қуршаб олинади ва ҳар битта оилага кириб, ўн дақиқада белгиланган машинага чиқиб буюрилади. Ярим тунда уйқудан уйғотилган, саросимага тушган ва нима бўлаётганини шунлаб-англамаган юшун халқ машиналар орқали темир йўл вакзалига келтирилади. Вакзалдан эса ким Уралга, ким Сибирга ва яна кимдир Ўрта Осиёга...¹ Рауф Парфи «Ҳижрат»² (1964) шеърида ватандан ҳайдалаётган қиримлиларнинг мана шу аянчли ҳолатларини чизиб беради:

*Жўнат-жўнат,
Қирим вокзали.
Ҳижрат.
Вагонларга ортилди халқ
Гўё тонна-тонна гўшт,
Эшиклар ёпилди тақа-тақ,
Пушт.*

Хўш, бу азият, бу хўрликларнинг сабаби нима? Юртидан қувилган бу халқнинг гуноҳи-чи? Мана, эшитинг: у хоин эмиш, у сотқин эмиш. Олтмиш минг эркагини Ватан урушига берган халқни шундай деб бўладими? Бу бир баҳона эди, албатта. Буни билган шоир «доҳий»га шундай савол ташлайди: «Қани, айтиб бер, доҳий! / Бутун бир элатнинг недир гуноҳи?» Бу — жавобсиз савол. Рауф Парфи буни билади. Шунинг учун ҳам жавоб-ҳукми-да ўзи чиқаради: *Қалқ, доҳий, қалқ! / Ўнта ҳароми, / Юзта сотқин бўлмоғи мумкин. / Лекин сотқин бўлмас / бутун халқ...*

Оломон қизилларнинг паровозига уланган қизил вагонларга «гўё тонна-тонна гўшт» каби улоқтирилади, шоир уларнинг вагондаги ҳолатини шундай тасвирлайди: «Қалашиб ётибди / Ўтин янглиғ оломон, / гўё папирос қолдиғи, / тутун янглиғ оломон». Ёки қуйидаги мисраларга эътибор беринг:

¹ Т. Пулатов. Қърымтатарлар натиждени сабырсызлыкьнен беклейлер. «Йылы» журналы, 1989 йил, 3-сон, 7-бет (Бу мақола «Московские новости» ҳафтаинининг 1989 йил 9 апрел (№ 15) сонидан кўчириб босилган).

² Шахсий архив (ЧР), ПМН.

*Боласини аллалар жувон,
митти қўллар излайди мамма,
нима қилсин, мунглуғ аёлнинг
кўкрагида сути йўқ, аммо.
Болалар ҳайрон,
Ҳайрон
машъум тақдирга,
ўлаётган гўдакка қарар,
ўлаётган кампирга.*

«Нега бу ҳақорат?» дея савол қўяди шоир. Унга жавоб йўқ... «Ҳижрат» шеъри «...Ҳитлер... Ялмоғиз Ҳитлер, / Шошилинг... Шошилинг...» сатрлари билан бошланади. Бир қараганда бу сўзлар шеърга ёпишмагандай кўринади. Аслида ундай эмас. Улар қўштирноққа олинган. Қўштирноқ бу ерда муайян поэтик вазифа бажармоқда. Демак, бу сўзлар халқни юртидан ҳайдаётганлар сўзи. Улар ўз қабиҳликларини яшириш учун Ҳитлерни сўкади. Ҳитлерни сўкиб туриб, у ҳам қилмаган ишларни қилишади: эркаклари ватан ҳимояси учун урушга тортилган фуқароларини уруш кетаётган бир пайтда ўз ватанидан итдан-да хорлаб қувиб чиқарилади...

«**Боғчасарой фонтани**»¹ (1965). Шеърни бундай номлаш билан Рауф Парфи, биринчидан, Пушкин достони номини бериб, ўзининг поэтик мақсадини яширган бўлса, иккинчидан, Боғчасарой фонтани орқали ўз фарзандларидан жудо бўлиб йиғлаётган она Ватан тимсолини яратади. Боғчасарой фонтани — ўз фарзандларидан маҳрум, мавҳум эртасидан дилпора, келгиндилар оёғи остида хор ва чорасиз йиғлаётган она юрт рамзи. У ғамга ботган, ҳасратларда адо бўлмоқда-ю, лекин дардини айта олмай, фақат юм-юм йиғлайди: «*Кўрганингни айта билмайсан, / Бир гап айта олсайдинг зора...*» У кимларнидир йўқлайди, кимлардандир нажот кутади, бахт истайди. Бахт берамиз, деб советлар томонидан «қаҳрли, бешафқат гаройлар» йиқитилди тахтидан. Лекин шоир: «*Кечди аср, йиллар ва ойлар / Ҳақиқий бахт келмади бироқ*», дейди алам билан шеърнинг қўлёзма вариантларидан бирида. Ва аксинча, 40-йилларга келиб бор севинчидан ҳам маҳрум бўлди: «*Қирқинчи йилларнинг бўрони / Севинчидан айирди, ҳайҳот!*» Бу — ўша 44 йилги машъум воқеага ишора. Айнан шу мисралардан бошлаб со-

¹ Ўша манба.

вет даври нашрларидан тушириб келинган тўрт банд келади¹. Мана унинг қўлёзмадаги тўла шакли:

*Қирқинчи йилларнинг бўрони
Севинчингдан айирди, ҳайҳот!
Шу азиз, шу гўзал дунёни
Ҳайҳот, ташлаб кетдилар кушод.
Яна йиллар кечди, яна ер
Бошларида навжувон либос.
Ўша жаннат, ўша гул диёр,
Қиримли йўқ Қиримда холос.
Ўша боғлар ва ўша водий,
Ўша бўстон ва мусаффо кўк.
Лекин йўқдир севган авлодинг,
Қирим бор-у, қиримлилар йўқ.
Юраклар ўртанар беомон,
Кимлар қувғин қилди бу халқни ?!
Ҳеч қачон. Ҳеч қачон. Ҳеч қачон!
Она-тупроқ — ҳар кимнинг ҳаққи!*

«Қирим бор-у, қиримлилар йўқ» мисраси, бу шеър Қиримда ёзилмаганмикан, деган андишага олиб келади кишини. Албатта, шундай. Бунга яна бир далил «Қирим хаёллари» туркумининг машинка нусхаси. Чоршаъм Рўзиевда сақланаётган мазкур манбада «Боқчасарой фонтани» ва «Шафиқа, ситамгар раққоса...» шеърлари остида битилган «Қирим хаёллари» номли туркумдан деган ёзувдан кейин сиёҳли ручкада «Қирим» деб ёзиб қўйилган. Бу, ушбу шеърларнинг ёзилган ўрнини англатади. Демак, бу шеърлар Қиримда ёзилган. Шеърларнинг мазмуни ҳам бизни шунга ундайди. Айниқса, иккинчи шеърнинг қуйидаги банди шундай хулоса чиқаришимизга асос бўлади:

¹ Шоир Абзам Ўктам билан суҳбатда Рауф Парфи совет нашрларида «Боқчасарой фонтани»дан тушириб қолдирилган парча сифатида қуйидаги икки бандни тақдим этади:

*Кўкка етди соғинч дарахти,
Йиғла Қрим, йиғла энди кўк.
Не бўлмоқда, одамлар, айтинг —
Қрим бор-у, қримликлар йўқ.
Айтинг менга, қайда адолат,
Қайда, айтинг. инсоний ҳуқуқ.
Бу не ҳолдир. Қандайин ҳолат —
Қрим бор-у, қримликлар йўқ.*

❁

*Алвидо, Шафиқа, алвидо,
Бардошлиман гарчи ситамга.
Кутмаса-да гарчи у Лайло,
Мен қайтаман Ўзбекистонга,
Алвидо, Шафиқа, алвидо!*

Бу фактлар «қирим-татар шоири»нинг 1965 йилда Қиримда бўлганига далолат қилади, аини пайтда, манбаларда мансублиги қайд этилмаган яна бир шеърни «Қирим хаёллари»га алоқадор эканлигига гувоҳлик беради. Бу — «Эгалари ташлаб кетган уй» шеъри. Сиз ҳам эътибор беринг-чи, шундай хулосага келасизми? Мана ўша шеър:

*Ким бор? Бўм-бўш уй, чор атроф қоронғу.
Ястанган самонинг ранги ўчибдир.
Ким бор? Бўм-бўш уй, чор атроф қоронғу.
Кўчмишлар. Юлдузлар қайга учибдир?
Қоронғу, чор атроф қоронғу. Йўқ, йўқ.
Чеки йўқ саҳродек яхлаган тақир.
Қоронғу, чор атроф қоронғу. Йўқ, йўқ.
Бечора бўм-бўш уй, эй сағир...²*

Шеърнинг тўртинчи мисрасига эътибор беринг: «*Кўчмишлар. Юлдузлар қайга учибдир?*» Шоир дастлаб «*Кўчмишлар*», дейди, кейин бу ҳодисани биргина сўз билан ифодалаш мумкин эмаслигини англаб «*Юлдузлар қайга учибдир?*» дейди. Чунки бу уйнинг эгалари юлдузлардай учиб кетган. Хўш, қаерга, дунёнинг қайси бурчагига, балки бу дунёдан ҳам учиб кетгандир? Буни ҳеч ким билмайди. Шунинг учун ҳам шоир сўроқ билан тугаллайди жумлани. Чунки Қирим халқи сочиб юборилган эди. Айнан шу уйнинг эгаси қаерда? Уни ҳеч ким билмайди. Бундай саволи билан шоир уларнинг муракаб тақдирига ишора қилган эди. Ёки шоирнинг «*Сен ухлаб ётибсан...*» номли шеъридаги: «*Хув, тош деворли уйингни танидингми, эй шоввоз? Бу ерда сен уч ой яшадинг, уч ой, холос. Шуни ҳам онаннинг қорнида...*»³ сатрлари «Эгалари ташлаб кетган уй»ни эслатмаётгани сизга? Агар жавобингиз ижобий бўлса, демак, биринчидан, бу шеър «Қирим хаёллари» туркумига мансуб, иккинчидан, мазмунидан кўришиб турибдики, мазкур шеър ҳам Қиримда ёзилган. Лекин бирор

¹ Шахсий архив (ЧР), ПМН.

² Рауф Парфи. Қайтиш. — Т.: Адабиёт ва санъат, 1981. — Б. 46.

³ Шахсий архив (ЧР), ПМН.

жойда бу шеърнинг Қиримга алоқадорлиги айтилмаган, шеърдаги поэтик фикр яхшигина ниқобланган, шунинг учун ҳам у шоирнинг совет даврида барча китобларида бемалол чоп этилаверган. Хуллас, юқорида таянилган далиллардан ташқари Рауф Парфининг «Боғча-сарой фонтани», «Шафиқа, сигамгар раққоса...», «Эгалари ташлаб кетган уй» шеърлари ҳам уни 1965 йил Қиримда бўлганига гувоҳлик беради.

«**Ҳижратда она алласи**»¹ шеъри 1965 йилда тартиб берилган «Қирим хасёллари» таркибида йўқ. Чунки у 1973 йили ёзилган. Бу — Рауф Парфининг ушбу мавзу билан боғлиқ ижодий кечинмалари узоқ давом этганини кўрсатади. Шеър олти мисрали бандда ёзилган бўлиб, «*Нидо қилдим, нидолар қилдим, алла, / Сени йўқдан бинолар қилдим, алла*» сатрлари таржеъ ўлароқ ҳар банднинг 5-6-мисралари сифатида такрорланиб келган. Шеърда қиримли онанинг аянчли тақдири ва дарду аламлари бандма-банд очилиб боради:

*Шакар қўзим, тушларинг бўлсин ширин,
Сен менинг жонимсан, сен менинг таним.
Онанинг кўксида қасос яширин,
Юрагида ўқ нарчаси — Ватаним.
Нидо қилдим, нидолар қилдим, алла,
Сени йўқдан бинолар қилдим, алла.*

Рауф Парфи бу шеърни ёзишда шундай бир йўлни топганки, ундаги она Ленинграддан эвакуация қилинган халқнинг азбосими ёки Қиримдан ҳайдалган элнинг вакиласими билиб бўлмайди. Чунки иккаласи ҳам ватанидан ажраган, иккаласининг ҳам юртини «ёвуз йилдирим» босган, иккаласи ҳам эридан «қора хат» олган. Шунинг учун ҳам совет цензураси бу шеърнинг чоп этилишига қаршилиқ қилмаган, у ўша пайтда чиққан шоирнинг барча китобларига бемалол киритилган. Лекин шеърнинг кимларга бағишланганини кўрсатувчи ишораси бор. Бу — шеър сарлавҳасидан кейин ёзиб қўйилган «(1944)» ва «Ҳайдар Усмонга» деган битиклари. Бу ҳақда шоирнинг ўзи шундай ёзади: «*Бу шеър Қирим тоторларига аталган. «1944 йил» санасини, «Айдер Османга» деган жумлани (...) ҳижрат қилган тотор биродарларимизга ишора маъносидан келтирганман*»². «Қирим хасёллари» туркумига эътибор берилса, бир бугина эмас, «Ватан» шеъри ҳам Ҳайдар Усмонга бағишланганинг гувоҳи бўламиз. Ман-

¹ Рауф Парфи. Хотирот. — Т.: Адабиёт ва санъат, 1975. — Б. 52-53.

² Рауф Парфи. Таржиман ҳолим//Ёшлнк, 1993 йил. №1. — Б. 13.

баларда шоирнинг мақсадига кўра, бу ном баъзан «Х.У.», баъзан «Айдер Осмон ўғлига», баъзида эса «А.О.» шаклларда ифода этилган. Хўш, Ҳайдар Усмон ким? Унинг Рауф Парфи билан қандай алоқаси бор? Бу ҳақда адабиётшунос Н.Раҳимжонов «Сакина»нинг изоҳларида шундай маълумот беради: «*Биз, тенгқур талабалар, ўзимиздан бир неча ёш катта (...) Ҳайдар оғани «Осмон ўғли» деб йўқлардик. Таниқли адиб Ҳайдар Осмон ўғли Қрим вилоятининг Бешқурт-Воқиф қишлоғида туғилган. 1952–1956 йилларда Марғилон педагогика техникумида ўқиди. Олтиариқ туман мактабларида муаллимлик қилди. 1960–1965 йиллари ТошДУнинг журналистика бўлимида таҳсил олди...*

1960 йил бошларида ТошДУнинг филология факультети биноси Хадрада жойлашганди. Ўқишга қатнаш қулайлиги боисидан бўлса керак, Р.Парфи курсдош биродари Ҳайдар Осмон билан бирга Эски шаҳарнинг Қоратут, Себзор маҳаллаларида ижарада ҳам яшашган»¹.

Рауф Парфи ва Ҳайдар Усмон ораларидаги мана бундай яқинликдан хабар топгач, шоирнинг куйидаги сатрлари бевосита шу шахсга қарата ёзилганига амин бўлади киши:

*Ватандош, юртингдан айрисан,
Айрисан юртингдан, ватандош.
Мен ватандан бир он айрилсам
Ўша замон бўлурман адо.
Сен хаёлан қошимга келиб,
Остонамда ўлтирасан жим,
Ўлтирасан қовоғинг солиқ,
Дард ёзиғлиқ юзингда ажин»².*

Баъзи манбаларда «**Ҳижрон**» деб номланган бу шеърнинг бир неча вариантлари бор. Уларнинг баъзиси саккиз, баъзиси ўн олти мисра. Ўн олти мисралик вариантлар учун илк сўз «Ватандош» бўлса, саккиз мисралик вариантлар «Ватандош», «Қадрдон», «Эй, меҳмон» сўзлари билан бошланган. Лекин шеърнинг бирор бир варианты нашр этилмаган. «Қадрдон» деб бошланувчи бир варианты «Қирим хаёллари» туркумидан ўрин олган. Вариантлари қай бир сўз билан бошланишидан қатъи назар, бизнингча, бу шеър Ҳайдар Усмонга атаб ёзилган.

¹ *Рауф Парфи*. Сакина. – Т.: Муҳаррир, 2013. – Б. 323-324.

² Шахсий архив (ЧР), 19-дафтар. – Б. 109.

«Қирим хаёллари» туркумидаги шеърлар ўзига хос табиатдаги қаҳрамонларга эга бўлиши билан бир қаторда, уларга мувофиқ тарзда яратилган поэтик образларга ҳам эга. Қуш образи мана шундай воситалардан бири. Рауф Парфи қиримли қаҳрамонларини муайян вазиятдан ва уларнинг шахсиятидан келиб чиқиб турли қушларга қиёслайди. Масалан, элидан ажралиб, юртида сарсонликда юрган Шафиқани оққушга («*Оққуш янглиғ қанотингни ёз...*») ўхшатса, «Хижратда она алласи» шеърида онанинг тилидан: «*Боғларда қатиллар қора қарғалар, / Боғлар булбулидан айрилди, болам*», — дея, булбул ва қора қарға образларидан фойдаланади. Шунингдек, шоирнинг «Уфқ — яраланган алвон...» деб бошланувчи шеърининг илк вариантларидан бири «Турналар» деб номланади. Рауф Парфи бу шеърда Ўзбекистондан ўз юртига қайтаётган қиримлиларни турналар қарвонига қиёслайди:

*Турналар, алвонга ёздингиз нелар,
Нечун дил қоврилиб кетди ситамдан.
Оҳ уриб сўйлади манга турналар:
— Айрилиб қолдик-ку Ўзбекистондан.*

Мана шу мисралари билан шоир Ўзбекистонни ҳам бу муҳожир халқ ўз ватанларидай севиб қолганини изҳор этади. Лекин ватан, барибир, Ватан...

Муқовасида «1968» санаси ёзилган бир дафтарида Рауф Парфи «Ватанга қайтиш» сарлавҳаси остида 12 моддадан иборат фикрларини қўчириб қўйган. Бу сўзлар Ватан ҳақида, ватанига қайтаётган қиримлилар ҳақида. Мана, улардан баъзилари: **1.** *Дунёда энг буюк ва қудратли туйғу Ватанга муҳаббат туйғусидир. Ўлимтик кечада гўё тирик нур, / Дўстлар, она Ватан туйғуси эрур.* **5.** *Халқни ўз Ватанидан жудо қилиш бутун инсониятга хиёнат қилишдир.* **10.** *Сени қувғиндилар қувғин қилдилар, / Сотқин деб атади сотқинлар сени.* **11.** *Бу кун Ватанинга қайтиб кетаётирсан, / Соғ бўл, мангу бўлсин она Ватанинг.* **12.** *Лекин ўша гўзал юртингда иккинчи тутинган онангни — Ўзбекистонни ҳам унутиб қўйма¹.* Рауф Парфи ўзининг қиримли биродарларини гарчи мана шундай эзгу тилаклар билан кузатган бўлса-да, биз уларнинг ўша йилларда она юртида ўрнашиб қолганлиги ҳақида маълумотга эга эмасмиз.

¹ Шахсий архив (ЧР), 20-дафтар. — Б. 1-3. Шу моддадан кейин Рауф Парфининг имзоси қўйилиб, тугалланганлик ишораси берилган бўлса-да, имзо остида яна иккита жумла қўшимча қилинган: **13.** *Лепин асрида.* **14.** *Майбос севиңч.*

Рауф Парфининг юртидан ҳайдалган қиримлилар мавзусидаги сўнги шеъри 1973 йилда ёзилган. Шундан кейин шоир бу мавзуга бошқа қайтмади. Лекин ўзбек адабиётида унинг томонидан бошлаб берилган ушбу мавзу давом эттирилди, анъана пайдо бўлди. Абдулла Шернинг «Боқчасарой балладаси», «Қайси аср, қай йилу ойдан...», «Достондан сўнг», «Қизил шалонлар», «Қиримдаги ижод уйида», «Икки ўқ» шеърлари, Хуршид Давроннинг «Қоратоғ дафтари» туркуми ва Усмон Қўчқорнинг «Қувғин» достони шеърятимизнинг мана шу йўналишдаги ёрқин намуналари ҳисобланади.

«Қирим ҳаёллари» туркумидаги шеърларни тадқиқ этиш жараёнида Рауф Парфи ҳаёти ва ижоди билан боғлиқ қуйидаги масалаларга ойдинлик киритилди: 1) шоирнинг шахсий архиви материаллари асосида бутунга қадар алоҳида ва яхлит ҳолда чоп этилмаган «Қирим ҳаёллари» туркуми тикланди; 2) бирор бир манбада мансублиги қайд этилмаган «Турк аёли ибодати», «Эгалари ташлаб кетган уй», «Турналар», «Сен ухлаб ётибсан...» каби шеърларнинг «Қирим ҳаёллари» туркумидан эканлиги аниқланди; 3) совет цензураси туфайли қисқартирилган ёки жиддий таҳрирга учраган шеърларнинг илк вариантлари биринчи маротаба илмий муомалага тортилди; 4) шоир ижодида Қирим мавзуидаги шеърларнинг яратилиш сабаблари ўрганилди; 5) туркумга мансуб шеърларнинг мазмунидан ҳали талабалигидаёқ шаклланган совет мафкураси ва унинг дохийларига бўлган шоирнинг муносабатига аниқлик киритилди; 6) шоирнинг илмий биографиясини тиклашда муҳим бўлган бир факт — 1965 йил унинг Қиримда бўлгани ҳақидаги маълумотга эга бўлинди; 7) шоир томонидан бошлаб берилган ватанидан қувилган қиримлилар мавзуси ўзбек шеърятини Рауф Парфидан кейин ҳам давом эттирилгани кузатилди.

АДАБИЙ-БАДИЙ СИНТЕЗ ВА УНИНГ ЎЗИГА ХОСЛИГИ

Г.М. Имомова, филол.ф.н., доцент (ҚарДУ)

Нарса ва ҳодисалар инсон тафаккурининг маҳсули бўлиши гоёлар, ҳулосалар бадий синтез деб аталувчи жараён маҳсулидир. Шу маънода синтез барча нарсаларнинг, жумладан, моддий бўлмаган мавҳум ҳодисаларнинг бирдан-бир воқе бўлиши шаклидан иборат. Воқе-

ликда инсон онгида синтездан ташқарида турувчи яхлит ва тугал нарсанинг ўзи йўқ.

Синтез термини юнонча — *sunthez* — қўшилув, бирикув маъноларини англатувчи сўздан олинган бўлиб, у реал борлиқдаги моддий ҳолда тафаккурга хос барча нарсаларнинг ягона яхлитликда, тугалликда воқе бўлишини билдиради. Шу жиҳатдан қаралса, синтез ҳодисаси ўта мураккаб бўлиб унинг табиатини икки қисмга бўлиб ўрганиш мумкин.

Биринчиси — биологик, — кенгроқ маънода табиий синтез. Синтезнинг ушбу турида наботот, ҳайвонот, инсон танаси ва табиатдаги бошқа кўпгина жинслар, минглаб моддалар муайян меъёр ва нисбатда табиий бирикиб, муайян яқинлик ва тугалликка эришади. Маълум бўладики, табиий синтезнинг юз бериши ва амал қилишида табиатнинг ўзи етакчилик қилади.

Демак, табиий синтез ҳаётнинг талаб ва эҳтиёжлари асосида юз берувчи мураккаб ҳодиса бўлиб, синтезланган нарсаларнинг таркибидаги қисмларнинг ўзаро узвий бирикиши ва уларнинг миқдорий нисбатини табиатнинг ўзи белгилайди. Бошқача айтганда, табиий синтезда ҳеч қандай ақлий ва ҳиссий бошқарувнинг ўрни йўқ. Мана шу хусусияти билан табиий синтез мудом давом этувчи узлуксиз жараёни ташкил этади.

Иккинчиси — инсон онгида юзага келадиган синтез. Синтезнинг бу турида инсон ақли, билими ва ҳиссий бойлиги бирикиб, бирор фикр ва ғояни яратади. Бундай фикр ва ғоялар эса ё бирор санъат асари, ё илмий, бадиий, публицистик асар сифатида яхлитликка, тугалликка эришади. Инсон ақли билан ҳиссининг турлича нисбатларда синтезлашиши оқибатида илмий ёки бадиий ғоя, бинобарин, асар яратилади. Агар ақл ва ҳиссиёт нисбатида ақл устунлик қилса бадиий ғоя юзага келади.

Бадиий синтезнинг санъат турлари билан боғлиқ жиҳатлари алоҳида илмий муаммо бўлиб, бу муаммони турли санъат турлари билан шуғулланувчи мутахассислар ўрганадилар. Биз эса қуйида адабий-бадиий синтезнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида баҳс юритамиз.

Адабий-бадиий синтез табиати мураккаб ва кўпқатламли. Биринчи қатлам бадиий синтезнинг дастлабки яхлитлашув жараёнига тааллуқли. Бунда синтез уч нарсанинг бирикувидан юзага келади. Булар: воқелик, ижодкор интеллекти ва ҳиссий бойликдан иборат. Қулайлик мақсадида биз қуйида ижодкор интеллекти билан ҳиссий бойликни шартли равишда ижодкор истеъдоди деб юритамиз. Ушбу

бирликнинг адабий-бадий синтезда муҳимлигини инкор этмаган ҳолда ижодкорнинг ақлий, руҳий қуввати етакчилик қилишини алоҳида қайд этишни истар эдик. Чунки табиий синтезда табиат қонуниятлари белгиловчи бўлса, адабий-бадий синтезда ижодкор фаолияти ақл-заковати, ҳиссий дунёси, дунёқараши муҳимдир.

Адабий-бадий синтез образни ягона шакл ва мазмун уйғунлигида яратишни назарда тутади. Бу уйғунлик эса ижодкорнинг истеъдоди билан боғлиқликда турли даражада юзага келадики, адабий-бадий синтезнинг бундай масалалари конкрет ижодкорлар, уларнинг аниқ асарлари таҳлили орақали намоён бўлади. Шу жиҳатдан қаралса, адабий-бадий синтез моҳият эътибори билан реал воқеликда мавжуд бўлмаган нарса ва ҳодисаларни кашф этишдан иборат эмас, балки реал воқеликдаги нарса ҳамда ҳодисаларнинг оддий нигоҳ ёки мантиқий таҳлиллар билан тўлиқ англаб етиб бўлмайдиган хислат ҳамда сифатларини ҳиссий-ақлий жиҳатдан англаб етишдан иборатдир. Бинобарин, адабий-бадий синтезнинг тасвир ҳамда ифода имкониятлари жуда кенг, айни пайтда, муайян даражада чегараланганлик жиҳатлари ҳам бор.

Кенглиги шундаки, ижодкор тўйиш ва англаш миқёсига қараб, воқеликдаги ҳодисани истаганча синтезлашиши мумкин. Торлиги шундаки, унинг онгида юзага келган синтез таркиби ва миқёси реал воқелик доираси билан чегараланган бўлади.

Демак, адабий-бадий синтез имкониятлари бир вақтнинг ўзида ҳам ижодкор, ҳам китобхон онгида ақлий-руҳий жиҳатдан кучли қониқиш туйғуларида юксалиш ҳосил қилади. Улкан рус мусаввири Н.К. Рерих сўзлар и билан айтганда, бадий синтез, жумладан, адабий-бадий синтез инсон қалби онгида вужудга келиши билан гўзалдир¹.

Маълум бўладикки, синтез ҳодисаси, у табиий бўладими ёки ижтимоий бўладими, ҳамма вақт бизга тайёр нарса ёхуд хулоса ҳада этади. Шунинг учун ҳам биз адабий-бадий синтез маҳсули бўлиш бадий асардан яхлитлик, тугаллик ва концептуаллик талаб қиламиз.

Яхлит, тугал ва концептуал асарнинг яратилиши, бунда ижодкорнинг маҳоратини баҳолаш мақсадида, адабиётшунослик синтезлашган асарни муайян таркибий қисмларга ажратиш, уларнинг ўзаро

¹ Қаринг: Рерих Н.К. Синтез//Контекст. 1973. Литература-теоретические исследования. — М., Наука, 1974. — С. 411-412.

бирикиш сабабларини аниқлаш учун синтезга қарама-қарши бўлган анализ (қисмларга бўлиш ва таҳлил) деб аталиш иккинчи бир ҳодиса билан иш кўради. Машҳур немис олими Г.В. Лейбниц бир-бирига зид ва айти пайтда бир-бири билан боғлиқ бу икки ҳодисани борлиқни билиш ва ундан ўз манфаати йўлида фойдаланишнинг икки йўли сифатида баҳолайди¹.

Юқоридагилардан шу нарса маълум бўладики, адабиётшунослик, хусусан, адабиёт назарияси адабий ҳодисаларнинг бир томондан синтезлаши, синтез шакллари ва ҳар бир шаклнинг воқе бўлиши сатҳларини, уларнинг ғоявий эстетик жиҳатдан вазифалошлигини ўрганса, иккинчи томондан синтез таркибини назарий жиҳатдан таҳлил қилиш орқали унинг умумий ҳамда хусусий қонуниятларини очишга ҳаракат қилади.

Адабий-бадий синтез асарга кенг бадий-мантиқий ғоя, кучли рамзийлик бағишлайди. Натижада ижодкор ифодаламоқчи бўлган ғоя соф миқдорий шаклда умумлашарий моҳият касб этиши баробарида алоҳидалик ва бетакрорлик касб этади. Муҳими шундаки, бадий синтез асосида яратилган асар моҳият жиҳатидан реал воқеликка фақат тенг келадиган эмас, балки унинг ҳали очилмаган қирралари, сир-асрори ўқувчида ҳайротомуз тасаввур ҳам турдиради. Чунки бадий синтез у образ миқёсида бўладими, асарга қамраб олинган ҳаётий мазмун доирасида бўладими — ҳамма вақт фавқулоддалик касб этади. Ана шу фавқулоддалик ўқувчини мафтун этади. Уни руҳий ва ақлий, маънавий-ахлоқий жиҳатдан бойитади, ҳаётга, инсонга, ҳар бир нарсага чуқур қарашга, эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлишга ундайди; воқеликни давр талаблари билан баҳолашга фалсафий талқин этишга ўргатади.

Шу ўринда бадий синтез ва унинг турли жанрларда воқе бўлиш имкониятлари бир хил эмаслигини алоҳида қайд этиб ўтиш зарур. Ўзбек реалистик адабиёти жанрларига назар ташланса, лирик жанрларда бадий синтез ниҳоятда сермахсул эканлигини кўриш қийин эмас. Чўлпон, У. Носир, Ҳ. Олимжон, Ф. Фулом, Э. Воҳидов, А. Орипов, Р. Парпи, Х. Худойбердиева каби шоирлар ижодида лирик синтезнинг ижодий намуналарини кўраимиз.

Эпик жанрларга келганда, шунини очиқ айтиш керакки, роман ва қисса жанрларда етук бадий синтез намуналари образ миқёсидагина амалга оширилган. Чунки аксарият адибларимиз мазкур жанр-

¹ Лейбниц Г.В. Об универсальном синтези и анализе или об искусстве открытия и суждения// Г.В.Лейбниц. Сочинения в 4-х томах. Т.3. — М., 1984.

ларнинг бадиий синтез имкониятларини ҳали чуқур эгаллаганлари-ча йўқ.

Ўрта Осиё халқлари, жумладан, қирғиз адабиётида роман ва қисса жанрларида бадиий синтезнинг нодир намуналарини фақат Ч.Айтмаговнинг «Оқ кема» қиссаси, «Асрга татиғулик кун», «Қиёмат» каби романларида кузатиш мумкин. Ўзбек адибларидан Х.Дўстмуҳаммад ўзининг «Бозор» романида, Ш.Бўтаев «Шамол ўйини» қиссасида бадиий синтез имкониятларидан фойдаландилар.

Ўзбек ҳикоячилигига назар ташланса, XX асрнинг 20-йилларидан тортиб, ҳозирги тараққиёт босқичига қадар бадиий синтезнинг ранг-баранг қирралари яратилганлигининг гувоҳи бўламиз. А.Фитрат, А.Қодирий, Ғ.Ғулом, А.Қаҳҳор, Ш.Холмирозев, Н.Эшонқул, Х.Дўстмуҳаммад каби адиблар асарлари фикримизни тўла тадқиқлайди. Демак, ўзбек насрининг ҳикоя жанрида бадиий синтез қўллаш имкониятининг борлиги билан бошқа жанрлардан алоҳида ажралиб туради.

Биз ўзбек реалистик ҳикоячилигининг ибтидоидан тортиб ҳозирги тараққиёт босқичигача бўлган даврда мазкур жанрнинг синтезлаш имкониятларини бевосита адибларнинг ғоявий-эстетик концепцияларини ривожланиш тамойиллари билан боғлиқликда ўрганишга ҳаракат қиламиз.

Таҳлилларимиз жараёнида ўзбек ҳикояларида бадиий синтез қўллашнинг бир неча сабабларини аниқладик, улар қуйидагилардан иборат.

1. Ижодкорнинг ўз замондошлари ва келгуси авлодлар маънавий камолоти учун хизмат қиладиган асар-образ яратиш эҳтиёжи. Чунки ижодкор истеъдоди ва идеали чегара билмайди. Инсоният, келажак авлод олдидаги масъулияти уни бор истеъдодини ишга солишга ундайди. Худди шу сабаб бошқа йирик ижодкорлар томонидан ҳам алоҳида қайд этилган¹. Дарҳақиқат, бутун вужуди, истеъдоди билан ижодий фаолиятини кучайтиришга интилувчи адиб ёки шоир бутун ижодий фаолияти давомида бадиий синтезнинг гўзал намунасини ҳеч бўлмаганда бир марта яратишга эришади. Демак, бадиий синтез қилишнинг муҳим сабабларидан бири ижодкорнинг китобхон олдидаги, давр олдидаги масъуллиги истеъдод талабидир.

2. Ижтимоий муҳит, кишилар қалби ва тафаккури бир хилдаги фикрларга, туйғуларга тўлиб тошиб кетади. Истеъдодли адиб ўзи

¹ Қаранг: Пришвин М. Записи о творчестве // Коллект. 1974. Литературно-теоретические исследования. — М.: Наука, 1975. — С. 347.

айтмоқчи бўлган гапини бир хиллик оқимида ифодалашни истамайди, аниқроғи, унинг истеъдоди бунга йўл қўймайди. У ўз ғоясини батақрор шакл ва мазмун уйғунлигида ифодалашга интилади. Кўп ҳолларда мана шу нарса ижодкорни бадиий синтезга олиб келади.

3. Ижодкор айтмоқчи бўлган ғоя қўлами умумбашарий миқёсга эга бўлса, унинг фалсафий талқини учун синтез қулай имкониятларга эга. Бунинг ёрқин намунасини ўзбек ҳикоячилиги мисолида кўриш мумкин. Бу нарса давр талаби, кишилар бадиий-эстетик тафаккурининг ривожини, ижодкорнинг инсоният олдидаги масъулият ҳиссининг орғиши билан шартланган.

4. Ижодкор кўп ҳолларда ижтимоий сиёсий тузум билан муҳолифатга бориб қолади. Бу нарса собиқ шўролар даври учун ҳам характерли эди. Ана шундай пайтларда у ифодаламоқчи бўлган ғоясини ниқоблаш ва ўзини муҳофаза қилиш мақсадида бадиий синтезга мурожаат қилади. Чунки бадиий синтез кўп қиррали мураккаб ҳолиса бўлиб, уни турли нуқтаи назардан талқин қилиш мумкин. Бундай фактлар ўзбек ҳикоячилигида анчагина. Биз улардан фақат иккитасинигина эслатиб ўтамиз.

Биринчиси А.Фитратнинг «Қиёмат» (1923) ҳикояси бўлиб, бу асарни аксарият тадқиқотчилар фақат диний қарашлар танқиди остида талқин қилишди. Масалан, Шарқ халқлари адабиёти билан шуғулланган Л. Климович «Қиёмат»ни ана шундай руҳда талқин этади¹. Ҳолбуки, асарнинг зоҳирий қатламида диний қарашлар ётса ҳам, унинг ботиний мазмунида янги сиёсий тузумга хос тартиботларни ҳажв қилиш етакчилик қилади.

Иккинчиси А.Қаҳҳорнинг «Башорат» (1936) ҳикоясидир. Ушбу ҳикоя айни қатағон йиллари ёзилган. Ҳикоядаги реал воқелик билан диний қарашлар синтези ҳақида кейинроқ батафсил тўхталамиз. Бу ўринда фақат шунини айтиш мумкинки, ҳикоядаги ғоя кўкнори Саид Жалолхон тилидан эмас, балки ҳушёр киши тилидан айтилганда эди, А.Қаҳҳор давр сиёсатида, тузумига қарши фикрловчи ижодкор сифатида қораланиши шубҳасиз эди. Буни яхши билган адиб кўкнорилар устидан кулиш ниқоби остида янги тузумга сиёсатга хос нуқсонларни ҳажв остига олади.

Юқоридагилардан маълум бўладикки, ижодкор ғояси ва сиёсий тузум ўртасидаги ички зиддиятларни яшириш, асар ғоясини ниқоблаш ҳам бадиий синтезнинг юзага келишига сабаб бўлади.

¹ Қаранг: Климович Л. День страшного суда Абдурауфа Фитрата // Л. Климович. Наследство и современность. — М.: Советский писатель, 1971. — С. 124-136.

5. Ижодкор давр, сиёсий тузум ва ҳукмрон мафкура талабларига ҳозир жавоб бўлиши, уларни қўллаб-қувватлаш мақсадида бадий синтез ҳодисасига мурожаат қилиши мумкин. Октябр, тўнтариши, граждандар уруши, хотин-қизлар озодлиги учун олиб борилган «Хужум» компанияси, қишлоқ ҳўжалигини коллективлаштириш каби улкан тарихий-сиёсий воқеалар тасвирига бағишланган кўплаб ҳикоялардаги бадий синтезлар худди шундай характерга эга.

Диққат билан кузатилса, ижодкорларни бадий синтезга муқаррар суратга олиб келадиган ижтимоий-эстетик сабаблар ўзбек адабиётида жуда кўп. Лекин ўзбек реалистик ҳикояларида биз аниқлаган объектив сабаблар юқоридагилардан иборат. Бу сабаблар эса адабий-бадий синтезнинг даражаси, сифати ҳамма вақт ижодкорларнинг истеъдод даражаси билан шартланганлигини инкор этмайди.

МУҚИМИЙНИНГ ИККИ ҲАЖВИЯСИ МАТНИ ТАРИХИДАН

Қ. Пардаев, филол.ф.н., доц. (ЎЗМУ)

Миллий адабиётимиз тарихида XIX аср охири-XX аср бошлари Қўқон адабий муҳитидан етишиб чиққан ижодкорлар адабий мероси алоҳида ўрин тутади. Бу адабий муҳитнинг забардаст намояндаси Муҳаммад Аминхўжа Муқимий асарлари ҳар доим мутахассислар диққат марказида бўлган. Маълумки, шоир ижод намуналари юзасидан кўплаб тадқиқотлар яратилган. Таассуфки, уларда Муқимий асарлари шўро даври мафкураси талабига кўра бир томонлама талқин қилинган. Натижада Муқимий адабий мероси ўзининг асосий моҳиятидан узоқлаштирилди. Яъни асарлари таҳрирга учради, қисқартирилди, манбаларда қолиб кетди. Бу эса, ўз навбатида, шоир адабий меросини янгича мезонлар асосида ҳолис ва ҳаққоний ўрганиш заруратини тақозо этади.

Шўро даври мафкурасига кўра, муқимийшунос олимлар тадқиқотларида шоир ижодининг қуйидаги жиҳатлари атайлаб бузиб кўрсатилди. Биринчидан, шоирнинг диний-тасаввуфий руҳдаги аксарият шеърый асарлари нашр этилмай қолди. Иккинчидан, Муқимийни бой, савдогар, қозиларга қарши қилиб кўрсатиш тадқиқотлар учун устувор вазифа этиб белгиланди. Учинчидан, Муқимийнинг «Сарой

адабиёти» ва анъаналарига бўлган муносабати ногўтри талқин қилиниб, улардан синфий кураш аломатлари изланди.

Шоирнинг турли жанрлардаги «Дариго мулкимиз», «Ҳажви Бектурбой», «Дар мардуми Оқжар батариқи мухаммас», «Дар мазаммати замона», «Воқеаи кўр Ашурбой ҳожи», «Вексиль», «Дар мазаммати қурбақа» каби кўплаб ҳажвий асарларининг таҳрир қилиниб, қисқаришлар билан нашр этилиши бунинг исботидир. Жумладан, мухаммас жанридаги «Дариго мулкимиз» сарлавҳали шеър Муқимий асарлар тўпламининг энг сўнгги нашрида¹ 6 банд, аслиятда эса 8 банд. Икки банд атайлаб тушириб қолдирилган. Бундан ташқари, мухаммаснинг деярли барча бандларидаги миералар таҳрирга учраган. Шундан сўнг жорий нашрларга киритилган. Натижада шоирнинг чор мустамлакачиларига бўлган танқидий қарашини, умуман, шоир руҳий олами яширилди. Худди бундай ҳолни мухаммаснинг биринчи бандидаги мисраларда кўрамиз:

Жорий нашрларда:

*Дариго мулкимизнинг соҳиби аҳли шарор ўлмиш,
Шариат ҳукми қозилар қўлида нур губор ўлмиш,
Ба жойи амри маъруф, кори мункар ошкор ўлмиш,
Ҳакиму, олим, соҳиб фасоҳат хору зор ўлмиш,
Бу кунда кимки имонин сотар ул эътибор ўлмиш.*

Аслиятда²:

*Дариго, дини ислом ҳокими аҳли куфор ўлмиш,
Шариат кўзгусиким куфр гардидин губор ўлмиш,
Ба жойи амри маъруф наҳий мункар ошкор ўлмиш,
Сайид, содотлар беҳурмат-у, кўп хору зор ўлмиш,
Бу кунда кимки имонин сотибдур, эътибор ўлмиш.*

Кўринадикки, шеър бутунлай тескари таҳрир қилинган. Натижада, шоирнинг танқиди мустамлакачиларга эмас, дин пешволарига, қози-ю бойларга қаратилган бўлиб қолган. Аслида шоирнинг мақсади бундай эмаслиги маълум. Бу мисраларда шоир «Шариат кўзгуси-

¹ Қаримов Ф. Муқимий. Асарлар тўплами. — Т.: Адабиёт ва санъат, 1974. — Б. 356.

² Мадалинов А. Янги баёз. — Т., 1997. — Б. 16. Бу шеър матни А. Турдалиев хизмати билан нашр этилган «Бог аро» номли тўпламда тузатишган (— Т.: Akademnash, 2010. — Б. 243).

ким куфр гардидин губор ўлмиш» — дея сайид, содотлар беҳурмат эканлигидан изтироб чекади. Динимиз, шариатимизнинг мустамлакачилар томонидан поймол этилиши, оқибатда халқнинг тобора шариатдан узоқлаша бориши, умуман, миллатнинг шундай аянчли аҳволга, мустамлака гирдобига тушиб қолгани унинг ҳақли эътирозига сабаб бўлади. Муҳаммаснинг иккинчи бандидаги фикрлар бунданда таъсирлироқ:

Шўро давридаги нашрларда:

*Замона аҳлининг бир ҳайли бордур ҳайф инсонлиқ,
Шул инсофи билан ул айлагай даъво мусулмонлиқ,
Бировга ҳийлаю макр айлаюр, афъоли шайтонлиқ,
Бўлур хурсанд ўз қилғон ишига буйла нодонлиқ,
Бериб қиз кекса бойга фахрила хешу табор ўлмиш.*

Аслиятда:

*Замона аҳлининг бир фирқасига ҳайф инсонлиқ,
Қилурлар, билмагай «Алҳамд», даъвои мусулмонлиқ,
Бировга ҳийлаю макр айламак афъоли шайтонлиқ,
Бўлур хурсанд бу шаҳрнинг бўлғониға кофиристонлиқ,
Бериб қиз куфр элиға, баъзилар хешу табор ўлмиш.*

Шоир «Замона аҳлининг бир фирқасига ҳайф инсонлиқ» дея таассуф қилади. Жамиятда фисқу-фасод ишларнинг кўпайиб кетишини ғайридин кишилар ва кофирлар аралашувида деб билди. Натижада халқнинг маънавий бузилиши, эътиқодсизлик, ахлоқсизлик, хиёнат, ичкиликбозлик авж олди. Муҳаммаснинг «*Ҳазор афеуским, илм аҳлида бир зарра иззат йўқ*» — деб бошланучи бандидаги мисраларда ҳам замоннинг аянчли аҳволга тушиб, нодон кимсалар ҳурмат ва иззата-ю, илм аҳлининг хору зор бўлиши, уларда заррача ҳам иззат йўқлиги куюнчаклик билан тилга олинади.

Кўқон адабий муҳити ижодкорларининг «Виктор» туркумидаги ҳажвий асарлари ҳам ўша давр манзаралари тасвирига қаратилган. Муқимий ҳам Завқий, Муҳйи, Зорий, Муҳаййир ва Қорий каби бу мавзуда «Ҳажви Виктор бой», «Ҳажви Виктор», «Воқеаи Виктор» ҳажвий шеърларини ёзгани мугахассисларга маълум¹.

¹ Каримов Ф. Муқимий. Асарлар гуллами. — Т.: Адабиёт ва санъат, 1974. — Б. 360-361-362.

Ғ.Каримов «Ҳажви Бектурбой» ҳажвиясининг ёзилиш тарихи, Бектурбойнинг фирибгарликлари ҳақида сўз юритиб, Муҳйининг ҳам мазкур туркумдаги шеъри ҳақида баҳссталаб фикрлар билдиради: «Муҳйи сатиралари учун феодал-клерикал адабиётнинг ғоявий йўналиши, диний мазмун, панисломистик руҳ хосдир... Темани ишлашда, талқин қилишда Муқимий Муҳйига принципиал зид туради»¹. Изланишларимиз натижаси бундай бирёқлама талқинлар асоссиз эканлигини кўрсатмоқда. Ғ.Каримов хизмати билан чоп этилган «Муқимий асарлар тўплами»да «Ҳажви Бектурбой» ҳажвияси 4 банд бўлган ҳолда 2 банди тушириб қолдирилган. Натижада асарнинг асосий ғояси сояда қолиб кетган. Аслида эса мазкур ҳажвия «Записки Восточного отделения императорского Русского Археологического общества» тўпламининг 1894 йилдаги IX томида 6 банд ҳолда учрайди. Муқимий асарлари нашрларидан тушириб қолдирилган бандлар қуйидагича:

*Шиква қилсам жоиздир, замоналар на бўлди?
Ботил мазҳаб муравваж, мусулмонлар хор бўлди.
Бектур тутган ишига юрак-бағрим қон бўлди,
Кимки санга пул берди, кўп яхши деб қўл қўйди,
Бир умр ани иши армон экан, Бектурбой.*

*Бўлмас дуо ижобат бетақвоу бетоат,
Кўрмас жаннат юзини ҳар кимда йўқ диёнат,
Мўмин қўллар қилмайдур амонатга хиёнат,
Арзон эмас беишлат, қиммат эмас беҳикмат,
Ноинсофу бетавфиқ, олғон экан, Бектурбой.*

Шоир «*Шиква қилсам жоиздир, замоналар на бўлди?*» — дея ўша давр ижтимоий муҳити, ундаги тартиб-қоидалар тўғрисида, жамиятдаги чор ҳукумати ўрнатган адолатсизликлар ҳақида бонг уради. Мусулмонларнинг кофирлар зулмидан хор бўлиши-ю, Бектурнинг фирибгарликлари шоирнинг ҳақли эътирозига сабаб бўлади.

Хуллас, Муқимийнинг «Дариғо мулкимиз» ва «Ҳажви Бектурбой» ҳажвий асарлари матни таҳрир қилиниб, жорий нашрлардан тушириб қолдирилган бандлари янгича мулоҳаза юритиш, муҳим умумлашма хулосалар чиқариш имконини беради.

¹ Каримов Ғ. Муқимий ҳаёти ва ижоди (Монография). — Т., 1970. — Б. 200.

ҚАЙТА НАШР ЭҲТИЁЖИ

Ш. АМОНОВ, филол.ф.н. (ЎЗМУ)

Ўзбек адабиёти тарихида ижодий мероси ҳақида кўплаб тадқиқотлар олиб борилган, мақолалар эълон қилинган ижодкорлар сирасига Ҳамзани ҳам қўшиш мумкин. Ҳамза ижодий меросига оид бундай тадқиқотларда уни асосан «шўролар тузумининг куйчиси», «Ўзбек совет адабиётининг асосчиси» сифатида ноҳолис баҳолаш, ўша кезлардаги ҳукмрон мафкурага мос келувчи айрим асарларини қайта-қайта чоп этиш ҳоллари кузатилди. Шоир лирикасига оид тадқиқотлар кўпчилик ҳолларда илмий ҳақиқатни аниқлашга эмас, сиёсий манфаатларга бўйсундирилди. Бу эса, ўз навбатида, Ҳамза шеърятини илк манбалар асосида ҳолис ўрганиш, илмий ҳақиқатни юзага чиқариш заруратини келтириб чиқаради.

Ҳамзанинг бой назмий мероси, шоирнинг миллий шеърятимиз ривожига қўшган ҳиссаси тўғрисида узоқ йиллар мобайнида кўплаб диссертациялар, монографик асарлар, рисола ва биографик очерклар, мақолалар тўплами ҳамда илмий мақолалар яратилди. Бу тадқиқотларда ҳамзашуносликка доир кўплаб ютуқлар қўлга киритилди. Жумладан, Ҳамзанинг лирик асарлари кўчирилган қўлёзма ва тошбосма манбалар ҳамда архив ҳужжатлари тўпланиб, нашр этилди. Айрим қисқартириш ва «тахрир»лар билан бўлса-да, шоирнинг диний-маърифий мавзудаги шеърлари «Тўла асарлар тўплами»га киритилди. Бу мавзудаги шеърлари таҳлил этила бошлади. Шоирнинг кенг халқ оммасини, айниқса, хотин-қизлар ва ёшларни илм олишга ундовчи шеърлари таҳлилга тортилди. Ҳамзанинг халқ оғзаки ижодига бўлган муносабати, халқ кўшиқларини тўплаш ва тадқиқ этиш борасидаги фаолияти ўрганилди.

Бу ишлар эътиборга молик. Бироқ бу мавзуга оид тадқиқотларда ўша давр мафкураси таъсири яққол сезилади, уларнинг деярли барчасида шоир ижодига, хусусан шеърятига, шўро мафкураси нуқтаи назаридан ёндашилган. Қолаверса, тадқиқотчилар шоир меросини ўрганишга ўз мавзулари юзасидангина мурожаат этган. Ҳамза бой табақанинг, дин ва дин пешволарининг душмани сифатида талқин қилинган.

Мустақиллик даври ҳамзашунослигида янгича қарашлар юзага келди. Жумладан, Л. Қасимов, О. Шарафиддинов, Б. Қосимов, Қ. Йўлдошев, Р. Тожибоев, О. Журабосвларнинг айрим мақолаларида масалага ҳолис ёндашилиб, шоир меросини ўрганишнинг

долзарб муаммолари ўртага ташланди. Бу ҳол, аввало, шоир шахси ва ижоди узоқ вақт нотўғри талқин қилинганидан далолат берса, иккинчидан, Ҳамза Ҳакимзода адабий меросининг асл манбалар асосидаги тадқиқини амалга ошириш ҳамда асарларининг аслиятга мос мукамал нашрларини тайёрлаш масаласини кун тартибига кўяди.

Бундан ташқари, Ҳамза шеърининг адабий манбашунослик ва матншуносликка оид қуйидаги муаммолари ҳануз ўз ечимини тўла топган эмас:

1. Ҳамза асарларининг қўлёзмаларини ўрганиш асосида илмий жамоатчиликка шу пайтгача маълум бўлмаган шеърларини аниқлаш.

2. Шоирнинг «Тўла асарлар тўплами»га кирмаган назмий асарларини илмий муомалага олиб кириш, уларни таҳлил ва тадқиқ этиш.

3. Мафкура талабига кўра қисқартирилиб, «ғоявий таҳрир»дан ўтказилиб чоп этилган шеърларининг аслиятга мувофиқ матнларини тиклаш.

4. Шоир шеърини асарларининг қиёсий-матний тадқиқи.

Ҳамза Ҳакимзода ижодини тадқиқ этишда, унинг девони қўлёзмалари муҳим аҳамиятга эга. «Девони Ниҳоний»нинг Тошкентда Ўзбекистон ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида 8989 инвентар рақами остида; шунингдек, Фафур Фулом номидаги Кўқон Адабиёт музейи қўлёзмалар бўлимидаги (сақланиш рақами: Р-89) икки қўлёзмаларини қиёсий ўрганиш қимматли илмий хулосаларга олиб келади.

Тошкент нусхаси қачон китобат қилингани аниқ бўлмаса-да, шоир архивида сақланаётган ҳужжатларга таянган ҳолда унга 1914 йилда тартиб берилган, дейилади¹. Қўлёзманинг ким томонидан кўчирилгани маълум эмас. Девондан ўрин олган шеърлар рақамланган ва қалам билан чизилган жадвалга олинган бўлиб, айрим саҳифалар бўш қолдирилган. Бу қўлёзмадаги шеърларни Ҳамзанинг ўзи кўчирган бўлиб, баъзи шеърларини қайта ишлаб девонга киритиб боришни режалаштирган, деган тахминга асос беради.

Ҳамза «Тўла асарлар тўплами» 1-жилдида девондаги шеърлар ҳақида қуйидагича маълумот келтирилади: «Девон» 177 та шеърдан иборат бўлиб, булардан 150 таси ғазал, қолганлари мураббаъ, мухам-

¹ Ҳамза. Тўла асарлар тўплами. Беш томлик. Биринчи том. — Т.: Фан, 1988. — Б. 279.

мас ва мусаддаслардан иборат. Булардан 165 та шеър ўзбек тилида, 10 та шеър форс-тожик тилида, икки шеър эса ўзбек ва рус тилларида ширу шакар йўли билан ёзилган»¹. Бу маълумотда айрим ноаниқликлар бор. 177 шеърдан аксарияти — 150 таси ғазаллар. Бундан ташқари, девондан 2 та маснавий, 3 та мураббаъ, 17 та мухаммас ва 5 та мусаддас ўрин олган. Бироқ форс-тожик тилидаги шеърлар сони 10 та эмас, 12 та. Булар 11 та ғазал ва бир мухаммасдир.

Ҳамза «Девони»нинг Фафур Фулом номли Қўқон адабиёт музейидаги нусхаси 1979 йилда топилган. Бу қўлёзма Ҳамзанинг яқин дўстларидан бири Бўронбой Тожибоев томонидан кўчирилган. Қўлёзманинг 42-бетигача котибнинг ўзи ҳар бир саҳифани рақамлаган. 16-бетдан 77-бетгача қора сиёҳда китобат қилинган. Бундан кейинги саҳифалар охиригача оч бинафша рангда ёзилган. Тўпламнинг умумий ҳажми 60 варақ бўлиб, охириги ўн етти варақ бўш қолган. Шоир таваллудининг 100 йиллиги муносабати билан тузилган «Тўла асарлар тўплами»да девоннинг ушбу, яъни Қўқон нусхаси ҳақида ноширлар томонидан кўйидаги фикрлар айтилади: «Қўлёзмада Ниҳоний таҳаллуси билан келган ғазал, мухаммас, мусаддаслардан иборат 100 атрофида шеър мавжуд. Бундан ташқари, қўлёзма охирида Фурқат, Мирзои Ҳўқандий, Зиёвуддин Маҳзун, Сирожиддин Маҳдум Шавкат каби шоирларнинг шеърлари ҳам кўшиб кўчирилган. Шу сирада котиб Бўронбой Миртожибой ўғлининг Бўроний таҳаллуси билан ёзилган шеърлари ҳам учрайди»². Қўлёзма «Басмала»дан сўнг, «Ё илоҳо, сангадур ҳамду сано, Қодиро, ҳайю тавоно зулаъло», — матлаъси билан бошланиб, 81-бетда муаллифи номаълум бўлган ғазал билан ниҳояланган. Тўпланда «Ниҳоний» таҳаллуси билан келган ғазал, маснавий, мураббаъ, мухаммас, мусаддаслардан ташқари, бошқа таҳаллуслар билан ва таҳаллуссиз келган бир нечта шеър ҳам бор. Жумладан, шу тўплам котиби бўлмиш Мулло Бўронбой Миртожибой ўғлининг «Бўроний» Мирзои Ҳўқандийнинг «Мирзо» таҳаллуслари билан кўчирилган шеърлари учрайди. Тўпланинг 74–75-бетларида Завқийнинг «Арзирму» радифли шеъри, 76-бетда муаллифи кўрсатилмаган «Ман, қўлунг, чун хаста зоринг, ушласам» мисраси билан бошланувчи ғазал берилган. Демак, «Тўла асарлар тўплами» ноширлари тилга олган Фурқат, Зиёвуддин Маҳ-

¹ Ҳамза. Тўла асарлар тўплами. Беш томлик. Биринчи том. — Т.: Фан, 1988. — Б. 279.

² Ўша асар. — Б. 282.

вун, Сирожиддин Махдум Шавкат сингари шоирларнинг шеърлари «Девони Ниҳоний»нинг Қўқон нусхасида учрамайди.

Ҳамзанинг ўтган аср 70-йиллари охири — 80-йиллари бошларида нашр қилинган тўрт жилдлик «Мукамал асарлар тўплами»га, орадан қарийб ўн йил ўтгач чоп этилган беш жилдлик «Тўла асарлар тўплами»га кирган шеърларини аслият билан қиёслаш натижалари улар моҳиятан кескин фарқланадиган даражада «тахрир» этилганини, қисқартирилганини кўрсатади. Профессор Б.Қосимовнинг «Янги тафаккур: изланишлар, машаққатлар» мақола-сида худди шу хусусда фикр юритилган. Олим дастлаб «Мукамал асарлар тўплами» сифатида тайёрланган 4 жилдлик академик нашрга муносабат билдириб, жумладан, бундай ёзади: «Миллий ашулалар учун миллий шеърлар мажмуаси»дан «Биринчи бўлим»даги «олти дона» шеър бештага келтирилди. Ноширлар ҳеч бир изоҳсиз «Йиғла, йиғла Туркистон, йиғла Туркистон!» шеърини тушириб қолдирдилар. «Дармон истариз» мусаддас эди мухаммасга айлан-тирилди... Берилган беш шеърнинг учтасида жами 34 сатр ташлаб кетилди. Бу, томликлардан жой олган битта кичкина — атиги олти шеърлик тўпламча мисолида кўринган камчилик. Ва гап ҳозирча фақат «қисқартириш», шу орқали «қалтис» жойини «силликлаш» устида. Хўш, шундай ҳолда уни «Мукамал асарлар тўплами» деб бўлармикин?!»¹

Олимнинг бу фикрига «Девони Ниҳоний»даги ҳамд, наът ва бонққа кўплаб ғазалларнинг тушириб қолдирилгани, барча жанрлардаги шеърлардан бутун бошли байтлар, бандлар қисқартирилгани, аксар сўз ва жумлаларнинг «тахрир» қилингани фактларини қўшсак, шоирнинг «Мукамал асарлар тўплами» деб номланган нашри талаб даражасида амалга оширилмагани аён бўлади.

Таъкидланганидек, орадан ўн йилча вақт ўтгач, шоирнинг беш жилдлик «Тўла асарлар тўплами» дунё юзини кўрди. Тўғри, бу нашрда тўрт жилдликдаги кўплаб хатолар тузатилди, айрим қисқарган байт ва бандлар тикланди, «Девони Ниҳоний» ҳам нисбатан тўлароқ чоп этилди. Бироқ бу нашрдаги шеърлар матни ҳам аслиятга мувофиқ эмас. Мазкур мақолада профессор Б.Қосимов бу нашрга қуйидагича баҳо беради: «Мана, шоир асарларининг 5 томлиги чиқди. Бу — иккинчи академик нашр. Мутасаддилардан бири матбуотда у ҳақда «нодир нашр» деб кафолат берди: «...бирор сўзи ёки ҳарфи ўзгарти-

¹ Қосимов Б. Ўзбек адабиёти ва адабий алоқалари тарихи. — Т.: Фан ва технология, 2008. — Б. 224.

рилмасдан, грамматик шакли бузилмасдан айнан берилди». Афсуски, бундай эмас».

Олим фикрини қуйидаги мисоллар орқали асослайди. «Йигла, Туркистон!..»ни кўрамиз: «Шундай кечса ҳолимиз, нелар бўлғуси?! деб бошланадиган банд тушиб қолган. «Мозоринда тик ётур ихват ўргатган» дея ёзади Ҳамза. «Фироринда (?) тик ётур...» ўқийдилар ноширлар. ...»Дармон истариз»да «биз» — «бир»га, «арода рўзимиз» — «ирода сўзимиз»га, «биллоҳ олим» — «бошқа олим»га, «ҳукми Қуръон» — «хатми Қуръон»га айланган... Шунчадан кейин ҳам уни сўзи, ҳарфи, ҳатто грамматик шакли ўзгартирилмай «айнан берилди» деб бўладими?!»

Б. Қосимовнинг Ҳамза шеърляти нашрларига доир юқорида келтирган мисоллари шоирнинг бор-йўғи 6 шеърига тегишлидир. Қўшимча равишда шуни таъкидлаш керакки, тўпلامда газал жанридаги шеърлар туртлик кўринишига келтирилган ҳоллар, баъзи назмий асарлардан бутун бошли байтлар, бандлар тушириб қолдирилган, нотўғри ўқилиб, хато табдил қилинган ўринлар ҳам мавжуд. Умуман, лирик меросининг тадқиқи, назмий асарларининг аслият ва нашр нусхаларини қиёсий таҳлил этиш натижалари Ҳамза шеърляри нашр қилиниши жараёнида жиддий «ғоявий таҳрир»дан ўтганини кўрсатади. Масалан, «Дармон истариз» шеърлидаги

*Эй мусулмонлар, келинлар, ҳукми Қуръон истариз,
Миллата шавкат, тараққий, шаъну даврон истариз, —*

байтида «ҳукми Қуръон» бирикмаси ноширлар томонидан «хатми қуръон» тарзида таҳрирдан ўтказилган. Табиийки, бу иккала жумла бир-биридан кескин фарқ қилади ва «ҳукми Қуръон» бирикмаси мусулмон давлатчилиги мазмунини ифодалаган. Ҳамза яшаган давр ижтимоий-сиёсий мафкураси шуни тақозо қилгани аён. «Хатми Қуръон» бирикмаси эса Қуръони каримни хатм қилиш, бошидан охиригача ўқиб чиқиш маъносини билдиради. Кўриниб турибдики, ноширлар атайин «ғоявий таҳрир» йўлини туган.

«Дардига дармон истамас» шеърлида ҳам худди шунга яқин ҳолни кузатиш мумкин. «Ё ақоид, ё ҳадис, тафсири Қуръон истамас» мисрасида «тафсири Қуръон» бирикмаси «тасвири қуръон» тарзида ўзгартирилган. Ёки «Яхши ҳолин йўқотган оқибатсиз Туркистон» шеърининг охириги бандидаги

*Ватанга молик бўлди яҳуд отлиғ тўнғизлар,
Оёғ остида қолди неча сандек дилсўзлар —*

мисраларида «яхуд отлиф» жумласи ўрнига матнга унда бўлмаган «нобакор» сўзи қўшилган. Умуман, мазкур шеърнинг бир қанча ўринларида «яхудий» сўзи «нобакор» тарзида таҳрир қилинган. «Жонларни жонони Ватан» шеърида ҳам худди шундай ҳолни кузатиш мумкин. Бу шеърда ноширлар томонидан «яхудларга» сўзи ўрнига матнга унда бўлмаган «ёвузларга» сифати қўшилган. Таъкидлаш жоизки, матнга унда бўлмаган гоёнинг қўшилиши муаллиф ижодий меросининг нотўғри талқин этилишига сабаб бўлган.

Ҳамзанинг қўлаб шеърларидаги муҳим ижтимоий-сиёсий мазмунни ифодалаган мисралар аксар ҳолларда мафкура талаби билан, баъзан нашрга тайёрловчиларнинг масъулиятни тўла ҳис этмагани боис нашрларга кирмай қолган. Бошқача айтганда, шеър асар матнида мавжуд гоё ноширлар томонидан қисқартирилган. Жумладан, «Миллий ашулалар учун миллий шеърлар» туркумидаги «Йиғла, Туркистон» шеърининг 6-банди шоирнинг шу пайтгача нашрдан чиққан бирор китобига, ҳатто энг сўнги «Тўла асарлар тўплами»га ҳам киритилмаган. Мана, ўша байтда шоир қандай гоёни ифодалаган:

*Шундай кечса ҳолимиз нелар бўлғуси,
Борми кулфат бўлғуси, бизга келғуси,
Эшикларда сойиллик сўнгра қолғуси,
Таъна тоши бошларни онда ёрғуси.*

«Гоёвий таҳрир»нинг бундай кўринишлари шоирнинг девони нашрида ҳам мавжуд. Ноширлар Ҳамза «Тўла асарлар тўплами»нинг илк манбалар асосида қайта тайёрлангани, шеърлар матни билан боғлиқ камчиликлар бартараф қилингани ҳақида ёзадилар¹. Масалан, девоннинг Тошкент нусхаси 4^б-саҳифасида «Дариго, бу замон аҳли бузулди, бўлди кўп расво, Туман-турлу касофат ҳам шароратлар бўлиб барпо,» — матлабни фазалнинг мақтабсидан олдинги қуйидаги бир байт шоирнинг «Тўла асарлар тўплами» нашридан тушиб қолган:

*Жухуду арманийлар муътабар бўлди халойиқга,
Аёғ остида қолди шм эли фарёду вовайло.*

Эҳтимол, Ҳамза ёки бошқа ҳар қандай шоир ўз назмий асарида ифодалаган гоё бу асар ўрганилаётган давр қарашларига мувофиқ

¹ Ҳамза. Тўла асарлар тўплами. Беш томлик. Биринчи том. — Т.: Фан, 1988. — Б. 283.

келмаслиги мумкин. Адабиётшунослик ёки матншунослик унга изоҳ бериши, асардаги гоյ тарихнинг қайси даврига оид эканини шарҳлаши мумкиндир. Бироқ асардаги банд, байт, мисра, ҳаттоки сўз ва жумлани ўзгартиришга ҳеч ким ҳақли эмас. Бундан ташқари, Ҳамзанинг Нисорий Намангоний ғазалига мураббаъ тарзида ёзилган «Ўйла-сам, жонона, йўқ оламда монандинг сани» мисраси билан бошланувчи шеър «Девони Ниҳоний»нинг 466-бегидан ўрин олган. Мураббаъ жамаи 14 банддан иборат бўлиб, нашр нусхада қисқартиришга учраган. Жумладан, мураббаънинг «Холиқим қудрат қўли бирла юзинг нақш айламиш» ва «Қодиро, бахтинг очуб, давлатни берсун безавол» мисралари билан бошланувчи олтинчи ҳамда ўн учинчи бандлари шоирнинг «Мукаммал асарлар тўплами»дан тушириб қолдирилган. Таассуфки, «Тўла асарлар тўплами»да ҳам бу камчилик тўлиқ барта-раф этилмаган, яъни қуйидаги олтинчи банд бу нашрдан ҳам туши-риб қолдирилган:

*Холиқим қудрат қўли бирла юзинг нақш айламиш,
Ҳар малоҳат ҳусни зеболиқни санга замламиш,
Ойу кун абр ичра қилгай бир-бирини сарзаниш,
Насли одам туғмади оламда монандинг сани.*

Бундай мисолларни кўплаб келгириш мумкин. Табиийки, бундай қисқартиришлар матннинг мукамаллигига, шеърдаги ўзига хос оҳангдорликка путур етказадил, муаллиф даврига хос тил хусусиятлари бузилишига сабаб бўлади. Шу боис бу ҳолнинг сабабларини таҳлил қилиш, ҳулосалар чиқариш матншуносликнинг долзарб ва-зифаларидандир.

Юқорида таъкидланганидек, девоннинг Қўқон нусхасидаги бир қатор ғазаллар бошқа манбаларда, ҳатто шоир асарлари нашрларининг бирортасида ҳам мавжуд эмас. Девон матнини ўрганиш шундан далолат берадики, қўлёзмадаги шеърлар нашр этилиши жараёнида улардаги айрим сўзлар, мисралар ва байтлар муайян ўзгартиришларга учраган. Ана шундай саҳиҳ бўлмаган матн асосида олиб борилган тадқиқотлар эса ноҳолис, баъзан эса бутунлай нотўғри, ноилмий ҳулосаларга олиб келиши мумкин.

ЎЗБЕК МУМТОЗ АДАБИЁТИДА АНЪАНАВИЙЛИК

С. Маткаримова, филол.ф.н. (УрДУ)

Адабиёт анъана ва янгилик ҳамқадамлигида тинмасдан ўсиб, янги-янги ғоявий мазмун, образлар, бадиий шакллар ҳисобига бойиб боради. «Адабий анъана — ўтмиш адабиёти тўплаган ижодий тажрибалар қаймоғи, даврлар ўтиши билан аҳамияти ва долзарблигини йўқотмаган, боқий қадриятга айланиб, авлоддан авлодга ўтиб келаётган қисми»¹. Ўзбек мумтоз адабиётида ҳам ўтмиш адабиёти эришган ютуқлар, тўплаган тажрибаларнинг муайян давр ижодкорлари томонидан долзарб деб топилган, боқий қадрият сифатида баҳоланган ва ижод жараёнида намуна қилиб олинган қисми, адабий ҳодисалар ворислик йўли билан бир бўғиндан иккинчи бўғинга ўтиб келди ва ўз қимматини кейинги даврлар учун сақлаб қолди. Мумтоз адабиётни анъанавийлик аспектида ўрганишда қуйидаги уч жиҳатга эътиборни қаратиш лозим:

1. Анъана.
2. Янгилик.
3. Маҳорат.

Мумтоз адабиётда анъанавийликнинг икки томонини ажратиш мумкин:

1. Мумтоз адабиёт ўзидан олдинги даврлар адабиётида мавжуд бўлган яхши ютуқларни ўзига сингдирган ҳолда ижодий ёндашиб, янгиликлар билан бойитди: мавзулар доираси, образлар системасини кенгайтди, янги адабий шаклларни истеъмолга киритди.

2. Мумтоз адабиётда айни бир мавзуда қалам тебратиш ёки анъанавий қолипда иш юритиш натижасида яқрамлиқ, фикрий, ҳиссий гурғунлиқ, назмбозлиқ, қофиябозлиқ, қуруқ тақлидчилик кўринишлари ҳам кузатилди.

Адабиётшунос И. Ҳаққулов таъкидлаганларидек, «Анъанавийлик — Шарқ адабиётининг ўзига хос хусусияти ва ҳаракат йўли. Унда умумий ўхшашлик ва такрор ҳам, янгилик ва кашфиёт ҳам бор»². Мумтоз адабиётда янгилик одатда, лирикада илгаридан кўпчиликка маълум бўлган бадиий тафаккур усулининг, образлар системасининг

¹ Қуронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. — Тошкент: Академнашр, 2010. — Б. 12.

² Ҳаққулов И. Тасаввуф ва Оғаҳий шеърини/Ўзбек тили ва адабиёти, 2009. №6. — Б. 6.

Ўзгариши орқали майдонга келди. Поэтик фикрнинг ҳаракатини кўрсатувчи ушбу жонли диалектик жараёнда мумтоз адабиёт илғор адабий анъаналарга сайлаб муносабатда бўлди, ўзигача яратилган барча қимматли, ижобий нарсаларни сақлаб қолиш ва ўзлаштириш асосида тараққиётга тўсиқ бўлаётган, эскирган нарсаларни инкор этди, ундаги яшовчан, замонга ҳамовоз бўлган хусусиятларини қабул қилди. Зеро, «Ворисий тараққиёт сақлаб қолиш ва инкор қилиш, эскини қабул қилиш ёки у билан курашда янгининг эскидан ўсиб чиқишининг диалектик бирлигидир. Сақлашсиз бойиш, тўпланиш; инкорсиз ривожланиш, янгиланиш йўқ. Қарама-қаршиликнинг бу ўзаро биргаликдаги ҳаракатида инкор яшаб қолувчи ҳаётини элементларнинг кейинги ривожига ҳалақит берадиган барча нарсадан халос қилувчи қуроли сифатида майдонга чиқади»¹. Айни пайтда «Ворисийлик тараққиётнинг турли этап ва босқичлари орасидаги алоқа бўлиб, ... моҳиятан тизимнинг бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиши каби бутуннинг ўзгариши тузилмасида у ёки бу бутун ёки алоҳида томонларнинг элементлари сақланиб қолишидан таркиб топади. Бугунни ўтмиш ва келажак билан боғлаш орқали ворисийлик бутуннинг мустақамлиги (умрбоқийлиги)ни таъминлайди»². Мумтоз адабиётда анъанадаги эскирган тушунчаларни инкор этиш айни пайтда тараққиётнинг юқори фазасига ўтишини таъминлади, замон садоси, санъат материалини кенгайтириш, бадиий идрокнинг юқори чўққиларини забт этиш учун курашда олға юриш имконини берди. Кўйлаб мумтоз шоирларнинг новаторлиги, анъана бағрида камол топган «тарҳи тоза», «майли беандоза» яратмалари чуқур ғоявий мазмун билан ёрқин шаклнинг бирлигини ўзида мужассам этганлиги, юксак маҳоратни соддалик билан уйғунлаштира олганлиги туфайли халқнинг эстетик завқига тўла жавоб берди ва эътироф-у эътиборга сазовор бўлди. Мумтоз шоирлар адабиётда ғоявий-бадиий жиҳатдан янгилик яратиш жараёнида мазмун ва шаклни янги имкониятлар ҳисобига бойитдилар. Бу поэтик фикр, тасвирий воситалардаги оҳорийликда намоён бўлди.

Мумтоз адабиётда адабий анъаналарнинг ривожлантирилиши натижасида юзага келган янгилик ўлмас умумбашарий ғояларнинг бадиий либоси, халқимизга шодлик ва илҳом манбаи бўлиб хизмат

¹ Бушмин А. Преемственность в развитии литературы. — Ленинград: Художественная литература, 1978. — С. 33.

² Баллер Э.А. Преемственность в развитии культуры. — Москва, 1969. — С. 15-16.

қиладиган идеалларнинг яшаш усули, ифодаланиш тарзи, мазмуннинг ташкил қилиниши, структураси тарзида намоён бўлди. Шаклбозликдан иборат сохта, маънидан йироқ асарлар ҳеч қандай аҳамиятга эга бўлмагани ҳолда, чинакам бадий қашфиётлар ўзгарувчилик ролини ўйнади. Хоразмий «Муҳаббатнома»си, Лутфий газаллари, Навоий ижоди, Бобур рубойлари, Огаҳий лирикаси, Табибий, Муқимий асарлари бунинг ёрқин далилидир.

Таъкидлаш лозимки, мумтоз адабиётда анаъанавийлик натижаси ўлароқ умумий ўхшашлик ва такрорнинг юзага келиши ҳам кузатилади. Бу баъзан айни бир мавзуда қалам тебратишдан туғилган яқраглик, фикрий, ҳиссий турғунлик шаклида кўринса, баъзан анъанавий қолипда иш юритишдан юзага келган назмбозлик, қофиябозлик, қуруқ тақлидчилик кўринишларида намоён бўлади. Пировард натижада қалб эврилишларини юзага келтирувчи таъсир ва ахлоқий янгилинишга хизмат қиладиган куч-қувватдан маҳрум, халқ завқи, манфаати ва ҳақиқат руҳидан йироқ бир адабиёт оқими пайдо бўлган¹. Бинобарин, адабий анъаналарни давом эттириш жараёнида замонавийликни тўла ҳис қилиш, ўз замондошлари билан ҳамнафас бўлиб яшаш натижасида мавжуд анъаналарга сифат ўзгариши киритиш мумкин. Анъанада янгилик куртаклари бўлганидек, бадий янгилик намуналари анъана заминида ўсиб, камол топади. Мавжуд анаъаналар қобилини ёриб чиқиб, ўз сўзи, ўз қаламига эга бўлган, ўз услубини ярата билган ижодкорларнинг асарларигина том маънодаги бадий яратмалар сифатида тан олинган ва ўз навбатида кейинги даврлар учун анъана даражасига кўтарила оладиган янгиликлар берган. Тақлидчиликдан нарига ўтолмаган шаклбозлик намуналари эса ҳеч қандай адабий қимматга эга бўлмаган. Хусусан, XIX асрда яратилган айрим асарлар бунга мисол бўла олади. Мазкур давр шоирлари асосан анъаналар доирасида ижод қилишди. Шу билан бирга, анъаналарга ижодий ёндашув, уларни мазмунан бойитишга, шаклни такомиллаштиришга ҳаракат ортди. Аммо бу давр рус шарқшуноси А.Н. Самойлович таъбири билан айтганда, «Ўрта Осиё адабиётининг узоқ ва мутлақо яқраг асрини кечираётган қиёфасига» туб ўзгартиришлар кирита олмади. Ижтимоий-сиёсий ҳаётда юз берган ўзгаришлар адабиётда, хусусан, шеърятда ҳар томонлама кенг ифодаланмади, янги жанрлар юзага келмади. «...мумтоз адабиёт воқеликдан анча ортда қолгани, бадий

¹ *Хаққулов И. Тасаввуф ва Огаҳий шеърятги/Ўзбек тили ва адабиёти, 2009. №6. — Б. 7.*

ижоддаги анъанавийлик йўли ҳаёт йўллари билан деярли кесишмаганлигини ҳам таъкидлаш жоиз»¹.

Хулоса қилиб айтганда, мумтоз адабиётда анъанавийликнинг ўрни эскилик заминида янгиликнинг яралиши, қадимий адабиёт негизда мумтоз адабиётнинг шаклланиши ва ривожланишини таъминлаганлиги билан белгиланади. Зеро, ҳар қандай янгилик мавжуд эскиликнинг сифат ва миқдор жиҳатдан ўзгариши натижасидир. Мумтоз адабиёт ҳам унеча яратилган адабий яратмалардан шакл, мазмун жиҳатдан ўз даври талабларига жавоб бера оладиган унсурларни қабул қилгани ҳолда, маънавий-руҳий эҳтиёжларга мос бўлмаган элементларни истифода доирасига олиб кирмади, унинг ўрнини янгича услуб, ифода ва шакллар билан тўлдирди. Мумтоз адабиётда кўпгина асарлар анъана, янгилик ва маҳоратнинг ҳосиласи сифатида майдонга келган бўлса, айрим ижод намуналари тақлидчиликдан нари ўтолмади.

Ўзбек мумтоз адабиётида анъанавийликнинг ижодий характери шундаки, анъанавийлик бағрида кишилик жамиятининг илк даврларидан бери яратилиб келаётган, ижодкор қалби, давр руҳи ва халқнинг маънавий эҳтиёжи призмасидан ўтган адабий ҳодисалар мумтоз сўз санъаткорларининг «тарҳи тоза» яратмаларида янгича кўриниш касб этди, ўзининг иккинчи умрини яшаш имконига эга бўлди.

ХОЛИСЛИК НАМУНАСИ

Б.Б. Раҳимова, (УрДУ)

Академик адиб Мусо Тошмуҳаммад ўғли Ойбек ҳозиргача XX аср ўзбек адабиёти намояндалари орасида 20 жилдлик асарлари чоп этилган ягона ижодкордир. Кўламдор ва ноёб бу ижодий меросда муаллифнинг шоир, адиб, олим, таржимон, публицист сифатида яратган турли жанр ва мавзулардаги асарлари жамланган. «Мукамал асарлар» тўпламининг 13–14-жилдлари Ойбекнинг илмий тадқиқотлар, адабий-танқидий мақола ва адабий тақриزلаридан иборат бўлиб, уларда ижодкорнинг ўзбек адабиёти тарихи, назарияси, жорий адабий жараён муаммоларининг зукко билимдони экани намо-

¹ *Ҳаққул И. Навоий шеърлятида сўз ва маъно//Ўзбек тили ва адабиёти, 2011. № 4. – Б. 5.*

ён бўлади. Бу жиҳатдан олимнинг ўзбек мумтоз адабиёти (X–XIX асрлар) масалалари хусусидаги қарашлари, айниқса, ибратли бўлиб, ўтмиш меросига холислик асосида ёндашув намунасидир. Мумтоз миллий адабиётимизга оид тадқиқотлар силсиласида муаллифнинг Алишер Навоий ва Хоразм адабий муҳити намояндалари ижоди ҳақидаги изланишлар салмоқли ўрин тутди.

Олим «ўзининг ўлмас асарлари билан ўзбек адабиётини муаззам чўққига кўтарган ва дунё адабиёти хазинасини бойитган улуг шоир ва мутафаккир Навоий» ижодини унча давом этган адабий жараённинг ҳосиласи сифатида таърифлаб ёзади: «Ўзбек адабиётининг ниҳоллари Навоийдан бир неча аср бурун ўсиб чиқиб, аста камол топиб, XV асрда Навоий ижодиётида қудратли дарахтга айланди». Ана шу ниҳолларнинг бир қисми Хоразм адабий муҳитида етишган эдики, Ойбек бунга алоҳида эътибор қаратди.

Ойбекнинг Хоразмдаги адабиёт ва унинг намояндалари ижоди билан қизиқиши 30-йиллардан бошланиб, умрининг охиригача давом этади. Зеро, зукко олимга хос адабий меросни қадрлаш, уни холис баҳолашга, туб моҳиятини аниқлашга интилиш ва чуқур илмий нигоҳ хоразмлик ижодкорларга муносабатида ҳам асосий мезон бўлди. Ойбекнинг бу соҳага бевосита алоқадор қарашларини икки гуруҳга ажратиш мумкин:

1) Хоразм адабий муҳитида етишиб, ўзбек адабиёти ривожиди сезиларли из қолдирган Носируддин Рабғузий, Хоразмий, Паҳлавон Маҳмуд, Муҳаммад Солиҳ, Абулғози Баҳодирхон, Мунис, Огаҳий, Феруз, Комил, Аваз Ўтар каби ижодкорлар ҳақидаги фикрлар;

2) Хоразмдаги адабиёт тарихи ҳақида яратилган илмий асарларга муносабатини ифодаловчи тақризлари.

Ойбек юқорида номлари зикр этилган адибларнинг ҳар бири ҳақида алоҳида кўламдор тадқиқотлар яратмаган бўлса ҳам уларнинг ўзига хос асосий хусусиятини ижоднинг қиммати ва бадиий салоҳиятини ҳаққоний ва аниқ белгилай олган. Бунга муаллиф мукамал асарлари тўпламининг 13-жилдидаги «Адабиётдан текширишлар», «Анталогияга тайёргарлик» ва бошқа мақолалардаги фикрлар далил бўла олади. Табиийки, Ойбекнинг адабий мерос ҳақидаги тадқиқотларида шўро мафкураси ҳокимлиги даврига хос илмий қарашларнинг муайян излари мавжуд. Лекин олим илмий тафаккури моҳиятини булар эмас, балки мумтоз қадриятга холис ёндашиш, ундаги умумбашарий ва юксак ғояларни хис қила олиш белгилайди.

Жумладан, олим узоқ вақт диний-фантастик асар сифатида бир гомонлама баҳолашиб келинган Рабғузийнинг «Қиссасул анбиё» аса-

рини ўзбек насрининг дастлабки намуналаридан бири дея таърифлар экан, унинг икки жиҳатига алоҳида урғу беради: биринчиси, асарга афсоналар билан бирга «бутунлай ҳаётий, бадиий содда, самимий лиризм билан тўла шеърий парчалар киритилган» бўлса, иккинчиси, бу шеъриятнинг «эрон поэзиясидан илҳомланмаган, балки халқ лирикаси заминада гуллаган бутунлай оригинал поэзия» эканлигидир. Шунингдек, Ойбекнинг бу асар ўзбек тилининг шаклланиш ва тарққиёт тарихини ўрганиш учун муҳим обида экани ҳақида далил фикрлари ҳам диққатга сазовор.

Ойбекнинг Хоразмийнинг «Муҳаббатнома» асари устида кузатишлари, айниқса, мароқли бўлиб, уларда асарнинг бошқалардан фарқли жиҳатлари таъкидланади. Олимнинг фикрича, «Муҳаббатнома» Ўрта Осиёда мўғуллар истилоси даврида яратилган асарлар орасида ўзбек адабиёти учун формал ва руҳ жиҳатидан янги деб қабул қилиниши мумкин (274-бет). Табиийки, бу ўринда ойбеккона нигоҳ тополган янгилик асарнинг шакл (формал) ва мазмун (руҳ) нуқтаи назардан илк марта нома жанрида, маснавий усулида, асосан ўзбек тилида яратилиши ҳамда инсоний муҳаббат ва салоқатнинг улуғланиши ва болқаларда акс этган. Шунингдек, Ойбек биринчилардан бўлиб бу асар таъсирида шоир Саид Аҳмад «Таашшукнома» достонини битганини ҳам қайд этади.

Ойбекнинг Хоразм адабий муҳитига оид қарашларида XIX аср охири ва XX аср бошидаги адиблар ижоди етакчи ўрин эгаллайди. Назаримизда, бу ҳолни куйидаги омиллар билан изоҳлаш мумкин. Биринчиси — бу даврда маърифатпарвар шоҳ Феруз (Муҳаммад Раҳим II) ҳомийлигида адабиёт ва санъат янада ривож топган эди. Иккинчиси — бу қизғин адабий муҳит олим яхши билган XV асрдаги Хусайн Бойқаро ва Навоий номи билан боғлиқ адабий жараёнга қатор жиҳатлари билан ўхшаш ёхуд яқин бўлиб, Ойбекни бефарқ қолдира олмас эди. Бинобарин, Навоий тимсолида XV аср, Огаҳий тимсолида XIX аср ўзбек адабий марказларининг етакчи сиймолари гавдаланар экан, бундай ижодий ворислик олим изланишларига рағбат бериши табиийдир. Бу ўринда Ойбекка хос яна бир зукколик кўзга ташланади. Чунончи, у XIX аср Хоразм адабий муҳитидаги юксакликнинг шаклланишини аввало Мунис номи билан боғлаб, Огаҳийни бу ҳаракатнинг изчил давомчиси сифатида таърифлайди. Бу фикр тўғрилигини кейинги даврдаги кўламдор тадқиқотчилар исботлади. Ойбек Мунис ҳаёти ҳақида мухтасар тўхталиб, асосий диққатни унинг кўп қиррали ижодининг адабий ҳаётидаги ўрнига қаратди. Уни шоир, мусиқашунос, хаттот, тарихчи олим ва Навоий

анъаналарининг давомчиси сифатида эътироф этиб, «Мунис ўз замонига кўра энциклопедик маълумотли, ажойиб қобилиятларга эса жуда ёрқин бир шахсиятдир» деган хулосага келади (286-бет). Ойбекнинг 30-йиллардаёқ Огаҳий ижодига юксак баҳо бериб, уни катта девон яратган, «бағоят ишчан шоир» ва кўплаб асарларни араб ва форс тилларидан ўзбек тилига ўтирган моҳир таржимон сифатидаги эътирофлари огаҳийпуносликда ўз исботини топди.

Маълумки, шоҳ ва шоир Феруз (1844-1910) ҳақида турли фикрлар мавжуд бўлиб, 80-90 йилларгача у, асосан, қораланиб келинди. Ойбек эса, бу тарихий шахсни баҳолашга ҳолис ёндашиб, маърифатпарварлик, санъатсеварлик ва ижодкорлик унинг асосий фазилатлари эканини таъкидлайди, лекин бугунлай идеаллаштирмайди. Чунинчи, у мустамлака шароитида фақат «халқ учун бўлмаса-да, ўз саройи учун маданият туси беришга мажбур бўлганини» қайд этади. Бу эса, Ойбек фикрича, «ўзини адабиёт ва санъат ҳомийси каби нуҳратлантиришга тиришган» Ферузнинг маънавиятга раҳнамолиги ижобий ҳодисадир.

Феруз даври адабий ҳаракатчилигида Ойбек диққатини янада кўпроқ тортган ижодкорлар — Комил ва Аваз Ўтар эди. Айниқса, Комилнинг синкретик (қоришиқ) санъат соҳиби эканига алоҳида эътибор бериб, уни Мунис каби ажойиб қобилиятларга эга, «ёлғиз ишгичка ишқий шоиргина эмас, гўзал хаттот, рассом ва композитор эди» дея таърифлайди ва ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги тадбиркорлиги ва фаолиятига ҳам юксак баҳо беради.

Ойбекка хос илмий теранлик Аваз Ўтар ижоди ҳақидаги қарашларида янада ёрқин акс этган. Бу ижодкор гоҳ анъана шоири, гоҳ революционер, гоҳ демократ сифатида талқин қилиб келинар эди. Ойбекнинг хизмати шундаки, у Аваз Ўтар ижодининг моҳиятини тўғри белгилади ва чинакам маърифатпарварлик ғоялари устивор эканини исботлади. Шунинг учун ҳам олим «илмларнинг аҳамиятини англашда, халқни оқартириш ва ҳаётини аста-секин янгилаш кераклигини тушунтиришда илгари силжиган Аваз Ўтарни эпикурик қайфиятли шоир, эскиликнинг ўткир танқидчиси, илм ва маорифнинг оташин агитатори» дея қадрлайди (288-бет). Шунингдек, қатор тадқиқотларда кўп такрорланганидек, Аваз айрим шеърларида фақат рус тилини эмас, балки кўплаб халқлар тилларини ўрганишга даъват этганини Ойбек 30-йиллардаёқ англаган эди.

Ойбекнинг Хоразмдаги адабий меросга дахлдор фикрларининг бир қисми тақризларида акс этган. Бу жиҳатдан олимнинг адаби-

ётшунос Юнус Юсуповнинг (1907-1983) «Адабий меросимиз тарихига доир» сарлавҳали асари ҳақидаги тақриз ибратлидир. Олимнинг 1964 йилда ёзган тақризидаги эътирофича, қўлёзма машинкада минг саҳифадан иборат бўлиб, унга ёқиб қолган, шу сабабли уни мукамал ўқиб чиққан. У Ю.Юсуповни «Классик адабиётни яхши биладиган, тарихни чуқур ўрганган адабиётшунос» дея, унинг асарини керакли деб топади, ва дастлаб қўлёзманинг адабий қиммати, бирламчи манбаларга асослангани, фактик материалларга бойлиги, унда ўн тўрт шоир ижоди батафсил ёритилгани ва бошқа фазилатлари ҳақида фикр юритиб, шундай хулосага келади: «асарнинг қиммати жуда катта, ундаги бой материаллар ёш олимларнинг учун катта манбадир. Асарнинг албатта нашр этилишини тавсия қиламан» (407-бет).

Тақризда Ойбек қўлёзмани нихоятда синчковлик билан ўқигани ҳамда унинг айрим қусурларини қайд этиб, қимматли маслаҳатлар бергани акс этган. Жумладан, айрим бобларни қисқартириш, киришни қунт билан таҳрир этиш, қатор жумлаларни силлиқлаш, такрорлардан тозалаш зарурлигини таъкидлайди ва билимдон муҳаррирга топширишни тавсия этади. Шундай муҳаррир проф. Н.Маллаев бўлди. Қўлёзма Ойбек танқидий фикрлари ва тавсияси асосида 1967-йилда Тошкентда «Хоразм шоирлари» ва 1983-йилда эса «Ўт чақнаган сатрлар» сарлавҳали китоблари чоп этилди. Ойбек домла маслаҳатлари билан қайта сайқалланган ушбу асарларида ижодлари озчиликка маълум ёхуд умуман ўрганилмаган қагор шоирлар ҳақидаги маълумотлар жамоатчиликка илк бор тақдим этилади.

Умуман, Ойбекнинг Хоразм адабий муҳити вакиллари ижоди ҳақидаги теран фикрлари кейинги тадқиқотларга рағбат бағишлади ва изланишларнинг янада кенгайиши ва кучайишига тутрқи бўлди.

ДИДАКТИК АДАБИЁТНИНГ НАМУНАЛАРИ

С. Казакбаев, филол.ф.н., КИХИ (НужусДПИ)

Дидактик адабиёт (юнонча didacticos-ибратли) китобхоннинг осон эслаб қолишини назарда тутиб, ахлоқий ва илмий қоидаларни, педагогик фикр ва насихатларни адабий шаклда баён этган баъдий асарлар мажмуи. Қадимги Шарқ дидактик адабиётининг намуналаридан

бўлган «Калила ва Димна» ва «Қобуснома» сингари асарлар бутун жаҳонга тарқалган.

Умуман, бевосита таълим-тарбиявий масалаларга бағишланган барча бадиий асарлар дидактик адабиёт намуналари ҳисобланади. Чунки дидактик адабиётнинг ўзига хос, бошқа хил асарлардан ажратиб турадиган махсус бадиий шакли йўқ.

Ўрта Осиёнинг қадимги аҳолисининг айрим оғзаки адабиёт ёдгорликлари тарихий китоблари, илмий асарлар ва бошқа манбалар орқали бизга қадар сақланиб қолган.

Масалан, XI асрнинг буюк тилшунос олими Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк» асари орқали қадимги туркий қабила ва элатларнинг қўшиқ ва лирик шеърларидан, мақол ва маталларидан намуналар, дostonларидан парчалар етиб келган. Шоирнинг «Туркий сўзлар тўплами» асаридан:

*Дастлаб ота-онангни,
Қадрла сен сўзларин
Қутириниб мақтанма
Мол-мулкни бўлган пайтлари...¹*

деб шоир ёшларга мурожаат қилиб, уларни яхши хулқ-атворли, ота-онага нисбатан доимо иззат-эҳтиромда бўлишга чақиради.

Худди шундай тасвир XI асрда яшаган Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» достони ҳам ахлоқ ва одобга доир кўп қимматли панду насиҳатларни ўз ичига олади. Масалан:

*Ота пандига сен тугал қил амал,
Юрарсан бўлиб бахтиёр ҳар маҳал.
Отангни, онангни севинтир тамом,
Бу хизмат етургай тилакка тугал².*

«Қутадғу билиг» халқ оғзаки ижодининг самарали таъсирида вуҷудга келган дostonдир. Икки асарда ҳам болалар тарбиясига оид масалалар акс этган.

Асарда оила ва бола тарбиясининг мураккаб эканлиги таъкидланиб, болани ёшлик чоғидан бошлаб яхши хулқли, одобли қилиб тарбиялаш зарурилиги айтилди.

¹ К.Мамбетов. Ерте ләўирдеги қарақалпақ әдебияты. — Нөкис, 1992. — Б. 96.

² Ўша асар. — Б. 96.

Юсуф Хос Ҳожибнинг бу асари билан ўз даврининг илғор ахлоқий-тарбиявий қарашларини илгари сурган атоқли маърифат ҳомийси ва мураббийси сифатида гавдаланади.

IX–XII асрларда жаҳон илм фани тараққиёти катта роль ўйнаган. Ўрга Осийё маданияти кўплаб алломаларни етиштирди, улар дунё фани ривожига баракали ҳисса қўшдилар. XIV аср ўрталаридан XVII асргача бўлган давр ўзбек адабиёти тараққиётининг янги ва жуда сермаҳсул бир босқичи бўлди. Бу даврда талай машҳур ижодкорлар қаторида улуғ мутафаккир-санъаткор Алишер Навоий етишди.

Ўзбек халқининг улуғ маърифатпарвари, мутафаккири ва буюк шоири Алишер Навоий ёшларни тарбиялаш ишига алоҳида эътибор берди. У болаларни илм-ҳунарни, меҳнатни севишга ундаб, ўрганилган илм ва ҳунарни халқ, Ватан манфаатлари йўлида сарф қилиш зарурлигини уқтирди. Шоирнинг «Ҳайрат ул-аброр» асарининг бир неча боблари одоб-ахлоқ ва таълим-тарбия масаласига бағишланган. Навоий бу дostonда одоб ва камтарликни улуғлаб, таълим-тарбияга доир қимматли фикр-мулоҳазаларни баён қилиши билан бирга, тақаббур ва одобсиз кишиларни қаттиқ қоралайди.

Шоир бола тарбияси, уни ўстириш, ўқитиш ва балоғатга етказиш тўғрисида ҳамда бу борада ота-оналарнинг вазифалари ҳақида бағафсил фикр юритади.

Масалан:

*«Бошни фидо айла ато қошига,
Жисми қил садқа ано бошига.
Тун-кунингни айлагали нурнош
Бирисин ой англа, бирисин қуёш»¹.*

деб шоир ёшларни ота-онанинг хизматини бажаришга, уларни ҳурмат қилишга, уларга нисбатан ҳамиша меҳр-муҳаббатли бўлишга чақиради, ота-онани ой ва қуёш деб таърифлайди.

Навоий асарлари сўз санъаткорларини, маърифатпарварларнинг мутафаккир бўлиб етишувда етарли асос бўлиб хизмат қилган. XIX асрда яшаган қорақалпоқ адабиётининг буюк шоири Бердақ Фарғабай ўглининг асарларида ҳам одоб-ахлоқ, рост ва тўғри, қисқа ва мазмунли гапиришни мақтаб, маҳмадоналик ва лақмаликни, хусусан, ўринсиз ва ёлғон сўзлашни қаттиқ қоралайди.

Масалан, «Болам» шеърида:

¹ Жумабаев М. Болалар адабиёти ва фольклор. — Тошкент, 2006. — Б. 73.

То улгунча тўғри сўйла,
Отангни, онангни ўйла,
Яхшига яхшилик айла,
Бу одамзод нақши болам¹.

Юқоридаги шеърларда берилган маълумотлардан шундай хулосалар чиқади, шубҳасиз. Бу туркумларда Маҳмуд Кошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Алишер Навоий, Бердақларнинг шеърларининг ўзаро бемлиқ аънаналарининг излари аниқ кўзга ташланиб туради.

Бола тарбиясига бир нуқтаи назардан қараган ва ҳар бир ишни ўйлаб, ақл-фаросат билан қилишни маслаҳат беради. Болалар адабиётидаги замонавийлик тарихийликни инкор этмайди. Болалар адаби халқимиз ва Ватанамиз ўтмиши ҳақида ҳикоя қила туриб, бугуннинг ҳақиқатини тасдиқлайди, шу фазилати билан замонавийлик тарихийлик замирида воқе бўлади. У болаларнинг қобилиятини наларда тугиб, ўтмишни ҳам кенг ва аниқ кўрсатади, ифода этади.

Шайх Муслихиддин Саъдий Шеъррозий ўзининг «Гулистон» ва «Бўстон» номли панднома асарида ота-онанинг болага муносабати муаммосига ота-онанинг оилада хушмуомала бўлишига, шунингдек, фарзандларнинг келажаги учун ғамхўрлик қилишлари, болани ҳаддан зиёд эркатмаслик лозимлигини уқтиради.

У оилада ота-оналарнинг болани эркатлишининг оқибати нима-ларга олиб келиши ҳақида шундай ёзади:

*«Ота-онаси эркатса нуқул
Жуда кўп қийинчиликни кўргай ўғил
Ақл ўргат-у, тўғрилик, поклик,
Севиб эркатма, қил идроклик»².*

Адиб ота-она муносабатида муҳим аҳамиятга эга бўлган боланинг шахсий ва ижтимоий норасолиги ва ўзининг реал ёшига нисбатан кичик деб эркатлишига, ҳаддан зиёд ғамхўрликка, ачиниш, ҳаётнинг қийинчиликларидан чегаралаш ва қатъий назорат қилиш каби муносабатларга танқидий қарайди. Чунки бундай муносабат боланинг қизишлари, ҳаваслари, ўй-хаёли, туйғуларида бузилишга ва муваффақиятсиз муаммоларга дуч келишига сабаб бўлади.

Ота-оналар болаларига боладек эмас, балки ўз мажбуриятларига эга, ўз фаолияти натижасига кўра ҳурматга сазовор бўлган шахс сифатида муносабатда бўлишлари зарурлиги ҳақида фикр юритади.

¹ Бердах таълималы шығармалар. — Неҳис, 1987. — Б. 10.

² Шайх Саъдий. Гулистон. — Тошкент. — Б. 247.

Мазкур қарашларда ота-оналарнинг масъулияти, уларнинг ваколатлилиги, муомала усули, ота-она функцияларининг бола шахсининг тулақонли шаклланишига таъсири акс эттирилган. Катта ва кичикларга ҳурмат ҳалоллик, поклик, садоқат, камтарлик, фидойилик каби турли-туман ғоявий йўналишлар ўзининг бадий ифодасини топган. Юқорида келтирилган шеърлар жанр, мавзу, ғоявий йўналиши жиҳатидан дидактик поэзия. Дидактик поэзия илмий ва ахлоқий қондаларни, педагогик фикр ва насиҳатларни фақат шеър тарзда баён этувчи асарлар бўлиб ҳисобланади.

Дидактик адабиёт ўзининг таълимий-ахлоқий мазмунидан ташқари, ўз даври учун катта бадий адабиёт ҳам касб этади.

«ХАТИНГ АНДОҚ САБЗАКИМ...»

Г. Болтаева, филол.ф.н. (НДПИ)

Мумтоз адабиётда сўзни гавҳарга қиёслаш анъанага айланган. Алишер Навоий наздида ҳам сўз-гавҳар, гавҳар тула хазинадан ҳам устунроқ. Шоир таъбирича, неча-неча хазиналар тақдирини биргина сўз ҳал этиши мумкин. Шу бир сўз давлатлар ўртасида дўстлик сулҳи тузиб ёхуд уруш оловини ёқиб, мамлакатни вайрон, халқни сарсон қилиши мумкин. Алишер Навоий «Тилга ихтиёрсиз-елга этиборсиз», — деганда ҳам масаланинг ана ўша нозик жиҳатини ҳисобланган.

«Ҳайрат ул-аброр» достонининг сўз таърифига бағишланган мақолатида ҳам жаҳон-бахри кабир, сўз-униң тубида макон туган дурдона сифатида улуғланади. Бир дона дурни қўлга киритиш нечоғли машаққат бўлгани каби сўзни ўз ўрнида ва керакли сонияда қўллай олиш ҳам санъатдир. Кейинги мисраларда маъно ришталари бадий сўз томон силжиб, назмда сўзни қўллай олмаган истеъдодсиз кишиларни ниҳоятда гўзал қилиб ясантирилган келинчакнинг ипак кийимларини талон-тарож этиб, уни йиғлагудек аҳволга солиб, устига қора шол ёпиб, тагин уни шеър деб аташдан уялмаганликларини бетакрор ташбеҳлар орқали тасвирлайди. Дурлар унга тизилса гўзаллик бахш этади. Шеърдаги сўзлар ҳам ўрнида қўлланиб қофияю ваз талабларига жавоб берсагина, назм дурлари сифатида қадрланади, шоир номи эса мангуликка даҳлдор бўлади.

Сўз қўллаш борасида шоир маҳораги ҳалсиз сеҳрли оламдир. Алишер Навоий қайси бир мавзуга қўл урмасин, уни ёритишда маҳорат

курсатади, қайси бир қаҳрамонни гавдалантиришга азм қилмасин, уни китобхон наздида бутун дунёси билан равшанлаштириб беради. Алишер Навоий жамиятдаги зиддиятларни тасвирлашда кўпроқ табиат оламига мурожаат қилган. Шоир тасвирларидаги ранг-баранглик кишини ҳайратга солади, табиат тасвири инсонни чексиз туйғулар оламига етаклайди. Масалан, Баҳор бутун борлиққа турли-туман либослар кийдиради, дала-ю боғлар қушларнинг нағмасоз оҳангларига тўлади, қуёш кулиб, заррин нурлар сочади. Дашту биебонлар турфа рангларга чулғанади. Нафақат табиатда, балки инсон зоҳир ва боғинида ҳам янгилиниш, мавжланиш, парижонлик, мафтунлик, шайдолик каби ҳолатлар кузатилади:

*Бодаю ишқу шабоб айёмию, фасли баҳор,
Панд нетсунким эрур ошуфталиларнинг чоғи¹.*

Табиатдаги ҳодисаларнинг барчасидан Алишер Навоий ошиқнинг индийли руҳий кечинмаларини очиб беришда маҳорат билан фойдаланган. Ошиқнинг руҳий ва жисмоний ҳолати фасллар, улардаги табиий ҳодисалар билан уйғун тарзда ўзгариб боради. Масалан, Баҳор айёмида ер юзини кўзларни қувонтирувчи қип-қизил лолалар қонлайди. Ошиқ наздида заминни яшнатган лолазор Баҳор шарофатидан эмас, балки маъшуқа юзи ҳажрида ошиқ кўзларидан тўкилган қон ёшларидан вужудга келган:

*Ер юзин тутқан баҳор айёми эрмас лолазор
Ким, юзинг ҳижронидин гирён кўзим қон йиғламиш².*

Ёки Баҳор фаслининг ажойиботлари — гулу гунча, ям-яшил майсаю сабзалар маъшуқанинг гунчамонанд кичкина оғзию, устки лабига шроват бахш этган майин тукчалар ила гўзалдир. Маъшуқа Баҳорнинг эмас, гўё Баҳор маъшуқадан нусха олган, унинг гўзалликларига ҳамдам:

*Гунчаю хандон била ҳуснунг гули хуррам баҳор
Хаттинг андоқ сабзаким, бўлғай анга ҳамдам баҳор³.*

Алишер Навоий шеъриятида ошиқ доимо Ҳақ васлини изловчи толиб, маъшуқа ҳажрида беҳисоб дардкаш қиёфасида намоён бўлади. Ҳазратнинг ўзлари «ишқ аҳлининг эрур ранги сариф» деб таъ-

¹ Навоий. МАТ. 4-том. — Т.: Фан, 1989. — Б. 422.

² Навоий. МАТ. 4-том. — Т.: Фан, 1989. — Б. 182.

³ Ўша асар. — Б. 140.

кидлаганларидек, бу йўлда ошиқнинг аҳволи танг, дилида ҳажр ва алам, оҳи жаҳонга тушган ўт, кўз ёшлари кўклам ёмғири, ранги эса «хазонлиг бўстон» кабидир. Маъшуқа — унинг акси. У ўзининг гулу гулгун чеҳраси, завқу шавққа тўла шўхликларини дариф тутиш ила ошиқ қалбини тирнайди. Ана шу ҳолатни шоир йилнинг икки фаслини бир мавсумда бўлиши каби турфа, янгилик, кишини ажаблантирадиган ва ажойиб ҳодиса сифатида тасвирлайди:

*Оразим акси юзунг ойина тушган турфадур,
Ким кўрибтур ҳам хазон бир ойда бўлмоқ ҳам баҳор¹.*

Алишер Навоий девонларида Куз фасли тасвири берилган ғазаллар ҳам жуда кўп бўлиб, уларнинг ҳар бир байтида айрилиқ дарди, фироқ азоби ошкор бўлиб туради. Байтлар аламдийда ошиқ қалб нидоларидан, соғинч изтироби билан кечган ҳижрон кунларидан сўзлайди: Куз фасли дарахтларнинг баргини заъфарон қилган. Салқин шабада хазон япроқларини учиради. Борлиқда юракни эзувчи бир сокинлик, диққанафаслик ҳукмрон. Шоир кўлига қалам олади. Унинг хаёлида ана шу сарғайиб бораётган боғ — ўз умри — ҳам ҳижрон билан кечаётган ҳаёти манзаралари кечади. У бераҳм ёр сиймосида намоён бўлгувчи тақдири азалга мурожаат қилади:

*Хазон фаслида ул ой жисму рухсоримни кўрган чоғ,
Дегайким бир қуруғ шох узра қолмиш бир сариғ яфрон².*

Шарқ шеърияти анъанасида ёр тимсоли инсон қалбининг гўзалликка бўлган ташналигини, табиат олдидаги ҳайратини ва бу ажойиботларидан вақти келиб маҳрум бўлишга маҳкум этилган тақдирлар аламини ифодалаб келади. Шунинг учун ёр гўзаллик, бераҳмлиқ, бевафолик тимсолида гавдаланади. Ушбу занжирнинг фалсафий ҳалқалари эса бамисоли дунё, тириклик, умр жон камидир... Шоир байтларида умр кузидаги хазон япроғи эса жудалик рамзидир:

*Ҳар хазон барги эрур, зореки даҳр озоридин,
Сарғариб мендек тушар айру сихийкад ёридин³.*

Бизнингча, шеърият мулкининг султони Алишер Навоийдек сўзни ўз ўрнида жилвакор ва мафтункор қўллаш ҳар қандай ижодкорга

¹ Ўша асар. — Б. 140.

² Навоий. МАТ. 4-том. — Т.: Фан, 1989. — Б. 215.

³ Ўша асар. — Б. 354.

ҳам насиб қилмаса керак. Зеро, Яратган ана шундай илоҳий истеъдодни Алишер Навоийга иноят қилганки, орадан 575 йил ўтса-да, унинг ҳар бир байти юзлаб талқинларга, беназир ижоди эса жуда кўп тадқиқотларга асос бўлмоқда.

МУМТОЗ ШЕЪРИЯТДА РАҚАМ СЕМАНТИКАСИ

С.Қ. Жумаева, филол.ф.н. (НавДПИ)

Шеърининг мазмун ва шакл компонентлари ҳамда уларнинг ўзаро алоқаси ҳақида мумтоз шоирларимиз жуда кўп мулоҳазаларни баён этиб кетишган. Бу мулоҳазаларнинг аксариятида шаклга нисбатан шеърда мазмун устун бўлиши зарурлигига қайта-қайта эътибор қаратилган. Масалан, Юсуф Хос Ҳожиб, Ҳайдар Хоразмий, Лutfий, айниқса, Алишер Навоийнинг шеърда шакл мукамаллиги ва мазмун гўзаллигининг бирлиги тўғрисидаги фикр ва хулосалари ҳанузгача ўзининг аҳамиятини сақлаб келмоқда.

Маълумки, анъанавий мавзуларда қалам тебратган классик шоирлар бадиий ижод жараёнида таассурот ва илҳомга суянишдан аввал илмга таянганлар. Улар вазн, қофия назариясини қанчалик пухта ўзлаштирсалар, бадиий санъатлардан баҳс юритилган илм тармоғини ҳам ўшанча чуқур эгаллашган¹. Рақамларнинг ҳақиқатлари билан қизиқиш, уларнинг рамзий-мажозий маъноларини шеърда ифодалаш тажрибаси ҳам илмсиз амалга ошмаган, албатта. Мумтоз поэтика қонун-қоидалари ва талабларига риоя қилмасдан у ёки бу рақамга даҳждор мазмунни таъсирли шаклда тасвирлашнинг ҳам иложи йўқдир. Зеро, бадиий санъат асосида маънонинг умуман бир ифода ёки тасвири тўғрисида эмас, балки унинг қандай тасвирланиши хусусида қаноат ҳосил қилиш керак. Агар рақам татбиқи нуқтаи назардан мумтоз шоирлар тажрибаларига диққат қилинса, улар рақамлардан у ёки бу мавзу, маълум бир тушунча ва ҳақиқатга доир мазмунни таъкидлаш усули сифатида фойдаланганликларига ҳам ишонч ҳосил қиламиз. Навоийнинг қуйидаги байтларига эътибор қаратинг:

¹ Бу ҳақда қаранг: А.Хусайний. Бадоеъ ус-саноеъ. — Тошкент, 1981; Шайх Аҳмад Тарозий. Фунун ул-балоға // Ўзбек тили ва адабиёти. 2002. №1-6; Шайхзода М. Асарлар. Олти жилдлик. 4-жилд. — Тошкент, 1972; Раҳмонов В. Шеър ғипатлари. — Т., 1972; Исоҳқов Ё. Классик адабиёт поэтикасидан маълумотлар / Ўзбек тили ва адабиёти. 1970-1973.

*Замон аҳлин вафосиз дебки, қилдим дostonлар сабт,
Навоий бир кишида гар вафо топсанг, суроқ ўртай¹.*

Ушбу байтда замона аҳлининг вафосизлиги, ҳеч кимда ваъдага вафо қилиш фазилатининг топилмаслиги айнан бир рақами орқали ифода этилади. Қуйидаги байтда ҳам «бир фатири хом» бирикмаси орқали мол-дунёга ружу қўймаслик, нафсоний ҳою-ҳавасларга берилмасликка даъват бор:

*Бўлма кун қурсин тилаб афлокдек саргаштаким,
Бир фатири хом билан осон ўтар ҳар кун маош².*

Аслида бундай усул дастлаб халқ оғзаки шеъриятида жорий қилинган. Форс-тожик тилида яратилган мана бу тўртликка диққат этайлик:

*Се бор бигуфтам, ки себ ор ба ман,
Аз боғи латофатат ду себ ор ба ман.
Се бор бигуфтаму наёварди себ
Ин ваъда хилофи карда се бар ба ман³.*

Ишқий мазмундаги ушбу рубоий ҳаракатини гўё уч рақами белгилаб тургандай. Айни пайтда «се бор» — «уч маротаба» иборасининг қайта-қайта тилга олинishi ҳам ошиқ, ҳам маъшуқа кайфиятини ёритиб беради. Бундан ташқари, у тажнис санъатини ишлатишга ҳам йўл очган.

Рақамлар воситасида маънони таъкидлаш ёки унга урғу бериш усулидан ислом адабиётининг дастлабки даврларидаёқ фойдаланилганлигини араб тилида ёзилган шеърлар ҳам тасдиқлайди. Эски даврларда ўн рақамига уйғунлик, мукамаллик тимсоли деб қаралган. Шу тушунчага таяниб айрим шоирлар комил инсон ҳақидаги фикрлар баёнида ўн рақамига таянганлар. Бунга бир мисол сифатида Ҳазрати Алининг қуйидаги байтларини келтириш мумкин:

*Жаҳон бойликлари ичра киши хулқиға зийнатдир:
Бири дини илоҳий ул, бири ақлу фаросатдир.
Учинчи давлатинг — илминг, кейин, тўртинчиси — ҳилминг,
Сахо бешинчиси, олтинчиси — эҳсони неъматдир.*

¹ *Алишер Навоий*. МАТ. 4-том. — Тошкент, 1989. — Б. 444.

² *Ўша асар*. — Б. 187.

³ *Ҳабибов А.* Рубоёти халқи ва китоби. — Душанбе, 1981. — Б. 138.

*Эрур еттинчиси лутф, саккизинчиси сабр ила бардош,
Шукрдир тўққизинчи, сўнг ўнинчи меҳру ҳимматдир¹.*

Мана бу рубоийда эса юракни ойнадай покиза айлаш учун ўн смон хулқдан қутулишга даъат этилган:

*Хоҳи, ки шавад дили ту чун оина,
Даҳ чиз бурун кун аз даруни сина.
Ҳирсу аламу ғазаб, дуругу ғайбат,
Бухлу ҳасаду риёву кибру кина².*

Айрим ўринларда рақамларни кетма-кет келтириш йўли билан фикр ривожлантирилади:

*Эй Навоий, сўз ила онча гуҳар сочтингим,
Баҳру кон кирди қора ерга сенинг килкингдин.
Бирига, ё ўнига, ё юзига, ё мингига,
Дегай эл найлагай ортуғ эса элик мингдин.*

Давр ва замон бедодлигидан шикоят оҳанглари эшитилиб турган қуйидаги байтда ҳам рақамлар асосий рол ўйнайди:

*Навоий, қилма айб афғону фарёдки, даврондин
Не бир фарёду ўн афғонким, юз фарёду минг афғон.*

У ёки бу шоир шеърятидан жой олган рақамларни шунчаки қайд қилиш билан мақсадга эришиб бўлмайди, албатта. Бунда поэтик образ ва образли маъно маъзини ёритиш нуқтаи назаридан иш юритилса, қўзланган натижалар қўлға киритилади.

ЎХШАТИШ АСОСИДАГИ САНЪАТЛАРНИНГ ФУНКЦИОНАЛ ХУСУСИЯТЛАРИ

З.А. Мамажонов, КИХИ (АДУ)

Ўхшатишнинг функционал хусусиятлари икки жиҳатдан: бадиий ижод ва ўқиш жараёнларини назарда тутган ҳолда ўрганилиши лозим. Агар бадиий ижод нуқтаи назаридан қарасак, ўхшатиш (унинг асосида юзага чиқаётган санъатлар ҳам) шоир ўй-ҳисларини ифода этишга, ўқиш жараёни нуқтаи назаридан қаралганда эса ўша ўй-

¹ *Ҳазрати Али ибн Абу Толиб*. Кўрсатилган асар. — Б. 286-287.

² *Ҳабибов А.* Кўрсатилган асар. — Б. 10.

ҳисларни идрок этишга қандай хизмат қилаётгани диққат марказини қўйилади. Масалани бу тарзда қўйишнинг асоси — бадиий ижод ва ўқиш жараёнларининг мулоқот, бадиий матннинг эса шу мулоқотни амалга ошириш воситаси эканлигидир. Модомики бу мулоқот нутқ ҳодисаси бўлмиш поэтик асар орқали амалга ошар экан, унинг моҳиятини идрок этиш учун тилшунослик ютуқларига таяниш мақсадга мувофиқдир. Шунга кўра, биз санъатларнинг функционал хусусиятлари деганимизда, тилшунослик илмида кенг маънода қўлланувчи «функционал ёндашув»га асосланамиз. Тилшуносликдаги функционал ёндашув, бир томондан, конкрет лисоний бирликнинг йирикроқ бутун таркибидаги ўрни, роли ва вазифаларини ўрганишни; иккинчи томондан эса, формал ёндашувдан фарқли ўлароқ, унга мазмун жиҳатидан, яъни мазмунни юзага чиқаришдаги хизмати жиҳатидан қарашни назарда тутаяди. Шу билан бирга, санъатларга функционал ёндашув уларнинг бадиий матн таркибидаги ўрни, бадиий информацияни етказиш, умуман, бадиий мулоқотнинг амалга ошишидаги роли ва вазифалари нуқтаи назаридан қараш демакдир. Зеро, фақат шундай ёндашув матнда қўлланган бадиий санъатнинг моҳиятини англашга имкон беради, тадқиқотчини фақат уларнинг саногини қайд этувчи бўлиб қолишдан сақлайди. Машҳур рус олими В.М.Жирмунский шоир қўллаган бадиий приёملарни ўрганишда формализмга оғиб кетиш хавфидан огоҳлантириб, бу ҳолда тадқиқотчининг битта-битта туггани капалакларни тўғнагичга санчиб тўплам қилиш билан машғул табиатшуносга ўхшаб қолишини айтилади. Яъни бундай ёндашув ўша капалаклар — санъатларни жонсиз қилиб қўяди. Ҳолбуки, «жиддий таҳлил у ёки бу бадиий санъатни қайд этиш билан чекланмасдан, ўша санъатнинг эстетик функцияси, унинг моҳияти, айти шу санъат нимани ифодаляётганини тушунишни назарда тутаяди»¹.

Ўхшатиш энг аввал фикрий амалдир. Фикрий амал сифатида ўхшатиш кишига аввалдан маълум (яъни анланган) нарса-ҳодиса орқали яхши маълум бўлмаган нарса-ҳодисани билиш, унинг моҳиятига яқинлашишга ёрдам беради. Шу жиҳатдан қаралса, унинг бадиий тафаккурда ҳам ғоят муҳим восита эканлиги аён бўлади. Ўхшатишнинг ушбу функцияси ишқий мавзудаги газалларда у қадар очиқ кўзга ташланмаслиги мумкин. Ўхшатишнинг билиш функциясини

¹ *Жирмунский В.М.* Введение в литературоведение. Курс лекций. — М.: Едиториал УРСС, 2004. — С. 425.

ёрқинроқ тасаввур қилиш учун, бизнингча, бошқа мавзуда битилган шеърларга муурожаат этиш мақсадга мувофиқ.

Маълумки, ҳазрат Навоий ижодида инсон умри, феъл-атвори, жамият ҳаётидаги ўрни ва вазифалари, ўзга инсонлар билан муносабатлари каби қатор муаммоларга бағишланган пурҳикмат асарлар кўплаб топилади. Улуғ мутафаккирнинг бу асарлари асрлар ошагинашаб келаётганининг асосий сабаби сифатида энг аввал уларда фикрнинг образли тарзда, гўзал ва таъсирчан ифода этилгани кўрсатилса, хато бўлмайди. Масалан, Навоий қитъаларидан бирида бундай ёзади:

*Ҳикмат аҳли шоҳни дарёга ташбиҳ этдилар
Ким, ҳам андин кўп зиёнлар элга, ҳам кўп суд эрур.*

*Гаҳ топар ғаввос бир соатда юз дурри самин,
Гаҳ наҳанг оғзида юз ҳасрат била нобуд эрур¹.*

Кўриб турганимиздек, шоир аввал қўллаган ташбиҳи ўзигача мавжуд бўлганини, яъни «ҳикмат аҳли шоҳни дарёга ташбиҳ этдиларини» қайд этади. Демак, Навоийнинг қитъани ёзишдан мақсади ушбу ташбиҳни такрорлаш эмас, балки уни шарҳлашдан иборат. Шеърнинг қурилиши шу мақсадга мувофиқ: биринчи мисрада зикр қилинган ташбиҳ кейинги мисраларда шарҳлаб берилади. Албатта, агар фақат шундангина келиб чиқсак, шеърнинг ҳам, унда қўлланган ташбиҳнинг ҳам қимматини пасайтирган бўламиз. Ҳолбуки, бу оддийгина шарҳ бўлмай, балки шоир ўз ҳаёти ва фаолияти давомида келган фалсафий ҳулоса, бадиий умумлашмадир. Шу жиҳатдан қаралса, Навоий қўллаган маънода ушбу ташбиҳ ҳам чин маънода оригинал деб саналиши жоиз. Чунки «шоҳ — дарё» қиёсида ўхшатиш асоси турлича бўлиши мумкин, Навоий бса унга аниқ бир маънони юклайди. Яъни иккинчи байтда «дарё — ғаввос» муносабатини тамсил қилиш орқали «шоҳ — фуқаро» муносабатини ойдинлаштиради. Шу боис унда шоирнинг бир инсон ва давлат арбоби сифатида англаган ҳақиқати ўзининг образли ифодасини топади, қитъа подшоҳ ва фуқаро муносабати ҳақидаги ихчам бир афоризмга айланади.

Яна бир қитъасига Навоий «Шоҳни аждаҳога нисбат қилибтурсурким, ганж умиди ҳам андин бору ранж бийми ҳам» деган сарлавҳача қўяди:

¹ *Алишер Навоий*. Мукаммал асарлар тўплами. 4-том. — Т., 1989. — Б.505.

*Жаҳон ганжиге шоҳ эрур аждаҳо
Ки, ўтлар сочар қаҳри ҳангомида.*

*Анинг коми бирла тирилмак эрур,
Маош айламак аждаҳо комида¹.*

Мазмунан юқорида келтирилган қитъалар бир-бирига яқин. Шунга қарамай, бизнингча, уларда бир муҳим фарқни ҳам кўриш мумкин. Агар биринчи қитъада фикр устувор бўлса, иккинчисида кечинма етказидир. Яъни биринчи қитъада шоир умуман шоҳ-фуқаро муносабати ҳақида сўз юритса, иккинчисида унинг конкрет ҳолатдаги руҳий кечинмалари тасвирланади. Зеро, шоир умрининг кагта қисмини саройда ўтказган ва муайян бир лаҳзада ўзини «аждаҳо комида» ҳис этганки, қитъада айни шу дамдаги ҳол ўз аксини топган. Демак, агар бадий образнинг «ҳис этилган фикр, англанган ҳис» эканлиги² ёдга олинса, биринчи қитъада «ҳис этилган фикр» (яъни кўнгилдан ўтказиб берилган фикр), иккинчисида «англанган ҳис» (яъни тафаккурдан ўтказилган ҳис)ни ифодалаш кўзда тутилгандир.

Булардан фарқли ўлароқ, «Такаллуф аҳлининг дунёга шефталигидаву дунёликка фирефталигида» дея сарлавҳа қўйилган қуйидаги қитъасида мушоҳада объектига муносабатни ифодалаш устуворлик қилади:

*Тунни зарбафт айлабон хиффатдин учқан ҳар тараф,
Йўқ ажаб гар бор эса дунё матои ком анга.*

*Ул чибинким кўзга олтун янглиғ эшнар хилъати,
Кўпраги, билжим, нажосат узрадур ором анга³.*

Дунёга муҳаббат қўйишни қоралар экан, шоир бундай одамларни нажас устида роҳат топувчи чивинга ўхшатади. Худди биринчи қитъадаги каби бунда ҳам тамсил санъати қўлланган. Иккинчи байтдаги тамсил учун асос бўлган ташбиҳ объектлари (дунё — нажосат, дунёга ошуфта одам — чивин)да шоирнинг фоний дунё ва унга боғланиб қолган одамларга муносабати яққол акс этади.

Кўриб ўтилган қитъалар ўхшатишнинг бадий тафаккур ва бадий мулоқотдаги тутган ўрни ва вазифалари ҳақида старли тасаввур бера олади. Аввало, унинг бадий тафаккурдаги функциясини

¹ *Алишер Навоий*. Мукаммал асарлар тўплами. 4-том. — Т., 1989. — Б. 512.

² *Борев Ю.* Эстетика. — М., 1987.

³ *Алишер Навоий*. Мукаммал асарлар тўплами. 3-том. — Т., 1988. — Б. 549.

олиб қарайлик. Ҳар учала қитъада ҳам ўхшатиш билиш предмети-нинг моҳиятини теран идрок этишга ёрдам бермоқда. Яхши маълумки, дастлабки икки қитъа шўро даврида Навоийнинг тузумга муносабатини ифодалайди дея талқин қилинган. Албатта, нутқда шу нутқ субъекти (бу ўринда шоир)нинг нутқ предметиға муносабати акс этиши табиий ва бу жиҳатдан қаралса, юқоридагича талқинларни буткул асосиз саналиши ҳам адолатдан бўлмайди. Айни чоқда, талқиннинг давр мафкурасига мослаштирилганидан кўз юмиш ҳам тўғри эмас. Диққат қилинса, учинчи қитъа билан қиёслаганда, аввалги иккисиди бадий билиш мақсади устуворроқ эканини кўриш қийин эмас. Бу фарқни юзага келтирувчи асосий омил эса, бизнингча, ўхшатиш объектининг табиати билан боғлиқдир. Қитъаларнинг биринчисиди шоҳға ўхшатиш объекти қилиб «элға кўп зиён ва кўп фойда келтириши» мумкин бўлган дарё олинган. Дарё эса, фойда ё зиён келтиришидан қатъи назар, ихтиёримиздан ташқаридаги объектив мавжудлик. Уни бор ё йўқ этиш инсон измида эмас: дарёдан зиён этиш эҳтимоли йўқ эмас, лекин усиз ҳам яшаб бўлмайди. Айни ҳол ҳазрат Навоий қитъада шунчаки замона ё тузумдан нолиган эмас, балки ўзини чинакам мутафаккир сифатида намоён этиб, уларнинг моҳиятини образли тарзда ифода этган дейишга имкон беради.

Иккинчи қитъада шоҳға ўхшатиш объекти қилиб аждаҳо олингани, бир қарашда, шоирнинг «салбий» муносабати ҳақида сўз юришига изн берадигандек кўринади. Бироқ бу ҳам, бизнингча, янглиш тасаввурдир. Чунки бу ўринда шунчаки аждаҳо эмас, балки «танж устидаги аждаҳо» ҳақида гап бормоқда. Аввало, бу ўхшатиш қадим ривоятлардан илдиоз олади: қайдаки хазина бор, албатта, унинг кўриқчиси — илон ёки аждаҳо ҳам бўлади. Агар қитъа шундан келиб чиқиб тушунилса, шунчаки «салбий» муносабат ҳақида гапириш жўнлаштириш бўлиб қолиши англашилади. Айтмоқчимизки, қитъа муайян лаҳзада шоир кўнглида кечган ҳиснинг англаниши натижаси улароқ яралган, бироқ энди ўша ҳис умумлашма образли фикрга айланган. Шу боис у теран ҳаётий ҳақиқатни ифода этади: дунё танжидан умидвор инсон «аждаҳо комида» яшашға маҳкум, дунёға бирак силкиган кишигина чин маънода озоддир. Ҳазрат Навоий чин овозлик орзуси билан яшади: ҳукумат ташвишларини қўйиб неча бора ҳажга кетишға чоғланди, шайх Абдулла Ансорий мақбарасида жорубкаш бўлишни тилади. Албатта, агар у зот истаса, қаршисида эркин танлов имкони пайдо бўлиши мумкин эди. Яъни у астойдил ҳаракат қилганида, султон Ҳусайн розилигини ҳам олиши мумкин

эди. Бироқ унинг ўзи «дунё ганжи»дан — юртининг осойиши ва фаровонлиги йўлида ҳоли қудрат хизмат қилишдан кечолмасди: «аждаҳо комида маош айламак»ни танлади. Аён бўладики, муайян лаҳзада шоир кўнглидан кечган ҳиснинг бадий идроки унинг ҳаётий принципини ифода этувчи образга дўнадики, бунда ташбиҳ санъати (хусусан, ундаги ўхшатиш объекти) ҳал қилувчи аҳамиятга эгадир.

Мазкур фикрларимизнинг нечоғли асосли экани иккинчи ва учинчи қитъаларни қиёслаганда янада равшанроқ кўринади. Бир қараганда уларнинг иккисида ҳам гап «дунё»га муносабат ҳақида боради. Бироқ биринчисида «жаҳон ганжи», иккинчисида эса «дунё матои» ўхшатиш объекти қилиб олинган. Ўхшатиш объектлари мазмунан бир-бирига яқин бўлса-да, улар услубий бўёқдорлиги жиҳатидан фарқлидир: биринчиси улуғвор тушунчага, иккинчиси эса тубан тушунчага мос келади. Яъни шоир ўзи ифодаламоқчи бўлган мазмунга мос ўхшатиш объектларини танлаганки, бу ҳам қитъани юқоридагича мазмунда тушуниш асосли эканини кўрсатади.

Худди шу қитъаларга бадий мулоқот нуқтаи назаридан қарасак, ўхшатишнинг ижодкор ва ўқувчи орасидаги мулоқотнинг амалга ошишида қанчалик муҳим эканини кўришимиз мумкин. Аввало, қитъаларнинг бари ўқувчига муайян информацияни — қиёслаш асосида ҳосил қилинган билимни етказмоқда, яъни репрезентатив функция бажармоқда. Муҳими шундаки, ўхшатиш фикрий амали ўқиш жараёнида ўзга онгда — ўқувчи онгида қайтадан кечади. Шунинг ўзиёқ қитъанинг ижодий ўқилишини, унинг санъат асари сифатида қабул қилинишини таъмин этади. Зеро, ўқувчининг ўхшатиш объектларини бир-бирига қиёслаш орқали мазмунни қайтадан яратиши лозим бўлади. Бадий мулоқот жараёнида етказилаётган информация қуруқ бўлмай, эмоционал-ҳиссий муносабатга йўғрилгандир. Демак, мулоқот субъектлари орасида фикрий алоқагина эмас, ҳиссий алоқа ҳам ўрнатилади. Ўхшатиш айни шу экспрессив функциянинг каттагина қисмини ўз зиммасига оладики, бунинг кўпроқ ўхшатиш объектлари табиати билан боғлиқ ҳолда юзага чиқиши юқоридаги фикрлардан маълум бўлди. Табиийки, етказилаётган информация ва унга эмоционал-ҳиссий муносабатнинг мавжудлиги ўқувчига муайян ғоявий-эстетик таъсир ўтказади. Чунки ўқувчи ижодкор таърибаси билан ўртоқлашди, у англаган ҳақиқатга ошно бўлди.

Демак, юқоридаги мисоллар таҳлилидан маълум бўляптики, ўхшатиш бадий мулоқот жараёнида кўзланувчи информация етказиш (репрезентатив), информацияга ҳиссий муносабатни ифодалаш (экспрессив) ҳамда тингловчи (ўқувчи)га муайян таъсир ўтказиш (аппе-

лигив) мақсадларининг ҳаммасига бирдек хизмат қилмоқда. Бунинг сабаби эса образнинг, образли ифоданинг ўхшатиш асосига қурилаганидир.

«ДЕВОНУ ЛУГОТИТ ТУРК»ДА АДАБИЁТШУНОСЛИККА ОИД МАЪЛУМОТЛАР

Ж.О. Худойбердиев, катта ўқитувчи (ЎЗМУ)

Адабий-эстетик тафаккурнинг шаклланиши ва тараққиётида фалсафий, илмий ҳамда тарихий асарларнинг ўрни катта. Бу жиҳатдан Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино каби қомусий олимларнинг асарларидаги адабиёт, санъат, шеър ва шоирлик хусусидаги фикрларни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоиз. Шунингдек, Юсуф хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий сингари буюк адибларнинг асарларида ҳам адабиётшуносликка доир фикрлар акс этган. Бу борда Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луготит турк» асаридаги адабиётшуносликка доир фикрларнинг аҳамиятини алоҳида таъкидлаш лозим.

«Девон»да кўплаб масалалар қаторида адабиёт ва адабиётшуносликка доир маълумотлар келтириб ўтилган. Луғатда берилган бош мақола сифатидаги сўзлар маъноларини изоҳлашда 300дан ортиқ икки ва тўрт мисрали шеърий парчалар, 300га яқин мақол ва маталлар келтирилган. XI аср ва унгача бўлган туркий адабиётнинг нодир намуналари сифатида мутахассислар томонидан эътироф этилган ушбу ёдгорликларнинг мавзу-мундарижаси, тузилиши кўплаб олимлар томонидан махсус ўрганилган¹. Луғатда икки нафар шоирнинг номи қайд этилган: бири бош сўз сифатида «Чучу» деб берилган ва у «турк шоирларидан бирининг номи»² тарзида изоҳланган; иккинчиси эса «анда» сўзи изоҳида «Аъша деган шоирнинг қуйидаги шеърлари»³, келтирилган. Бизнингча, Аъша, Аъшо бир кишининг исми бўлиб, матндаги сўз Солиҳ Муталлибов томонидан хато ўқилган бўлиши

¹ Абдураҳмонов А. Маҳмуд Кошғарий — улуг фольклоршунос // Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луготит турк» асари ва унинг туркий халқлар маданияти ҳамда жаҳон цивилизациясида тутган ўрни. Халқаро конференция материаллари. 2002 йил 25–26 ноябрь — Самарқанд, 2002.

² Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. Тошкент, «Ўзбекистон», 1993.

³ Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луготит турк), таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов. — Тошкент, т. I, 1960. — Б. 150–151.

мумкин. Чунки асарни рус тилига таржима қилган З.-А. М. Авезова¹, турк тилига ўирган Бесим Аталай², Аъша сўзини ҳар икки жойда ҳам бир хил ўқишган.

«Девон»да адабиётшуносликка оид айрим терминлардан намуналар ҳам берилган бўлиб, булар ўша давр адабиётининг, адабиётшунослигининг даражасини тўлалигича қамраб олмаса-да, давр фани тараққиётини белгилашда маълум бир фикрлар билдиришга асос бўли олади. Асарда келтирилган терминлар туркий тилда биринчи мартаба ифодалангани билан ҳам қимматлидир.

Ушбу терминлар ҳозиргача жуда кам сонли олимлар томонидангина ўрганилган. Р. Орзибеков³, А.Абдурахмонов⁴ каби олимлар Самарқандда бўлган конференцияда ушбу масала бўйича маъруза қилишган. Ўзбек адабиётшунослиги тарихини ўрганган Б.Валихўжаев «Девон»даги адабиётшуносликка оид маълумотларни йиғиб таҳлил этган⁵.

Б.Валихўжаевнинг фикрича, луғатда келтирилган адабиётшунослик билан боғлиқ атамаларни икки гуруҳга ажратиш мумкин. Булар насрий асарларга (этуқ, откунч, сов) ва шеърый асарларга оид атамалардир (қошуг, йир)⁶.

«Девон»нинг уч жилд шаклида чоп этилган ўзбекча таржимаси кўздан кечирилганда⁷, юқорида номлари қайд этилган адабиётшуно-

¹ *Махмуд ал-Кашғарӣ*. Диван луғатат-турк. Перевод и предсловие З.-А.М.Ауэзовой, индексы Р.Эрмерса. — Алматы: Дайк-Пресс, 2005. — Б.

² *Kâşgarlı Mahmud. Dîvanü Lügat-it-Türk. Çeviren: Besim Atalay, 5 Baskı, cilt I*, — Ankara: 2006. — Б. 130-131. *Kâşgarlı Mahmud. Dîvanü Lügat-it-Türk. Çeviren: Besim Atalay, 5 Baskı, cilt III*, — Ankara: 2006. — Б. 208.

³ *Орзибеков Р.* «Девону луғатит турк»нинг адабий тур ва жанрлар тарихини ўрганишдаги аҳамиятига доир // Махмуд Кошғарийнинг «Девону луғатит турк» асари ва унинг туркий халқлар маданияти ҳамда жаҳон цивилизациясида тугган ўрни. Халқаро конференция материаллари. 2002 йил 25-26 ноябрь — Самарқанд, 2002. — Б. 115-116.

⁴ *Абдурахмонов А.* Махмуд Кошғарий — улуг фольклоршунос // Махмуд Кошғарийнинг «Девону луғатит турк» асари ва унинг туркий халқлар маданияти ҳамда жаҳон цивилизациясида тугган ўрни. Халқаро конференция материаллари. 2002 йил 25-26 ноябрь — Самарқанд, 2002. — Б. 132-133.

⁵ *Валихўжаев Б.* Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. Тошкент, «Ўзбекистон», 1993. — Б. 47-50.

⁶ *Ўша асар.* — Б. 48-49.

⁷ *Махмуд Кошғарий.* Туркий сўзлар девони (Девону луғатит турк), таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов. — Тошкент, т. I, 1960. Махмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғатит турк), таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов. — Тошкент, т. II, 1961. Махмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғатит турк), таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов. — Тошкент, т. III, 1963.

нослар томонидан таҳлил этилмаган топилмоқ (табзуф), бўғин, ҳижо (ўж к) ёки шеърнинг вазнига қараб товушларнинг қисқартирилиши кибби айрим термин ва тушунчалар ҳам борлиги маълум бўлди. Шу боис, соҳа мутахассисларига қулайлик яратиш мақсадида Маҳмуд Кошғарий асарида берилган адабиётшуносликка оид термин ва тушунчаларнинг барчасини Солиҳ Муталлибов таржимасидаги ўзбекчи, нашрдаги кетма-кетлик асосида беришни лозим топдик. Шунингдек, ушбу атама ва тушунчаларнинг Б. Агалай (БА.) таржимасидаги турк¹ ва уйғур тили (УТ.)² нашрларидаги бетлари, уларнинг ўзбек тилидаги таржимадан фарқи жиҳатлари қавс ичида берилди. Нашр имкониятидан келиб чиқиб, араб алифбосидаги ҳарфларнинг усти ва остига белгилар қўйилмади.

этук — ҳикоя, эртақ; бирор мақсадни шоҳга билдириш, ҳикоя қилиш учун ҳам бу сўз қўлланади. Асли бир нарсани ҳикоя қилишдан олинган³.

ўжук — бўғин, ҳижо: битик ўжукләди — ҳарфларни ва китобни ҳижжалади (УТ. да «китобни ҳижжалади» тарзида берилган). Ҳижо ҳарфларининг ҳар бирига ҳам ўжук дейдилар. Бу нэ ўжук ол? — бу қандай ҳарф? Бу сўз албатта билан ёзилади³.

анда — у ерда. Ўғузлар «сўнг» маъносидаги сўз учуннига алмаштирадидлар. «У ерда» маъносида бошқалар билан бир хилда анда деб қўллайдилар. Алмаштириш араб тилида ҳам бордир. Чунки Қуръон-

¹ *Kâşgarlı Mahmud. Dîvanü Lügat-it-Türk. Çeviren: Besim Atalay, 5 Baskı. cilt I, — Ankara: 2006. Mahmud. Dîvanü Lügat-it-Türk. Çeviren: Besim Atalay, 5 Baskı. cilt II, — Ankara: 2006. Kâşgarlı Mahmud. Dîvanü Lügat-it-Türk. Çeviren: Besim Atalay, 5 Baskı, cilt III, — Ankara: 2006.*

² *Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк), таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов. — Тошкент, т. I, 1960. Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк), таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов. — Тошкент, т. II, 1961. Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк), таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов. — Тошкент, т. III, 1963. — Б. 98. Kâşgarlı Mahmud. Dîvanü Lügat-it-Türk. Çeviren: Besim Atalay, 5 Baskı, cilt I, — Ankara: 2006. — Б. 68.*

³ *Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк), таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов. — Тошкент, т. I, 1960. Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк), таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов. — Тошкент, т. II, 1961. Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк), таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов. — Тошкент, т. III, 1963. — Б. 101. Kâşgarlı Mahmud. Dîvanü Lügat-it-Türk. Çeviren: Besim Atalay, 5 Baskı, cilt I, — Ankara: 2006. — Б. 71-72.*

да Мусо алайҳисалом ҳикоясидаги иборасидаги сўзи маъносидадир. Яъни ўрнида алмашгандир. Чунки араб тилида нима? маъносидаги сўроқ олмоши жонлиларга, жонсизларга дир. Шунингдек, деган оягга ҳамга алмашгандир. Аъша деган шоирнинг куйидаги шеърида:

Сўзининг аслидир. Яъни бу ерда ҳам ўрнига алмашади¹.

откунч — ҳикоя (УТ. да «ҳикоя. Ўтган-кечган ишлар» тарзида таржима қилинган). *откунч откунч* — ҳикоя айтди².

отунди — ҳикоя қилди. Ол ханқа *откунч откунч* — у хонга ўз воқеасини сўзлади. Бу сўзнинг асли *откунди*, яъни эпитганидай ҳикоя қилди, демакдир³.

қошуғ — шеър, қасида, кўшиқ (БА. да «шеър, қасида», УТ. да «кўшиқ, шеър, қасида» тартибида берилган).

Шеърда шундай келган:

Туркән қатун қутин
Тэгур мэндин қошиғ,
Ајел сизни табуғи,
Отнур јаңи табуғ.

¹ *Маҳмуд Кошғарий*. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк), таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов. — Тошкент, т. I, 1960. Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк), таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов. — Тошкент, т. II, 1961. Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк), таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов. — Тошкент, т. III, 1963. — Б. 150-151. Kâşgarlı Mahmud. Dîvanü Lügat-it-Türk. Çeviren: Besim Atalay, 5 Baskı, cilt I, — Ankara: 2006. — Б. 130-131.

² *Маҳмуд Кошғарий*. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк), таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов. — Тошкент, т. I, 1960. — Б. 175. Kâşgarlı Mahmud. Dîvanü Lügat-it-Türk. Çeviren: Besim Atalay, 5 Baskı, cilt I, — Ankara: 2006. — Б. 161.

³ *Маҳмуд Кошғарий*. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк), таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов. — Тошкент, т. I, 1960. Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк), таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов. — Тошкент, т. II, 1961. Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк), таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов. — Тошкент, т. III, 1963. — Б. 208. Kâşgarlı Mahmud. Dîvanü Lügat-it-Türk. Çeviren: Besim Atalay, 5 Baskı, cilt I, — Ankara: 2006. — Б. 199.

⁴ *Маҳмуд Кошғарий*. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк), таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов. — Тошкент, т. I, 1960. Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк), таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов. — Тошкент, т. II, 1961. Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк), таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов. — Тошкент, т. III, 1963. — Б.357. Kâşgarlı Mahmud. Dîvanü Lügat-it-Türk. Çeviren: Besim Atalay, 5 Baskı, cilt I, — Ankara: 2006. — Б. 376.

Малика (шоҳ) хотинига мендан мақтов, қасида (қўшиқ) еткур ва холдмингиз янги хизмат билан йўлланади, деб айт⁴.

табзуғ — топишмоқ. Табзуғуқ табуздҷм — мен ундан бир топишмоқни сўрадим¹.

tizitudi — тизишди. *ол мэнi бiрлā jinjū tizitudi* — у мен билан марварид тизишда, шеър тузишда ва бошқаларда баҳслашишди. Ёрдамланиш учун ҳам бу сўз қўлланади (БА. да «у мен билан марварид тизишда баҳслашди. Шеър тузиш ва бошқа нарсаларни тизишда ҳам шундай», УТ. да «у мен билан марварид тизди.

Шеър, қўшиқ ва бошқа нарсаларни тузишга ҳам шундай дейилади. бирор нарсани тузишга ёрдамланишга ҳам шу сўз ишлатиллади» деб таржима қилинган)².

tuzıldı — тизилди, тизиб терилди (УТ. да «тизилди» деб берилган). *jinjū tizildi* — марварид ва шеър тизилди (БА. да «марварид ва қўшиқ тизилди» деб таржима қилинган). Нарса ўз-ўзидан тизилишига ҳам бу сўз қўлланади (УТ. да «шеър-қўшиқ тизилса, шунингдек ҳар қандай бир нарса узилгандан тизилишига ҳам шундай дейилади» тарзида таржима қилинган). Бу феъл ўтимли ҳам ўтимсиз функцияда ҳам келади³.

қошулди — қўшилди, яқинлашди. *Бир неч биргā қошулди* — бир нарса иккинчисига яқин келди, қўшилди. Уни бошқа нарса яқин-

¹ *Маҳмуд Кошғарий*. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк), таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов. — Тошкент, т. I, 1960. Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк), таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов. — Тошкент, т. II, 1961. Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк), таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов. — Тошкент, т. III, 1963. — Б. 429. *Kâşgarlı Mahmud. Dîvanü Lûgat-it-Türk. Çeviren: Besim Atalay, 5 Baskı, cilt I, — Ankara: 2006. — Б. 462.*

² *Kâşgarlı Mahmud. Dîvanü Lûgat-it-Türk. Çeviren: Besim Atalay, 5 Baskı, cilt II, — Ankara: 2006. — Б. 108.* Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк), таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов. — Тошкент, т. II, 1961. — Б. 100.

³ *Kâşgarlı Mahmud. Dîvanü Lûgat-it-Türk. Çeviren: Besim Atalay, 5 Baskı, cilt II, — Ankara: 2006. — Б. 145.* Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк), таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов. — Тошкент, т. II, 1961. — Б. 127.

⁴ *Kâşgarlı Mahmud. Dîvanü Lûgat-it-Türk. Çeviren: Besim Atalay, 5 Baskı, cilt II, — Ankara: 2006. — Б. 155-156.* Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк), таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов. — Тошкент, т. II, 1961. — Б. 135.

лаштирганда ҳам бу сўз қўлланади. *јёр қошулди* — шеър айтилди. Қўшиқ тўқилди ибораси ҳам шундан олинган⁴.

саулаиди — масал айтишди. *ол мэни бирлә саулаиди* — у мен билан масал айтишди, у менга масал айтди, мен унга масал айтдим. Шунингдек, хабарлар, сўзлар, ҳикоялар айтишга ҳам бу сўз қўлланади¹.

јір — куй, мақом. *ол јір јірлади* — у бир мақомни куйлади. Кўпинча бу сўз шеърга нисбатан қўлланади. Бу сўзни *јр* тарзида ҳам талаффуз қилинади. Ҳарф алмаштирилгандир².

јалма — пахтали тўн, форслар буни туркий халқлардан олиб *јалма* шаклида ҳам талаффуз қиладилар. Араблар форслардан олиб *јалмақ* шаклида қўллайдилар. Араблар қ ни ҳ га айланттирганлар (БА. да «Араблар -ҳ ни -қ га айланттирганлар» деб берилган). Чунончи: *кандани хандақ, јарани јарақ* қилиб олганлар.

Ҳеч ким бу сўзни турклар форслардан олганлар деб даъво қила олмайди. Чунки мен бу сўзни энг қирғоқ чегараларда яшовчи оддий турк халқларидан ҳам эшитганман. Булар бошқа халқлардан кўра, бу хил ёмғир ёпинчиғига муҳтожроқдирлар. Чунки буларнинг юртларида қор, ёмғир кўндир³.

Көг — (юмшоқ к билан) шеърнинг вазни, ўлчови. *Бу јір нэ көг јэи ол* — бу шеър қайси вазнда⁴.

¹ *Kâşgarlı Mahmud. Dîvanü Lügat-it-Türk. Çeviren: Besim Atalay, 5 Baskı, cilt II, — Ankara: 2006. — Б. 250. Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк), таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов. — Тошкент, т. II, 1961. — Б. 215-216.*

² *Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк), таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов. — Тошкент, т. III, 1963. — Б. 9. Kâşgarlı Mahmud. Dîvanü Lügat-it-Türk. Çeviren: Besim Atalay, 5 Baskı, cilt III, — Ankara: 2006. — Б. 3-4.*

³ *Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк), таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов. — Тошкент, т. III, 1963. — Б. 41-42. Kâşgarlı Mahmud. Dîvanü Lügat-it-Türk. Çeviren: Besim Atalay, 5 Baskı, cilt III, — Ankara: 2006. — Б. 34-35.*

⁴ *Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк), таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов. — Тошкент, т. III, 1963. — Б. 144. Kâşgarlı Mahmud. Dîvanü Lügat-it-Türk. Çeviren: Besim Atalay, 5 Baskı, cilt III, — Ankara: 2006. — Б. 131.*

⁵ *Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк), таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов. — Тошкент, т. III, 1963. — Б. 156. Kâşgarlı Mahmud. Dîvanü Lügat-it-Türk. Çeviren: Besim Atalay, 5 Baskı, cilt III, — Ankara: 2006. — Б. 143.*

Lip — *еазал*, мақом, куй (УТ.да «мақом, куй» тарзида берилган)⁵.

Saw — оталар сўзи (УТ.да «мақол» шаклида таржима қилинган). Чунончи, *sawda mundaг kэlip* — оталар сўзида шундоқ келди (УТ.да «мақолда шундай келган» деб таржима қилинган)¹.

Saw — қисса. Қадимги воқеалардан хабар бериш, айтиш (УТ.да фақат «қисса» деб берилган)².

Saw — ҳикоя. Бирор воқеани айтиб бериш³.

Saw — рисола, хат, кичик китобча (БА.да «хат, рисола» деб берилган)⁴.

Saw — сўз, нутқ (БА.да ва УТ.да фақат «сўз» деб берилган)⁵.

Saw — илгариги хабарлар, янгиликларни етказувчи (УТ.да «хабарлар, ривоятлар» шаклида таржима қилинган). Шундан олиб, *наби* — пайғамбарга *sawчи* дейилади. Чунки у бир қанча хабарлар эшиттиради, ёзилган нарсаларни етказди⁶.

¹ Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғотиг турк), таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Мугалибов. — Тошкент, т. III, 1963. — Б. 168. Kâşgarlı Mahmud. Dîvanü Lügat-it-Türk. Çeviren: Besim Atalay, 5 Baskı, cilt III, — Ankara: 2006. — Б. 154.

² Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғотиг турк), таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Мугалибов. — Тошкент, т. III, 1963. — Б. 168. Kâşgarlı Mahmud. Dîvanü Lügat-it-Türk. Çeviren: Besim Atalay. 5 Baskı?, cilt III, — Ankara: 2006. — Б. 154.

³ Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғотиг турк), таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Мугалибов. — Тошкент, т. III, 1963. — Б. 168. Kâşgarlı Mahmud. Dîvanü Lügat-it-Türk. Çeviren: Besim Atalay, 5 Baskı, cilt III, — Ankara: 2006. — Б. 154.

⁴ Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғотиг турк), таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Мугалибов. — Тошкент, т. III, 1963. — Б. 168. Kâşgarlı Mahmud. Dîvanü Lügat-it-Türk. Çeviren: Besim Atalay, 5 Baskı, cilt III, — Ankara: 2006. — Б. 154.

⁵ Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғотиг турк), таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Мугалибов. — Тошкент, т. III, 1963. — Б. 168. Kâşgarlı Mahmud. Dîvanü Lügat-it-Türk. Çeviren: Besim Atalay, 5 Baskı, cilt III, — Ankara: 2006. — Б. 154.

⁶ Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғотиг турк), таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Мугалибов. — Тошкент, т. III, 1963. — Б. 168. Kâşgarlı Mahmud. Dîvanü Lügat-it-Türk. Çeviren: Besim Atalay, 5 Baskı, cilt III, — Ankara: 2006. — Б. 154-155.

Са сен маъносидаги сўздир. *са ајурман* — сенга айтаман. Бу сўз охиридаги алиф *сэн* сўзидаги н ўрнига алмашгандир ёки э *а* сўзидан *нга* туширилгандир.

-н ўрнига алмашиниши арабчада ҳам бор. Чунончи, улуғ Тангри-нинг сўзидаги шоир *Аъшонинг* иборасидаги каби¹.

Чучу — турк шоирларидан бирининг номи².

јунчиди — *эр јунчиди* — камбағалликдан одамнинг аҳволи ёмон бўлди. Шеърда шундай келган:

Билгә бөкү јунчиди
Ажун аті јанчиди
Эрдәм эти тінчиди
Јэргәт тэгін суртулур

Замон аҳволини тушунтириб шундай дейди: билимдонлар аҳволи ёмонлашди, Замон уларни тишлаб азоб берди, ҳаттоки, одоб, фазилат гўшглари бузилди, сасиди. Заифликдан ерга тегиб судралмоқда. *танчади* сўзининг асли *танчади* эди. Сўнг шеърӣ зарурат юзасидан — *Ғ* ҳарфи туширилгандир. *Ғ* ҳарфини тушириш ўғуз ва қипчоқлар тилида мумкиндир.

Улар исм ва феълларнинг ўртасида келган *Ғ* ҳарфини туширадилар³.

алқти — *ол таварін алқти* — у молини йўқ қилиб юборди. Бошқаси ҳам шундай. Билгилки, икки сукунли ҳарфи ёнма-ён келган сўзлар оздир. Чунки икки сукунли сўзларнинг ёнма-ён келиши фақатгина ҳарфлари дейилган уч ҳарфлар билан қўшилиб келгандагина мумкин. Бу ҳол исм ва феълларда кенг қўлланувчи қоидадир.

¹ *Маҳмуд Қошғарий*. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк), таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов. — Тошкент, т. III, 1963. — Б. 225. *Kâşgarlı Mahmud. Dîvanü Lûgat-it-Türk. Çeviren: Besim Atalay, 5 Baskı, cilt III, — Ankara: 2006. — Б. 208.*

² *Маҳмуд Қошғарий*. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк), таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов. — Тошкент, т. III, 1963. — Б. 256. *Kâşgarlı Mahmud. Dîvanü Lûgat-it-Türk. Çeviren: Besim Atalay, 5 Baskı, cilt III, — Ankara: 2006. — Б. 238.*

³ *Маҳмуд Қошғарий*. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк), таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов. — Тошкент, т. III, 1963. — Б. 317-318. *Kâşgarlı Mahmud. Dîvanü Lûgat-it-Türk. Çeviren: Besim Atalay, 5 Baskı, cilt III, — Ankara: 2006. — Б. 303-304.*

Икки сукунлиларнинг ёнма-ён келиши фақат ана шу ҳарфларга боғлиқдир. Бу ҳарфлар талаффузи оғир сўзларни енгиллатади. Икки ҳарф бир ҳарф ҳолига ўтади. Шунинг учун шоирлар буларни бир ҳарф ҳисоблаб, бир ҳарф қаторида қўллашлари мумкин (вазнга зарар келмайди)¹.

sawcī — улуғ Тангри юборган элчилар (пайғамбарлар)дан бири. Бу сўзнинг асли хабар, мақол ва сўз маъносидаги *saw* сўзидан олинган. Пайғамбар ана шуларни (сўзларни) одамларга етказди².

tūrkladi — ол мэнн *tūrklādi* — у мени турклардан деб ҳисоблади, уларга нисбат берди. Бировни ажам ҳисобласа ҳам шундай.

Бу бўлимнинг буйруғи беш ҳарфлидир. Чунончи: *bərklā nē nī* — нарсани маҳкам қил дегандаги *bərklā* ва қуръа ташла маъносидаги *surilā* буйруқлари каби. Лекин бу сўзлар талаффузда тўрт ҳарфлига ўхшашдир. Шунинг учун улар қаторида берилди. Чунки икки сукуннинг бири талаффузда аниқ, очиқ сезилмайди. Шунинг учун шоир буни бир ҳарф ҳисоблаши мумкин. Мен буни юқорида баён этганман. Буларнинг бошқа хил вазифалари юқоридаги бобларда баён қилинган қоидага мувофиқ қиёс қилиб тузилади...³ Демак, «Девон»да адабиётшуносликка оид термин ва тушунчалар 27 та бош мақолада берилган бўлиб, шулардан 12 таси бош мақола, 15 таси бош мақола сифатида келтирилган сўзларнинг изоҳида қайд қилинган экан. Улар кўздан кечириладиган бўлса, адабий жанрларга (*отук* — ҳикоя, эртак; *откунч* — ҳикоя; *қошуг* — шеър, қасида, кўшиқ; *табзуг* — топишмоқ; *јир* — ғазал, мақом, куй; *јир* — ғазал, мақом, куй; *saw* — оталар сўзи; *saw* — қисса; *saw* — ҳикоя), шеър тузилишига *ўжук* — бўғин, ҳижо; *тизиуди* — тизишди; *тузулди* — тизишди, тизиб терилди; *көг* — (юмшоқ *к* билан) шеърнинг вазни, ўлчови), шунингдек, халқ оғзаки ижодига *табзуг* — топишмоқ;

¹ Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк), таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов. — Тошкент, т. III, 1963. — Б. 425. Kāşgarlı Mahmud. Dīvanü Lügat-it-Türk. Çeviren: Besim Atalay, 5 Baskı, cilt III, — Ankara: 2006. — Б. 419-420.

² Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк), таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов. — Тошкент, т. III, 1963. — Б. 445. Kāşgarlı Mahmud. Dīvanü Lügat-it-Türk. Çeviren: Besim Atalay, 5 Baskı, cilt III, — Ankara: 2006. — Б. 441.

³ Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк), таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов. — Тошкент, т. III, 1963. — Б. 448-449. Kāşgarlı Mahmud. Dīvanü Lügat-it-Türk. Çeviren: Besim Atalay, 5 Baskı, cilt III, — Ankara: 2006. — Б. 446.

савлашди – масал айтишди; *сав* – оталар сўзи), ёзма адабиётга оид эканлигини пайқаш мумкин. XI асрнинг ноёб ёдгорлиги ҳисобланмиш Маҳмуд Қошғарийнинг «Девон»идаги бу каби далиллар адабиётшунослик тарихи, ёзма ва оғзаки адабиёт тараққиёти, давр тили товуш таркиби ҳамда унинг шеърӣй матндаги хусусиятлари билан боғлиқ айрим масалаларни ўрганишда жуда муҳим аҳамиятга эга.

«ҲАР КИШИКИМ ТУЗЛУК ЭРУР ПЕШАСИ...»

Н. Шарипова, ўқитувчи (НавДПИ)

Навоий «Хамса»сининг илк достони «Ҳайрат ул-аброр»да инсонни ҳар жиҳатдан мукаммаллаштириб боровчи қатор инсоний фазилатлар ҳақида сўз боради.

Шулардан бири – тўғрилиқ, ростлиқдир. Инсоннинг жамиятда муносиб ўрин эгаллаб, «комил инсон» номига сазовор бўлиши, шунингдек, камолотга эришиб, саодатли ҳаётга мушарраф бўлиши кўп жиҳатдан унинг шахсиятидаги тўғрилиқ, ростлиқ фазилатларига боғлиқдир.

Навоийнинг «Ҳайрат ул-аброр» достонидаги тўғрилиқ қарашларини ўрганиш турли давр адабиётшунослигининг диққат марказида турган. Жумладан, Мақсуд Шайхзода, Ойбек, Азиз Қаюмов, Нажмиддин Комилов, Абдурашид Абдуғофуров, Иброҳим Ҳаққулов ва бошқа бир қатор олимлар ижодида «Ҳайрат ул-аброр» ва унда тўғрилиқ, ростлиқ қарашларининг инъикоси, бадиий тасвир воситалари, образлар тизими, муаллифнинг тимсол қўллашдаги маҳорати моҳирлик билан очиб берилган¹.

Ҳазрат Навоий ўз халқининг фидоий, жонкуяр фарзанди сифатида жамиятдаги барча инсонлар ҳам сўзию ҳам ўзида тўғрилиқни намоён этишини ва шу орқали мамлакатнинг гуллаб-яшнашини орзу қилади. Навоий тўғрилиқ дунёсининг вакили сайлаган инсонлар булар

¹ *Қаранг*: Шайхзода М. Асарлар. Олти томлик. Тўртинчи том. Ҳазрат мулкнинг султони. – Тошкент, 1972; Яна: Ойбек. МАТ. Ўн тўққиз томлик. Ўн учинчи том. – Тошкент, 1979; Яна: Ҳайитметов А. Навоий даҳоси. – Тошкент, 1970; Яна: Комилов Н. Турфа талқинлар. Ажрим қилувчи кўзгу ёхуд рост билан ёлғон можароси//Навоийга армуғон. – Тошкент, 2006; Яна: Абдуғофуров А. Буюк бешлик сабоқлари. – Тошкент, 1995; Яна: Абдуғофуров А. Навоий ижодида сатира. – Тошкент, 1972; Яна: Ҳаққулов И. Занжирбанд шер қошида. – Тошкент, 1989; Яна: И.Ҳаққул. Абдиқат фарзандлари. – Тошкент, 1990.

— туриш-турмуши, хатти-ҳаракатида тўғрилиқка одатланган шахслар, шунингдек, сўзни тўғри сўзловчилар, вазиятни тўғри назар ила баҳоловчилар ва ҳ.к.

Тўғрилиқнинг қирралари орасида *қўл ростлиги, тўғрилиги* энг асосийларидан. Шоир «қўли рост» инсонлар сифатида хатни чиройли биттувчилар ва ўғрилиқ дунёсидан йироқ юрувчи ҳамда бу иллатидан мутлоқ беҳабар кимсаларни тушунади. Навоий талқинича, хатни тўғри ёзадиган кишилар ҳақиқий соғлом шахслардир: Ростқалам халқ эрурлар салим¹. Шоир хатни тўғри ёзадиган инсонларга «Тенгри насиб айлаб анга шодлиқ» (202) дея муборак тилакларни изҳор этади. Шоир эгри қўл соҳибини икки маънода тушунади:

1) хатни эгри ёзувчилар, ёлғонни бўрттирувчи котиблар тимсолида;

Шоир эътирофича, эгри хат соҳибининг ўзини ҳам тўғрилиқка одатланган дейиш душвор: Эгри дурур хатки, эмас мустақим (177).

Шоир «Ҳайрат ул-аброр» достонининг ўн иккинчи мақолатида жамиятдаги айрим номақбул котиблар тимсоли ҳақида фикр юритади. Бу хилдаги кимсаларнинг иши ифво, фисқу-фасод. Ўз ёлғонини исботлаш учун узундан-уzun айбномалар ёзишдан қайтмайди. Шоир номақбул котибларни ёлғон битиклари учун «ўз юзидек саҳфани айлаб қаро» (196) дейди. Шоир талқинича, «қаро кўнгул» эгалари — котиблар одамларни алдаш, улар устидан ҳукмронлик қилиш пайида, шунинг учун ҳам сарвдай тўғри, савсандай озод одамларни ўз йўриғига юргизади:

*Банда қилиб чун тузуб ифсодни,
Сарв ила савсани озодни (197).*

Қалби ростлик нуридан мунаввар инсон ҳаммани ўзи сингари тўғри деб фикр қилади, шубҳага бориш, ишончсизлик хислатларидан бир қадар йироқ юради. Шунинг учун, кўпинча айрим каззоб котибларнинг «кизб» амалига ишониб, оқибатда чорасизликдан ўртади. Мазкур байтдаги сарв ҳамда савсан тимсоллари тўғри, тик ҳолатда ўсган дарахтлар бўлгани учун байтда тўғрилиқка одатланган, дунёқарашли, юриш-туриши, характерида тўғрилиқ чизгилари акс этган шахс тимсоли сифатида келтирилган. Бу ўхшатиш — ташбиҳи киноя бўлиб, сарв, савсанни айтиш орқали тўғридан-тўғри инсонни тушуниш, ўхшатилаётган нарса (мушаббих) — инсоннинг тушиб қоли-

¹ *Алишер Навоий*. Ҳайрат ул-аброр. ТАТ. Ўн жилдлик. Олтинчи жилд. — Тошкент: Фафур Гулом, 2013. — Б. 177 (Кейинги мисоллар ҳам шу китобдан олиниб, саҳифаси қавс ичида кўрсатилади).

ши китобхон учун сўз ўйинини юзага келтириб, шоир фикрини янада кучайтирган.

Шоир жамиятдаги номақбул котиблар сингари чиркин қалб эгаларига зид ҳолатда нафис ҳуснихат эгалари — муншилар образини келтиради, улар кўчирган битикларни «дилкаш чаман»га менгзайди, «сатрлар анда гулу сарву суман» дея улуғлайди, Аллюҳдан халқ ҳар доим уларга шодлик номаларини ёздиришини, саҳифаларидан хатлар чекинишини тилайди. Унинг гўзал ҳуснихатидан яралган хатлари сингари мақсад йўли ҳам равон бўлишини сўрайди:

*Ҳар кишишиким, хат аро чекса ул,
Бўлсун анга манзили мақсадга йўл (202).*

Шу ўринда ҳассос шоир Куръони шарифни кўчиришда тенгсиз ҳисобланган Ёқут тимсолини шарафлайди. Ўзининг «ростнавис» ва «поқдаст»лиги билан шуҳрат қозонган, машҳур мутасаввуф шайх Суҳравардий ҳамда халифа Мустаъсим таҳсинига сазовор бўлган Ёқут «тузлук»ни шоир айлагани учун ўзига тегишли мукофотга эришади:

*Сурати хат лутфидин ул поқдаст,
Бўлди қаламрав шаҳига ҳамнишаст (204).*

2) Ўғри-каззоблар тимсолида. Достоннинг тўртинчи мақолатида Навоий замонасининг айрим риёкор шайхларини ўз «адолат мезони»да «имтиҳондан ўтказиб», уларни халқ ишончининг ўғриси сифатида айблайди. Фикрини чиройли далиллаш, китобхонга бу масала ҳаёт билан узвий боғлиқлигини, конкрет ҳаётий муаммо эканлигини исботлаш мақсадида шоир деярли ҳар бир мақолатида халқ орасидан тимсол, анъана ёки урф-одатлардан мисоллар келтиради ҳамда талқин этилаётган масалага дахлдорлик нуқталарини кўрсатиб ўтади. Шу ўринда риёкор шайх характерини кенгроқ очиб бериш мақсадида Навоий халқ орасида подани бирлаштириб, тўғри йўлга бошловчи жонивор сифатида танилган эчки тимсолига мурожаат этади. «Қадим даврда ва шу жумладан, Навоий даврида Ҳиротда ҳар хил кўча найрангбозлари шаҳар ва бозорда баъзи бир жониворларни ва шу жумладан эчкиларни ўйнатиб юриб, томоша кўрсатар эдилар. Эчки зийрак ҳайвон бўлгани учун хўжайиннинг хоҳишига қараб ёғочга чиқар ёки томошабинлар ичидан биронта «ўғри»ни ушлаб, ёпишиб оларди»¹.

¹ *Шайхзода М. Асарлар. Олти томлик. Тўртинчи том. Ғазал мулкининг султони. — Т., 1972. — Б. 130.*

Навоий эчки ва шайх тимсолларини таққослаб, улар табиатидаги қарама-қаршилиққа китобхон эътиборини қаратади ва бу муқояса шайхнинг мағлубияти билан ниҳоя топади: бу тип шайхларнинг қилмишида эчкининг ишича тўғрилиқ йўқ. Сабаби, эчки ўғри тутади, бу эса ўғрилиқ қилади.

Эътиборга лойиқ жиҳати, байт биринчи мисрасидаги фикрга далил сифатида иккинчи мисрада эчкининг ўғри тутиш воқеаси мисол келтирилиб, тамсил (мисол келтириш) санъатининг чиройли намунаси яратилган:

*Учкуча ҳам йўқ ишида тўғрилиқ,
Ул тутиб ўғри, бу қилиб ўғрилиқ (116).*

Қадимдан халқимизда «қўли эгри» ибораси ўғри кишиларга нисбатан ишлатилиб, халқнинг уларга нафрати бисёр бўлган. Шунингдек, «Ўғри қўли кесилмагунча, ўғрилигини қўймас»¹ мақолида халқда бирор шахс ўғрилиқ қилганида унга қўлини кесиб тапплаш орқали жазо берилганига ишора бор. Шу анъанани Навоий ҳам ўз достонида тилга олади:

*Бўлса илик эгрилик ичра самар,
Эл ани кесмакда туз этгай магар (177).*

Бир ўринда ўғрига «қўлини кесиб» орқали бериладиган жазони лойиқ кўрган шоир бир ўринда афв этиш, гуноҳларидан ўтиш орқали ҳам унинг зимистон қалбини маърифат ёдуси ила равшан қилиш мумкинлигини уқтиради ва бундай юксак вазифани дostonнинг ўн учинчи мақолатида марҳаматли Айюб зиммасига юклайди. Шоир ялғирофича, аслида ўғри ҳам жамиятнинг аъзоси. Узоқ йиллар давомида халққа маънавий мададкор бўлиб келган Навоий ўғрига ҳар доим қаттиқ жазони лойиқ кўриши мумкин эмас эди. Ўғрини кечира билиш ҳам ўғри шахсиятидаги мудраб ётган тўғрилиқ хислатларини уйғотиши, уни ростлик водийсига муяссар айлаши мумкин. Буни яхши англаган шоир мазкур қарашларининг ифодаси сифатида дostonга «Марҳаматли Айюбнинг безори ўғри эгрилигини тузатгани...» ҳақидаги ҳикоятни киритади. «Беҳад улуг юк» билан «кичик тешук»ка сизмаган «кисабури нақбзан»га уйининг эшигини очиб йўл кўрсатган Айюб қилмиши қаро ўғрининг ҳолини забун, қаддини ниғун айлади (қаддини букди). Ўғри қилмишидан минг пушаймонлар ила шайхнинг табаррук оёғига бошини қўйди, хижолат ўти

¹ Ўзбек халқ мақоллари. — Тошкент, 2005. — Б. 50.

вужудини хас каби ўртади. Айюбнинг оқилона тадбири туфайли ўғри қалби нурафшонлик топди:

*Комил анга берди чу бу парвариш,
Айлади бир авф била мунча иш (214).*

Навоий тўғрилиқни бетақрор тимсоллар орқали чиройли далиллар экан, бундан асл мақсади китобхон шахсиятида шу эзгу фазилатни қарор топтириш орқали уни жамиятда муносиб ўрин эгаллай оладиган комил инсон қилиб тарбиялаш эди. Биз ушбу ғояларни ўқиб-ўрганиш баробарида, унга амал қилиб, ёшларимизни ҳам давват этсак, бобомизга муносиб авлод бўлганимиз ҳолда, юртимиз фаровонлиги ва тараққиётининг бундан-да юксалишига муносиб ҳисса қўшган бўлардик.

«САДДИ ИСКАНДАРИЙ»ДА НАБОТОТ, ҲАЙВОНОТ, ЖАМОДОТ ТАСВИРИ

О. Абдулҳакимова, магистрант (ЎЗМУ)

Кишилиқ жамияти табиат билан чамбарчас боғлиқ. Шу сабабли уни табиатдан айри тасаввур этиб бўлмайди. «Инсоншунослик» дея таърифланган адабиётда шу боисдан ҳам пейзаж тасвири алоҳида ўрин тутали. Чунки ёзувчи бадиий асар сюжетида кўзланган мақсадни ёритишда пейзаждан фойдаланади. «Пейзаж» французча мамлакат, жой сўзларидан олинган бўлиб, бадиий асарда акс эттирилган жой, табиат тасвиридир¹.

«Адабиётшунослик луғати»да пейзаж куйидагича илмий тасниф этилган: «Пейзаж статик ёки динамик бўлиши мумкин. Ёзувчи пейзажни воқеалар ривожини тўхтатиб қўйганча муфассал тасвирлаши статик пейзаж бўлса, воқеаларга тааллуқли деталларни воқеалар давомида бериб бориши динамик пейзаж ҳисобланади»².

Ҳазрат Навоий «Хамса»нинг бошқа дostonлари сингари «Садди Искандарий»да ҳам пейзаждан маҳорат билан фойдаланган. Дoston сюжетининг барча ўринларида қаҳрамоннинг руҳий ҳолати пейзаж билан уйғун тасвирлангани бунинг исботидир.

¹ *Ҳотамов Н., Саримсоқов Б.* Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изохди луғати. — Т.: Ўқитувчи, 1983. — Б. 228.

² *Қуронов Д., Мамажонов З., Шералиева М.* Адабиётшунослик луғати. — Т.: Академнашр, 2010. — Б. 221.

Жонсиз табиат, ўсимликлар олами, ҳайвонот дунёси қандай вужудга келди? Дostonда бу саволга шундай жавоб берилади:

*Чу обога бу навъ бердинг сифот,
Алар тахтида айладинг уммаҳот.
Аммо еттию тўрт қилдинг ано,
Натижа уч этдинг булардин яно.*

Ушбу матндаги «тўрт она» ва «уч фарзанд»нинг («уч натижа») ишюҳини Абу Райҳон Беруний шундай таърифлаган: «Уч тўрт — осмону фалак икки пояс — экватор ва эклиптикага бўлинади. Бўлақларнинг ҳар бири яна учта тенг бўлақларга бўлинади ва уларнинг ҳар бири буржни англатади».

Демак, аслиятдаги мазмунни куйидагича талқин этиш мумкин: оталар, яъни етти қат осмон шундай хусусиятларга эга экан, сен улар тагида оналарни яратдинг. Отани етти ва онани тўртта қилдинг (тўрт унсур) ва улардан уч фарзанд — жонсиз жисмлар, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини пайдо этдинг.

Дostonдаги пейзаж тасвири уч кўринишда: наботот, ҳайвонот, жамодот тасвири орқали намён бўлади

Наботот тасвири. Шоир табиат ҳодисаларини тасвирлар экан, уни жамият билан уйғунликда кўради. Жумладан, ёшлиқ ва қарилик таърифида сўз борар экан, ижодкор қариликни умр фасллари ичра кузга нисбат беради. Хазон фасли ҳисобланган кузни шоир шунга монанд равишда «сариглик» сифатлаши орқали тасвирлайди:

*Бўлур юз нечукким хазон яфроғи,
Саригликқа лекин юз урғон чоғи.*

«Хазон яфроғи» жумласи ҳосил қилган истиора муаллиф фикрларининг таъсирчан ва бадиий мукамал чиқишини таъминлаган. Умуман, ҳазрат Навоий ижодининг хос хусусиятларидан бири фикрни бир байтнинг ўзида бир неча бадиий санъатлар билан зийнатлай олиш маҳоратида кўринади. Куйидаги байт ҳам бу фикрни тасдиқлайди:

*Чинор илгидек титрар эл панжаси,
Вале бўлса ул барг ел ранжаси.*

Қўллар худди ел текканда қалтирайдиган чинор шохларидек титраши — бу бетақрор ташбеҳ ҳам қарилик таърифида бағишланган ва унинг хусусиятларини образли ифодалашга хизмат қилган.

*Асарчи илик титрар ул баргваш,
Томурлар қурур, уйлаким обкаш.*

Модомики қўлларинг бамисоли баргдай титрар экан, томирларинг худди дарахт илдиэларидек қурий бошлайди. Мазкур байтларда табиат ва инсон умрининг моҳияти ўзаро мутаносибликда тасвирланади.

Шоир ўз бадиий ниятини пейзаж воситасида таъсирчан ва гўзал бадиий шаклда ифодалашга эришган.

«Садди Искандарий»нинг ҳинд ҳукмдори Искандарни Нигор ўрмонини томоша қилдиргани тасвирланган бобида ўрмондаги дарахтлар манзараси мана бу тарзда ифодаланади:

*Келиб бешадин атри анбар насим,
Қилиб тийра туфроғни абҳар шамим.
Муқорин келиб сандалу обнус,
Шабаҳ бирла ул навъким сандарус.
Насемики сандал саридин етиб,
Димоғ уйини сандалолуд этиб.*

Ўрмондан анбар атрининг ҳиди эсар, қора тупроғидан эса, бўтақуз гулининг бўйи анқир эди. Сандал билан обнус дарахтлари худди мунчоқ билан қаҳрабодек ёнма-ён турардилар. Сандал дарахти томонидан эсган шамол киши димоғини сандал ҳидига фарқ қилар эди.

«Навоий асарлари луғати»да «сандал» ва «обнус» сўзлари маъноси қуйидагича изоҳланган: «Сандал — арабчадан олинган бўлиб, ёғочи қора-сариф рангли, хуш исли дарахт. Обнус— форсчадан олинган бўлиб, икки маънода қўлланилади: 1) қора тусли қаттиқ ва хушбўй дарахт; 2) қора тус, қора»¹.

*Шажар ҳар бири еткуруб кўкка бош,
Бўлуб барғлар ичра пинҳон қуёш.*

Кўриниб турибдики, дostonда наботот олами тасвири асар образларининг ёрқин, таъсирчан чиқишига, муаллиф бадиий-эстетик идеалининг ўзига хос ифодаланишига хизмат қилган.

Ҳайвонот олами тасвири. «Садди Искандарий»даги ҳайвонот дунёси тасвири дostonда ифодаланган эпик тафаккур кўламини яққолроқ ҳис этиш имконини беради. Доро билан Искандар ўртасидаги

¹ Навоий асарлари луғати (Тузувчилар: П.Шамсиев, С.Иброҳимов). — Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1973, — Б. 545.

жангда Искандар Доронинг лашкари кўплигидан хавотирланади, лашкарлари оз бўлгани учун мағлуб бўлиб қолмасмикинман деган ўй уни ташвишга солади, шунда икки какликнинг уришаётганини кўриб қолади:

*Бири жусса ичра забардастроқ,
Яна бир ҳақир эрдию настроқ.
Анга неча қувват, мунга онча заъф,
Де олгонча қувват, де олгонча заъф.*

Искандар икки какликнинг жуссаси ва қуввати даражасидани фарқни кўриб, бу ҳолатни ўзи билан Дорога қиёс қилади. Шунда бургут келиб, кучли какликни олиб кетади, кучсиз эса ерла жавлон уриб қолади. Ҳазрат Навоий бу икки каклик воқеаси тасвири орқали Искандарнинг Доро устидан ғалабасига ишора қилади. Шоир асар қаҳрамонининг руҳий ҳолатига ҳатто ҳайвонот олами ҳам нечоғлик таъсир қилишига урғу беради. Бу орқали ўқувчини табиатдаги ҳар бир ҳодисадан ибрат олишга чақиради.

Мана бу байт эса, ирсоли масал санъати орқали халқона ҳикматни ўзида мужассам этгани билан юксак бадий қимматга эга:

*Ким истар қорин бирла арслонни тўқ,
Ёрар топса фуриат анинг қорнин — ўқ.*

Мазмуни: кимки арслоннинг қорнини тўйғазиш ташвишини қилса, фуриат топиб, арслон унинг ўз қорнини ёради. Яъни ёвузга ихтилик қилиш одамларга ёмонликни раво кўриш билан баробар. Қуйидаги байтда айна шу мазмун илон мисолида бетакрор бадийликнинг этилган:

*Йилонни киши тутса саркўфта,
Балодин қилур ўз йўлин рўфта.
Ва гар берса ўз жайби ичра маҳал,
Ўзи қатлиғадур таноби ажал.*

Теран фалсафа, халқона ҳикмат, бадий шакл ва мазмун мутаносиблиги, юксак поэтик маҳорат — дostonдаги ҳайвонот олами тасвирида ана шу хусусиятлар уйғунлиги юксак маҳорат билан ифодаланган.

Жамодот тасвири. «Жамод» сўзи Навоий асарлари луғатида «жонив ва табиат (тоғ, тош ва ҳақозолар)» дея таърифланган. Демак, жамод

дот жонсиз табиат тасвирини ўз ичига олади. «Алишер Навоий жамодот ҳақида «Садди Искандарий» достонида бундай ёзди:

*Бирига ҳажар жисмидин тўшадур,
Анга нақд балким жигаргўшадир.*

Улуғ шоир бу ўринда жамодот асосида тошлар ётишини, уларнинг бағрида қимматбаҳо маъданлар борлигини лўнда ифодалаган¹.

Достонда Навоий ўз олдига жамодот тасвири орқали Искандар кечмишини бадиий тасвирлаш мақсадини қўяди. У бугун дунё бўйлаб саёҳат қилар экан, жамодот дунёсига дуч келади. Яъни тоғу тошлар, ўрмонлар, дарёю денгизлар ва океанлар — буларнинг барчаси жамодотни ташкил этади.

«Искандар достон воқеалари давомида куруқликда ўз ҳокимлигини ўрнатгач, энди денгиз сафарига чиқишни, океан марказига бориб, сув остига тушишни орзу қилади. Шу муносабат билан унга Сукрот оламнинг тузилиши, дунёнинг сувли қисми, денгизлару ороллар тўғрисида маълумот беради.

Достонда Навоий Искандарнинг океан сафари ҳақида сўз очар экан, шу аснода қадам-бақадам океан ва унда сафар қилувчилар ҳақидаги ҳикояга ўтади. Достондаги сувли муҳит қандайдир ваҳимали-сирли жой сифатида талқин этилади. Лекин Нигор ўрмонзори тасвиридагидек гўзаллик, кўтаринкилик ўрнига океан тасвирида бир қадар ваҳималилик ва қизиқишни орттирувчи мўжизаворлик биринчи ўринга чиқади»².

Маълум бўладики, жамодот тасвири муаллиф ғоясини ифодалаш ҳамда достон бадииятини таъминлашда муҳим ўрин тутади.

Бир кичик мақола доирасида «Садди Искандарий»дек йирик достонда наботот, ҳайвонот ва жамодот олами тасвирини тўлақонли илмий таҳлил этиш, табиийки, имконсиз. Қисқа хулоса шуки, бу учлик тасвири орқали ўқувчи, биринчидан, улуғ мутафаккир яшаган давр жамодот, наботот ва ҳайвонот олами билан танишса, иккинчидан, буюк шоирнинг тенгсиз бадиий маҳорати сирларини чуқурроқ ўрганиш имконига эга бўлади.

¹ Расулов А. Бадиийлик — безавол янгилик. — Тошкент: Шарқ, 2007.

² Эркинов А. Навоий — пейзаж устаси. — Тошкент: Фан, 1988.

УЧИНЧИ БЎЛИМ АДАБИЁТШУНОСЛИК МЕТОДОЛОГИЯСИ ВА ТАРИХИ

БАДИЙ МАТНГА АСОСЛАНГАН КОНЦЕПЦИЯЛАРНИНГ АДАБИЁТ НАЗАРИЯСИДАГИ ЎРНИ

Ҳ. Болтабоев, филол.ф.д., проф. (ЎзМУ)

Матнга асосланган назариялар (формал-структурал ёндашув, *лингвистик*, *нарратология*) учун бадий матн назарий фаннинг бирламчи объекти бўлгани учун матн моҳияти (назарияси), таркиби (структураси), талқини (герменевтикаси), ифодавийлиги каби илмий муаммолар бу йўналишдаги адабиёт назариясининг предметини ташкил қилади.

Сўнги даврда хорижий мамлакатларда, биринчи навбатда, АҚШ, Буюк Британия, Германия, Россия, Туркия ва Эронда нашр этилган ва этилаётган айрим назарий қўлланмаларнинг йўналиш ва аспектларини ўрганган ҳолда муаммони *матн – муаллиф – китобхон – адабий жараён* масалалари тартибида ёритишни мақсадга яқин деб билдик. Чунки адабиёт ва санъат спецификасидан гап бошлаш ҳали матн ва унинг муаллифи (адресант) билан адабий мулоқотга киришиб улгурмаган ўқувчи (адресат) учун бир мунча ноқулайлик гўдириши, истаб-истамай анъанавий кўрсатмаларга осон кўникиб олиб боришга мажбур бўлиши мумкин. Бироқ буни бадий адабиёт спецификасидан узоқлашиш деб тушунмаслик лозим. Бадий адабиётнинг эстетик мақсади ва ижтимоий вазифаларини тушуниш учун ҳам, биринчи навбатда, матн таниш, бадий асарнинг бетақрор санъат намунаси эканини ҳис қилиш лозим. Бадий матннинг ички конструкцияси сўз санъатида уни муайян асар қурилиши билан боғлиқликда ўрганади. Бу жиҳатдан матн ва асарга тенглик аломати қўйилмаса ҳам кўпроқ шакл ва мазмун бирлиги ҳамда уларни бадий бутунликда тутиб турувчи компонентлар нисбатидан келиб чиқиш лозим. Чунки матнда ҳеч бир компонент, ҳатто кичик бир детал ҳам мазмун жиҳатдан мустақил тарзда яшамайди. Улар доимо бир тирик организмни ҳаракатга келтириб турувчи аъзолардай бири иккинчисини тақозо қилади. Матн конструкциясини ўрганганда мана шу тақозолик, яъни ички алоқадорлик сақланиши

лозим. Мумтоз адабиётшунослик бадий матн таркибига муносабат-да мана шу ички алоқалорликдан кўра, уларни шартли равишда уз-ларга тақсимлаш ва ҳар бир компонентнинг матндаги ўрни ва вази-фасини имкон қадар аниқроқ кўрсатиш йўлидан борган. Шунинг учун ҳам XX аср бошларида юзага чиққан адабий мактабларда матн-га дастлабки муносабат унинг компонентларини ўрганишга кири-шиш билан бошланди. Бу жиҳатдан мазмунни устувор деб билувчи *вульгар социологик* қарашлар билан матннинг бадий санъат асарига айланишида «хизмат қилган» шакл компонентларини ўрганишга ҳара-кат қилган формал оқим вакиллари ўртасида кескин курашлар куза-тилди.

М. Бахтиннинг «Тилшунослик, филология ва бошқа гуманитар фанларда матн муаммоси» иши гарчи тугалланмаган тадқиқот ҳисоб-ланса-да, матн билан иш кўрадиган гуманитар фанлар учун асосий йўналиш беради. Муаллиф ёзишича, матн филология фанларида дастлабки берилганлик (первичная данность) сифатида қабул қили-нади. «Матн шундай борлиқ (фикр ва туйғулар борлиғи)дирки, ундан барча гуманитар фанлар озиқланадилар. Қасрдаки матн бўлма-са, у ерда тафаккур ва тадқиқ этилувчи объект ҳам бўлмайди»¹. Аввал матннинг бирламчи эканига ишонч бўлиши керак, сўнгра унинг талқинига ўрин берилади. Шунинг учун ҳам тадқиқот мақ-сади қандай бўлишидан қатъий назар, бошланғич манзил (исхол-ной пункт) матндир. Адабиётшунос учун матннинг ифодавийлиги, яъни санъат асари сифатида муайян фикр ва туйғуларни ифодалов-чи восита, ўз ўрнида тадқиқот объекти бўлиши мумкин. Ифода-вийлик муаллиф нияти ва унинг ижросида кўзга ташланади. Бу икки омилнинг ўзаро динамик муносабати матн тақдирини белги-лайди. Муаллиф нияти қатъий равишда асарнинг сўнгигига қадар сақланмаслиги мумкин. Чунки ният ижро давомида бадийлик қонуниятларидан келиб чиқиб ўзгаради. Бу жиҳатдан муаллиф тас-вирдаги характер мангигидан келиб чиқади. Масалан, Лев Тол-стойнинг ниятига кўра, асар ниҳоясида Анна Каренина княз Вроп-скийга турмушга чиқиши лозим эди. Бироқ қаҳрамон муаллиф ниятига «бўйсунмай» ўз жонига қасд қилади. Ёки Абдулла Қоди-рий учун Кумушнинг Зайнаб томонидан захарланиши режадаги сюжет чизигида белгиланмаган эди, персонажнинг бу ножўя ҳара-

¹ Бахтин М.М. Проблема текста в лингвистике, филологии и других гума-нитарных науках / Эстетика словесного творчества. — М.: Искусство, 1986. — С. 297.

кати муаллифни ҳам ларзага солади ва муаллиф ҳам ўз қаҳрамони ўлимидан азият чекади.

Агар матн муаллифини бирламчи субъект деб белгиласак, матн таҳлилида иккинчи субъект китобхон ҳам қатнашади. Худди шу ҳолнинг ўзи матнга нисбатан диалогик муносабатнинг илк шаклидир. Бундан ташқари матннинг ташқи жиҳатлари унинг «ичкараси» билан ҳам диалогик муносабатга киришади. Шу ўринда тадқиқотчи бу диалогик муносабатнинг ҳар икки томонидан хабардор бўлиши лозимки, у матндаги ташқи лексикологик ва стилистик бирликлар билан иш кўрса, матн «ичкараси»даги эстетик моҳиятдан узоқлашиши мумкин.

Демак, бу билан матннинг лингвистик бўлмаган бошқа бир эстетик жиҳати юзага чиқадики, адабиётшунос кўпроқ мана шу жиҳат ва унинг атрофидаги масалалар билан машғул бўлиши лозим. Бу тадқиқотчи фақат эстетик билимлар доирасида иш кўриши керак дегани эмас, балки у матн ортида турган табиий (миллий) тил — нутқ фаолиятини ҳам чуқур ўзлаштириши лозим. Чунки ҳар бир матн тил орқали реалланади, бадиий асарда унинг реаллашув жараёни эса одатдаги грамматик қонуниятлар асосида юз бермаслиги мумкин. Шу ўринда лисоний ва эстетик таҳлил шунчаки бирланибгина қолмай, балки тил материали ва ифода воситаларнинг диалектик муносабатига эътибор қаратилади.

Бу вазифаларнинг жорийланиб, мақсад сари олиб борилиши билан бирга вазифаларнинг ўзгариши ҳам ҳар икки талқин чегараларининг ўзгаришига сабаб бўлади. Бу ўриндаги фарқ фонология билан фонетика ўртасидаги фарқ кабилар. Фердинанд де Соссюр тил ва нутқни фарқлагани каби унинг давомчиси Н.С.Трубецкой ҳам фонетикани материал ҳолидаги нутқ товушларини ўрганувчи, фонологияни эса тил тизимида алоҳида маънони (поэтик маъно бўлиши мумкин — Ҳ.Б.) фарқлаш вазифасига эга бўлган таълимот сифатида кўрсатган эди¹.

М. Бахтин матн структурасида англашилиши лозим бўлган руҳ ҳақидаги таълимотни матн поэтикасини ўрганишга сафарбар этади. Чунки руҳ матнгача аввалдан белгилаб қўйилган қоидалар асосида эмас, балки матнни амалга ошириш жараёнида белгилар орқали солинган этилади. Матн назариясидаги бу жиҳат чуқур, бой ва нафис тушунилиши керак. Актёр ижросида унинг ҳаракати, имо-ишора белгилари муайян вазифани бажаргани каби матндаги белгиларнинг

¹ Қarang: Трубецкой Н.С. Основы фонологии. — М., 1960.

ҳаракатини ҳам нозик кузатиш керак бўлади. Чунки матн ҳаёти ва тақдири доимо «икки онг ва икки субъект» (юқорида эслатилган муаллиф ва адресат — Ҳ.Б.) чегарасида ривожланади. Бу икки онг учрашуви тайёр (ҳаёт материали — Ҳ.Б.) ва матндаги мураккаб алоқадорлик — қолипловчи контекстнинг яратилиши ҳамда идрок этилиши билан ниҳояланади. Ҳар икки кутбнинг иштироки яратувчи тилининг умумийлиги ва яратилаётган матннинг ягона бетақрорлиги шартлидир. Ҳар қандай яратилган ижодий матн маълум маънода шахснинг эркин ва олдиндан белгилаб қўйилмаган ижроси заруратидир.

Бадий матнда «юксаклик (возвышенность) ва гўзаллик» бу оддий маънодаги алоҳида лексик бириклардан ташкил топган фразеологик бирикма эмас, чунки алоҳида олган «гўзал» ва «юксак» сўзлари икки овозлиқдан маҳрум. Бадий матнда эса уларнинг ўзаро бирлиги — фразеологик бирикма тарзидаги умумий маънода эмас, балки ўзга (ўзига хос) хусусиятли (юксаклик + гўзаллик = бадий янгилик) эстетик ҳодиса эканлигидадир.

Бадий матнда муаллиф муаммоси, М.Бахтин фикрига кўра, матн давомида ечилиши лозим бўлган таянч истилоҳлардан бири. Олим ёзади: «Асарда муаллиф муаммоси ва унинг ифода шакли. Муаллиф образи ҳақида қайси меъёрда гапириш мумкин? *Муаллиф образи* деб аталган ҳодиса бошқа бадий образлардан фарқланувчи алоҳида образ типидирки, бу образ матнни яратган муаллифдир. «Мен» номидан ҳикоя қилувчи баёнчи образи, автобиографик асарлар қаҳрамони, лирик қаҳрамон ва бошқалар — буларнинг ҳаммаси муаллиф шахсига муносабат орқали ўлчанади ва алоҳида тасвир предмети сифатида белгиланади»¹. Кўринадики, муаллиф образи матн таркибидаги соф муаллиф эмас. У китобхон қалбининг тубида, марказида туради. Лекин бу марказ ҳеч қачон бадий образлардан бири бўлолмайди. У асарда яхлит, юқори даражадаги образнинг таркибий қисми холос. Бу ўринда ўз-ўзини ифодалаш — бошқалар учун ўзини объектга айлантиришидир... Муаллифнинг тасвирга муносабати ҳар доим образ таркибига кирди. Муаллиф муносабати — образнинг конститув моментидир. Бу муносабат ўта мураккаб бўлиб, уни тўғридан-тўғри баҳога менгзаб бўлмайди...

¹ Бахтин М.М. Проблема текста в лингвистике, филологии и других гуманитарных науках / Эстетика словесного творчества. — М.: Искусство, 1986. — С. 310.

Тилшунослик ҳам матн билан иш кўради, асар билан эмас. Яъни у асар ҳақида нимани гапирса, унинг матнига тегилшидир. Соф лисоний муносабат — бу белгининг белгига ва тил тизими доирасидаги белгиларга ёки матнга муносабатидир. Ифоданинг реал борлиққа ва бошқа реал ифодаларга муносабати ўша ифоданинг ҳақиқий, ёлгон ҳамда гўзал ва бошқалар эканини билдирадиган муносабат бўлиб, ҳеч қачон тилшунослик предмети бўла олмайди. Чунки тил бирликлари орасида тил тизимининг қайси даражасини олмайлик диалогик муносабат бўлиши мумкин эмас (фонема, морфема, лексема, гаплар ва бошқалар). Ифода — бадиий матн нутқий бутунлик сифатида сўнги, юқори босқичдаги тил тизимининг асоси сифатида қабул этилмаслиги мумкин — у бутунлай бошқа даражадаги муносабатлар тизимига киради. Матндаги ифодавийлик — бу энди тил тизими эмас, аммо маъно (қадриятга, ҳақиқат ва гўзалликка бўлган баҳони ўз ичига олган) яхлит моҳиятга эга бўлган нутқий мулоқот биригидир.

М. Бахтиннинг бундай қарашлари нафақат матн таркиби, балки уни (юқорида кўрилгани каби) ўрганувчи фанлар ва тизимлар, матн назарияси ва трансформацияси, бадиий матнда муаллиф образи ва унинг асардаги табиати каби қатор хусусиятлар билан боғлиқдирки, биз бу тизимли қарашларнинг ўзаро ички алоқадорлигини бузмаслик учун бир ўринда кетма-кет келтирдик. Иккинчидан, М.Бахтин асари тугалланган ва шаклланган тадқиқот эмас, балки унинг ўзи йитганидек, «фалсафий таҳлил тажрибаси»дирки, биз тезис шаклидаги қўйилган масалаларни имкон қадар тугалланган жумлалар қабилади беришга ҳаракат қилинди.

Бадиий матн амалиётида бевосита матн таркибига алоқадор бўлган тушунчалар борки, улар: матности (подтекст), матннинг маъномайdonи (контекст) ва матнларораси ҳодисаси (интертекстуаллик) каби негиллоҳлар орқали тушунтирилади.

Подтекст — (калккалаш орқали рус тилига олинган — инглизча: subtext; ўзбекча: матности) — жиддий ва чуқур адабий асарларда ички «сувошти оқими» бўлиб, асарнинг асосий концепциясини ташкил қиладиган¹. Э.Хемингуэй бадиий асарда «айсберг» ғоясини илгари сурган. Унингча, асар маънонинг ўндан бир қисмини олиб кўрсатади, ўндан тўққизи эса матностида қолади. Матности нутқ бирликларида кўрилган В.В.Виноградов бу ҳолатда «сўзнинг тўғри лексик маъноси

¹ *Борев Ю.Б.* Энциклопедический словарь эстетики и теории литературы. — М., 2008. Электронная версия. II-42.

ўз моҳиятини йўқотади ва нутқнинг ички мазмунини белгилайди» деб ёзади¹. Ж.Куддон пьесанинг матношти хусусияти ҳақида гапириб, айрим персонажлар ўзлари қатнашаётган уруш моҳиятини англамасликлари мумкин. Матношти яширин ситуацияларда, сюжет оғушида кўринади. Бу истилоҳ XX аср сўнгида «яширин дастур»га алмашинганини ёзади².

Контекст (логинча: contexstus – боғланиш, занжир) – *матннинг маъно майдони* бўлиб, унда бадиий матндаги ҳар бир ички қурилма маъно томонидан бошқарилади, асар талқинида мана шу майдондаги маъно назарда тутилади. Ҳ.Бенак бу истилоҳни маъно бирлиги сифатида қабул қилган ва ички алоқадорлик туфайли матннинг айрим қисмларининг ажратилиб кўрсатилишини назарда тутган³. Бу маъно майдони бир жумла таркибида, бир хатбоши (абзац) ёки шеърдаги бир банд (строфа) орасида ёки умуман, бутун матннинг ичида бўлиши мумкин. Матн майдонининг бузилиши матннинг бадиий бугунлигига ўз таъсирини ўтказиши ва бадиий образ орқали ифода этилаётган муаллиф фикрини нотўғри тушунишга олиб келади⁴.

Интертекстуаллик (французча: intertextuality; сўзма-сўз маъноси: матнларораси) – бадиий матннинг ички алоқадорлиги бўлиб, у ташқи ҳаёт воқеаларига эмас, балки матннинг ўзига ва бошқа матнларга муносабатидир. Интертекстуаллик ҳодисаси структурализм (Р.Барт)⁵ ва унинг асосидаги постструктурализм истилоҳи сифатида майдонга чиққан. Ю.Кристева⁶нинг ёзишича, ҳар қандай матн кўчирмалар (кенг маънодаги) мозаикасини эслатади ва қандайдир бошқа бир матннинг трансформацияси каби хотирада сақланади. Шунинг учун (М.Бахтиндаги – Ҳ.Б.) *интерсубъективлик* ўрнига интертекстуаллик тушунчасини киритиш лозим (Чунки «адабий сўз» – матн майдонларининг туташув жойи, турли хил ёзувлар диалогидир)⁶.

¹ *Виноградов В.В.* Поэтика и ее отношение к лингвистике и теории литературы / *Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика.* – М., 1963. – С.164-200.

² *Guddon J.A.* A Dictionary of Literary Terms. – N.-Y., 1972.

³ *Benac H.V.* Nouveau Vocabulaire de la Dissertation et des Etudes Litteraires. Paris, 1982.

⁴ *Литературный энциклопедический словарь / Под ред. В.М.Кожевникова и П.А.Николаева.* – М.: СЭ, 1987. – С.165.

⁵ *Барт Р.* Избранные работы. Семиотика. Поэтика. – М., 1989. – С. 428.

⁶ *Кристева Ю.* Бахтин, слово, диалог, роман (1967) // *Французская семиотика. От структурализма к постструктурализму.* – М., 2000. – С. 429.

Сўнги икки асар бўсағасида энг кўп мунозаралар объектига айланган ҳодиса *интертекстуалликни* «аноним формулаларда умумий майдонда» учрайдиган матн таркибида келган аввалги асарларнинг маълум қисми (аъзоси), улар «қўштирноқсиз келтирилган, онгсиз ёки автоматик тарзда ишлатилган матн» аъзоларидир, каби тушунтириш кенгайган¹. Интертекстуалликнинг бундай маъно жиҳатдан кенгайишини асослаган Ж.Куддон «у матнлар орасидаги (адаптация, таржима, тақлид, аллюзия, плагиат, пародия) турли хил кўплаб алоқалар» деб тушунтиради ва структурализм бўйича, матн — бу тизим, бунда тил реалликка эмас, балки ўша матн ичига ва унинг образларига муносабатдир» деган фикрни ёқлайди².

АДАБИЁТШУНОСЛИК МЕТОДЛАРИ ҲАҚИДА АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР

Б. Каримов, ф.ф.д. (ЎзМУ)

Мустақиллик йилларида ўзбек адабиётшунослари жуда кўп адабий манбаларга янгича мезонлар — миллий қадриятлар, бунёдкор юзлар, Ватан ва миллат манфаати, умуминсоний ҳамда жаҳон адабиётшунослиги мезони билан ёндаша бошланди. Бу давр ўзбек адабиётшунослигида илмий тадқиқот методларининг асосчилари баробарида талқин тамойилларига, намояндалари, майдонга чиқиши ва генетик асосларига эътибор берилди.

Шўро замонида ҳукмрон мафқуранинг методологик кўрсатмаси адабиётшунослар ижодини чеклаб қўйган эди. Бугунги адабий матнлар талқинига ёндашувларда ўзига хос эркинлик мавжуд. Аслида бадиий асарни оддий китобхондан фарқли ўқийдиган адабиётшуносликнинг ўз билимлари амалиёти, яъни илмий-адабий таҳлил, тасниф ва талқин жараёни шуни тақазо қилади.

Сир эмаски, ХХ асар ўзбек адабиётшунослигида социологик метод етакчи бўлган эди. Бу ёндашув инерцияси бугунги адабий ҳаётда ҳам баъзан сезилади. Бироқ адабиётни ижтимоий ҳаёт, инсонларнинг турмуш тарзи ва ижтимоий-маиший муаммоларга боғлаб ўрганиш ҳар доим кун тартибида туради. Зеро, илмий тадқиқот учун

¹ Современное зарубежное литературоведение: Энциклопедический справочник. — М., 1979. — С. 281.

² *Guddon J.A. A Dictionary of Literary Terms.* — N.-Y., 1972.

танланган ҳар қандай метод объект манба табиатига мувофиқ келиши лозим. Битта асар-объектни бир нечта методлар билан ўрганиш мумкин. Бунда ҳеч ғалатлик йўқ. Қўлланган методлардан бирортаси кўпинча етакчи, бошқалари ёрдамчи бўлади. Бадиий асар табиатига мос келмайдиган методлар билан ёндашув адабий асар моҳиятини нотўғри талқин этишга ёки юзаки, сохта, ғайритабиий хулосалар чиқаришга олиб келади. Шунинг учун тадқиқотчи бадиий асарда илгари сурилган асосий ғояси ва муаллиф дунёқарабини теран англаши лозим. Бу англаш ҳодисаси эса инсоннинг билими, тажрибаси, эстетик диди ва бошқа шу каби руҳий-психологик омилларга боғлиқ бўлади.

Дунё адабиётшунослиги илмида бадиий асарни тадқиқ қилишнинг турли методлари мавжуд. Илмий фикр баёнида жуда кўп ишлаганидиган «метод», «методология», «методика» атамаларининг аралашиб кетган ҳоллари кузатилади. Ҳолбуки, «метод» сўзи юнонча бўлиб, луғавий маъноси «бирон нарсага бориш йўли», истилоҳий жиҳатдан эса «мақсадга эришиш усули, муайян тарзда тартибга солинган фаолият» деган маънони билдиради. Рус олими Ю.Б.Борев «метод»ни фикрлаш усули, «методология»ни метод назарияси, «методика»ни методнинг хусусий усуллари тизими тарзида тушунтиради. Унинг фикрича, қўлланилаётган назария билан кузатилаётган объект орасида симметрик ҳолат бўлиши керак. Метод шу ҳолат асосни ташкил этади. Бунда метод фан ва воқелик, таҳлил ва факт, назария ва амалиёт, концепция ва экспериментал маълумотлар оралигини эгаллайди¹.

Метод — билиш воситаси. Шу восита билан ўрганилаётган объектни тафаккурда қайта ҳосил қилинади. Метод муайян фан соҳасининг асослари, билиш назарияси, илмий билиш тамойилари билан чамбарчас боғлиқ.

Адабиётшунослик тарихида бадиий асарга филологик, эстетик, формал, биографик, тарихий-маданий, қиёсий-тарихий, социологик, тарихий-генетик, тарихий-типологик ва бошқа ёндашув усуллари кенг қўлланилади. Ҳозирги даврда дунё адабиётшунослигида методлар кўпчиликни ташкил этади; уларнинг салмоғи ортди, сони юзга яқин. Бу методларни нисбатан умумлаштириб муаллифга, адабий матнга, китобхонга тегишли методлар сифатида таснифлаш мумкин. Адабиётшунослик методлардан биронтасига ортиқча қиймат бериш ёки яқин ўтмишда

¹ Борев Ю. Искусство интерпретации и оценки. — М., 1981. — С. 47-66.

бўлганидек, «буржуа адабиётшуносларининг методлари» сифатида асоссиз танқид этиш тўғри эмас. Ҳар бир методнинг ўз назарий-теоретик асоси, ўз тарихи, ўз тадқиқот усули, ўз мухлислари ва айниқса, барчага баравар бўлган объекти борлигини эътиборда тутиш лозим. Бадий асар ҳақиқатини ойдинлаштириш учун ўша асар табиатига тўла-тўқис мос келадиган усулни танлаш яхши самара беради. Чунки ўринли танланган йўриқнома мақомидаги метод тадқиқотчининг ўз олдига қўйган мақсалига етказди; вакифлар ижросини таъминлайди.

Ўзбек адабиётшунослигида талқин ва таҳлиллар тарихида уч ҳолат кузатилади.

1. Ғарб адабиётшунослигидан олинган методларга ўзбек адабиёти намуналарини жойлаштириш.

2. Ўзбекна адабий-назарий қарашлар билан дунё адабиётшунослигидаги талқин тамойилларини уйғунлаштириш.

3. Шарқ мумтоз поэтикаси мезонларига таяниш.

Ҳақ булардан қайси бири тўғри ёки нотўғри, қай бири маҳсулдор ёки каммаҳсуллик ҳақида эмас. Ҳўш, қайси бир метод бадий асар мазмун-моҳиятини деярли тугал очиб бера олади? Нега «деярли»? Чунки ҳеч ким ҳақиқий санъат асарини юз фоиз тугал, мукамал талқин қилиш қувватига эга эмас. Ҳатто бебаҳо санъат асарини бунёд қилган муаллиф ҳам ўз асарини ягона ҳақиқат сифатида тушунтира олмайди.

Тўғриси, гарчанд айрим тадқиқотлар «Кириш»ида етакчи методлар эслаб ўтилса-да, таҳлилда ўша усулларнинг самараси қўпинча сезилмайди. Бунинг сабаби нафақат анъанавий қолипларда фикрланш, балки ялқовлик ортидаги хабарсизлик ҳамдир. Методлар моҳияти, таснифи, талқин тамойиллари, илмий-назарий асосларидан беҳабарлик натижасида адабий мақолаларда, илмий тадқиқотларда бир хиллик, стилистик тарафдан жиндай таҳрирли, бир-бирларига ўхшаш ва эгизак ишлар майдонга келиши мумкин. Ҳолбуки, адабиётшунослик методларини махсус ўрганиш, шу соҳа янгиликларини билиш ва уларни амалиётга татбиқ этиш ҳар қандай адабиётшунос учун жуда муҳим. Чунки бошқа барча фан соҳалари каби тез ривожланаётган дунё филология илми ҳам янгиликлардан холи эмас. Ҳозирда структурал анализ, психоаналитик усул, имманент анализ, контекстуал талқин, экзистенциал ёндашув, лингвопоэтика, фенемологик метод, «янги танқид», герменевтик метод, интертекстуаллик, интуитив метод, мифопоэтика, сацио-генетик метод ва бошқа назарий тушунчаларда дунё адабиётшунос-

лиги катта тажрибага эга. Албатта, ўз мустақил дунёқарашига, ўз айтар сўзига эга адабиётшунос бундай анъанавий ва янги методларни пухта ўрганиши, миллий тафаккури чиғириғидан ўтказиши, синтезлаб ўзлаштириши шарт.

Дунё илмий-фалсафий қарашлар тарихида адабий ҳақиқатларни билишнинг учта усулига эътибор берилади:

1. Ўргимчак йўли-усули: Фақат ақлий тафаккурга таянадиганлар ўргимчакка ўхшаб, «ўз ақлларида фикр толаларини тўқиб чиқаради». Оқиллик етакчилик қиладиган бу усулда олимлар ўзлари учун ўзларига қойдалар ясаб олишади.

2. Чумоли йўли-усули: Тажрибани хуш кўрадиган тафаккур эгалари чумолига ўхшаб фактлар жамлайди ва шу билан қаноатланади. Кўпинча ташқи омилларга эътибор беради; топганини аралаштириб «қозон»га ташланади.

3. Асалари йўли-усули: Гўё «боғ ва дала гулларида манбалар саралаб олинадиган», ўз қобилияти асосида ўша манбаларни тафаккурида қайтаб ишлаб ўзлаштириладиган асалари — усулдан фойдаланувчилар тажриба билан алқ-идрокни ўзаро мустақкам боғлайди.

Шу эътибордан бугунги адабий-илмий ҳаётга назар солинса, «асалари»га зарурат кучли экани, «чумоли»нинг кўпроқ оммага хослиги ва «ўргимчак» йўли танқидга учраши ҳам мумкинлиги маълум бўлади.

Бугун ўзбек адабиётшунослигида дунё тажрибасидан ўрганилаётган бир нечта методлар ибтидоси кузатилади. Уларга нисбийлик хос; бирортасини ўзгармас ва ҳаққоний метод сифатида қарани ўринли эмас. Ҳар бирида ютуқ, бадий асарнинг қайсидир қиррасини очиб берадиган калит бор. Айни дамда истаган киши ҳар бир методдан нуқсон топиши ҳам мумкин. Олим дунё адабиётшунослигида мавжуд барча методларни ўрганиши лозим. Заруратга кўра, янги методларнинг талқин тамойиллари тизимини ишлаб чиқиши ва уларга мос ном қўйиши керак. Жаҳон адабиётшунослигида кўрилмаган, шарқ адабиётшунослигида қўлланган, эҳтимол, ғарб адабиётшуносларида зарурати бўлмаган бадий асарга ўзига хос ёндашув усулларини ҳам дадил илмга олиб кириш ва саҳнага олиб чиқиш, ҳодисага мос илмий атама ҳамда тушунчаларни ўртага ташлаш лозим.

Мустабид тузум замонидаги тадқиқотларда ўзбек адабиёти тарихи ўз моҳиятида тажассум топган фикр-қарашлар асосида ўрганилгани йўқ. Бу имконсиз ҳам эди. Ваҳоланки, ўзбек адабиёти, уму-

ман, шарқ адабиёти тарихида шундай адабий дурдоналар борки, тасаввуф фалсафасиз, аини дамда Куръони карим ояглари ва ҳадиси шариф ҳикматларини талқин жараёнига татбиқ қилмасдан улардаги поэтик образларнинг ҳам асил моҳиятини тугал очиб бериб бўлмайди. Дейлик:

*«Собиқан ҳам қисса ўтмиш бу қабил,
Сидқиға асҳоби каҳф этти далил»*

байтининг тўғри талқини учун «Каҳф» сурасига мурожаат зарурдир. Алишер Навоийнинг машҳур «Қаро кўзум...» ғазалидаги:

«Юзида терни кўриб ўлсам, эй рафиқ, мени,

Гулоб ила юву гул баргидин кафан қилгил» байтини бир қанча талқинлари қаторида Расулulloҳнинг «Мўминнинг жони тери ила, кофирники эса ҳайвоннинг жони каби оғиз ва бурунларидан чиқар...» мазмунли ҳадислари билан шарҳланган варианты ҳам бор¹. Мумтоз шеърятдаги «ёр», «ошиқ», «май», «шароб», «соқий», «жом» каби ўнлаб образлар тасаввуфий истилоҳлар билан изоҳланди. Зотан, мумтоз адабиётга бундай ёндашувлар истиқлол йилларидаги адабий-назарий мақола, айрим рисола ва монографияларда янги адабий-тадқиқий ҳодиса, айнан адабиётшунослик методининг бир тури сифатида кузатилади. «Ғойиблар хайлидан ёнган чироқлар» (муаллифлар жамоаси), «Ҳазрат-и Навоийнинг маънавий олами» (А.Рустамий), «Тафаккур карвонлари» (Н.Комилов), «Тасаввуф ва шеърят» (И.Ҳаққул), «Мумтоз адабиётда диний-маърифий мавзулар» (Б.Жалилов), «Куръон бахш этган илҳом» (Д.Қамбарова), «Куръони карим ва ўзбек адабиёти» (Ҳ.Кароматов), «Ишқ, ошиқ, маъшуқа» (С.Олим), «Жозиб изҳор излаб» (Т.Шермуродов), «Мажозий муҳаббат ҳақиқатлари» (Б.Эралиев) ва бошқа кўплаб асарлар майдонга келди. Мумтоз асарларга янгича ёндашувни, бундай ўзига хос адабий ҳодисага махсус ном бериш лозим. Дейлик, бундай ёндашув усулини «диний-тасаввуфий метод» истилоҳи билан аталиши ҳам мумкин. Чунки ушбу йўналишдаги тадқиқот мақола ва рисолаларда тасаввуф фалсафасига, тариқатлар, тасаввуфий рамзларга, оят ва ҳадислар мазмунига таянган ҳолда фикрлар баён этиш етакчилик қилади. Бундай ёндашувлар шўро даври адабиётшунослигида кутилмайди.

¹ Ҳаққул И. Навоийга қайтмиш. — Т.: Фан, 2007. — Б. 73-78

Дарвоқе, дунё адабиётшунослигида айни шундай ном бирорта методга нисбат берилган эмас. Бироқ Л.Толстой, М.Достоевский, В.Иванов каби ижодкорларнинг асарларини теологик нуқтаи назардан талқин этган Н.Бердяев, Л.Шестов, Вл.Соловев, В.Розанов, И.Гарин каби олимларнинг асарлари мавжуд. Айрим манбаларда бу йўналиш «диний-идеалистик», «фалсафий-диний» номлар билан аталади.

Мумтоз шарқ адабиётшунослиги бадий асарни шакл ва мазмунига кўра талқин этиш, ўзига хослигини кўрсатиш ҳамда таснифлашда ўз мезонларига ҳам эга, албатта. Бугунги ўзбек адабиётшунослиги шарқ адабиётшунослиги тарихидаги адабий мезонлар билан жаҳон илм-фанидаги усулларни уйғунлаштирган-синтез қилган ҳолда илгариллашди.

Адабиётшунослик методларини теран ўрганиб чиқиш, биринчидан, бадий асарга ёндашувга тўғри йўлни кўрсатса, иккинчидан, адабиётшунослик тадқиқотларига тўғри ташхис қўйиш кўникмасини ҳосил қилади. Аслида талқинчининг қайси усулни қўллаши унинг дунёқарши ва назарий билимига боғлиқ. Бадий асарни ўқиш ва уни талқин этишга киришган олим сафарга чиққан йўловчига ўхшайди. Йўловчи манзилни тахмин қилади. Айни дамда, ўзи учун энг беҳатар, ўзи биладиган ва оқибат манзилига эсон-омон етиб оладиган йўлдан юради. Йўловчининг нотаниш йўлидан юриши қийин кечади. Қор босган майдонда оёқ изи бўлмаса, одам тахминлаб, чеплаб, ўйлаб, ўлчаб, адашиб ўзи-ўзига йўл очади. Бировнинг изидан эргашиб юриш анча осон. Эргашувчидан эргаштирувчи адабиётшунослар авлоди таваллуд топиши — истиқлол тақдим этган энг эзгу-бебаҳо орзу.

НАВОИЙДА «АБРОР» ИСТИЛОҲИ

У. Жўрақулов, филол ф.и., КИХИ (ЎЗМУ)

«Хамса» маърифий-бадий концепцияси марказига қўйилган «аброр» истилоҳи навоийшуносликда энг кам эътибор қаратилган муаммолардан. Бу ҳақда гап кетганда, асосан, «яхши киши», «пок киши» деган маъновий талқиндан нарига ўтилмайди. «Навоий лугати»да ҳам «аброр» сўзига «яхшилар», «яхшилик билан танилганлар», «пок кишилар» тарзида маъно берилган. «Насойим ул-муҳаббат»нинг изоҳлар қисмида «тариқи аброр» (аброр йўли) истилоҳига шундай изоҳ

берилади: «Тариқи аброр — яхши инсонлар йўли бўлиб, тариқи тасвифия ва мужоҳада деб юритилган. Бу йўл нафс ила курашиш, риёзат ила қалбни ёмонлик ва чиркинликдан поклаш, ахлоқий комилликка етишиш йўли ҳисобланади. Хоҳ Ҳақ билан бўлсин, хоҳ халқ билан бўлсин муносабат ва алоқада ихлос ҳамда тўғрилиқдан чекинмаслик — ушбу йўлнинг бош сабабидир»¹. Ушбу умумий изоҳдан аброр истилоҳининг моҳияти, бадий адабиёт билан муносабати, бундаги поэтик вазифаси ва бошқлар ҳақида тўлиқроқ тасаввур олиш қийин. Е.Э. Бергельснинг «Сўфизм ва сўфийлик адабиёти» китобида келтирилган «Мирьот ул-ушшоқ» лугатида ҳам «аброр» истилоҳига доир бирор маълумотни учратмадик².

Ж.С. Тримингэм «аброр» истилоҳига «муқаддас сўфийлик иерархиясидаги бир унвон» деган умумий таърифни беради³. Қавс ичида келтирилган изоҳида эса бу сўзнинг бирлик шаклдаги арабча «баррун» ўзагидан келиб чиқишини, бунинг сўзма-сўз маъноси эса «аҳдини бажарувчилар» эканини қайд этади. Аммо тадқиқотининг умумий мақсади, қолаверса, аксар европа шарқшуносларига хос тарзда, бу истилоҳ моҳиятига чуқурроқ назар ташлашдан узини «тияди».

Нажмиддин Кубронинг «Тасаввуфий ҳаёт» китобида келтирилган «Тасаввуф истилоҳлари шарҳи»да «аброр» истилоҳи шундай шарҳланган: «Аброр — ўзи, сўзи-ю амали тўғри бўлганлар, яхшилик ва поклик ила танилган кишилар. Тасаввуфда аброр икки тоифага ажратилган: 1. Аҳли футувват бўлиб, булар ўзларини инсонийлик хизматида бағишлаганлар. 2. Махлуқотдан узоқлашиб бугунлай Аллоҳга бағишлаганлар, яъни ғайратга таслим зотлар»⁴. Бу шарҳни ҳам, кейинчалик тасаввуф таълимоти доирасида бир қадар хослаштирилгани, бир оз мавҳумлиги боис, Навоийнинг «аброр»и моҳиятини айнан ифодалайди, дея олмаймиз.

Бизнингча, Навоийдаги «аброр» истилоҳини фақат тасаввуфга оид хос истилоҳлар тизимида тушунинг ёки тушунтириш, бизни «Ҳай-

¹ Алишер Навоий. МАТ. Ўн еттинчи том. Насойим ул-муҳаббат. — Т.: Фан, 2001. — Б. 507.

² Қаранг: Бергельс Е.Э. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература. — М.: Наука, 1965. — С. 126-180.

³ Қаранг: Тримингэм Дж. С. Суфийские ордены в исламе. Перевод с английского под редакцией с предисловием О.Ф.Акимовича. — М.: Наука, 1989. — С. 277; 287.

⁴ Шайх Нажмиддин Кубро. Тасаввуфий ҳаёт. — Т.: Мовороуннаҳр, 2004. — Б. 208.

рат ул-аброр», ҳатто бир бутун «Хамса» асарини асл моҳиятга кўра тадқиқ этишдан бир оз чалғитади. Чунки Навоий «Хамса»сида замонмакон ва инсон феномени кўлами бир қадар кенгроқ олинганки, у хосу авомни бирдек қамраб олади. Айнан шу жиҳати билан умумисломий, умумбашарий моҳият касб этади.

«Аброр» сўзининг луғавий «аҳдни бажарувчилар», «аҳдга содиқлар», «аҳдга вафо қилувчилар» сингари хос маънолари Навоийда теран маърифий-бадий таҳлил доирасига тортилган, замонмакон нуқтаи назаридан максимал даражада универсаллаштирилган. Шу маънода, бундаги «аҳд» тушунчаси тўғридан-тўғри «ал-мисоқ» замонига, ундаги «Аласту бироббикум?» («Роббингиз эмасманми?») хитоб-саволига бориб боғланади. Ўшанда башариётнинг ибгидодан интиҳогача яратиладиган вакиллари руҳи «Қолу бала», яъни «Айтишди: Ҳа, албатга» («Аброф» сураси, 172-оят) дея аҳд берганлар. Навоийнинг «аброр-одам»и мана шу аҳдига кўра, муҳаққақ Роббиси томон «сафар»га чиққан одамдир. Аброр йўли, моҳиятан, шу аҳдни бажариш, унга вафо изҳор этиш, ўз изҳорига амал қилиш йўлидир.

Навоий «Хамса»си ва бошқа асарларини қиёсий ўрганиш шуни кўрсатадики, аброр истилоҳини бир икки луғавий маъно ёки изоҳ билан тушунтириш мумкин эмас. «Ҳайрат ул-аброр»нинг мақолатлар ва ҳикоятлар қисмига қадар аброр-одамнинг «ҳайрат» бобида келтирилган икки олам — «малак олами», «малакут олами» ва бир мулкда — «бадан мулки» — етишган мақоми, «аввалги» ва «ўрта» хронотоплар доирасида, умумконцептуал усулда бадий талқин қилинади. «Хожа» (инсон жони, руҳи)нинг «адам шюми»дан «бадан мулки»гача бўлган синов йўли босқичма-босқич кўрсатилади. Мақолатлар ва ҳикоятлар бўлими эса бадан мулкида ҳукмдорлик мақомини эгаллаган «хожа»нинг дунёвий (ижтимоий, горизонтал хронотоп) сатҳидаги маърифати, Яратганни таниш, «асл ватан»га интилиш, бир сўз билан айтганда, «ўрта олам» замонмакони доирасида туриб, «аввалги олам» билан боғланиш восита ва шартларини мажоз-ҳақиқат усули билан талқин этишга қаратилган. Демак, биз фақат мақолат ва ҳикоятлар бўлиминини «ҳайрат» бобида келадиган аброр-одам талқинлари билан уйғун таҳлиллаш орқалигина аброр истилоҳи хусусида муайян тўхтамга келишимиз мумкин.

Мақолат ва ҳикоятлар бўлиминининг кичик «дебоча»си бўлиб келган «хожа Баҳоуддин Нақшбанд» мадҳи Навоий маърифий идеали ва «Хамса»даги «аброр йўли» учун калит вазифасини ўтайди. Шоир

нақшбандийлик тариқатининг вакили ўлароқ пирнинг ҳаёт йўли, шахсиятига хос фазилат ва сифатларни тарихий-бадий ҳақиқат негизда умумлаштиради. «Насойим ул муҳаббат»да Баҳоуддин Нақшбанд «йўли» (тариқати)га оид бекат ва мақомларнинг ақидавий асослари, тарихий далилларини кўрсатади: «...сўрдиларки, сизнинг тариқингиз биноти не ишгадур? Дедиларки, анжуманда хилват, зоҳир юзидин халқ била ва ботин тарафидин Ҳақ субҳанаҳу таъала била... Улча Ҳақ субҳанаҳу таъала буюрибдурки — «уларни на тижорат ва на олди-сотди Оллоҳ зикридан чалғитолмайди»¹ — ишорат бу мақомгадур... Умиддурки, анга мулозамат ва мудовамат иймони ҳақиқийга мунтаҳи бўлғай ва дер эмишки, бизнинг тариқимиз «мустаҳкам тутқич»²дурур. Ул илик Пайгамбар (с.а.в.) мутобаатиға урмоқдур ва саҳобай киром осориға иқтидо қилмоқ ва бу тариқда оз амал била кўп футуҳ етишур. Аммо суннат мутобаати риояти улғу ишдурки, ҳар киши бу тариқимиздин юз уурса, анга дин хатаридур...»³ «Насойим ул-муҳаббат»да шу ва шунга ўхшаш ўнлаб мисоллар келтириладики, буни «мақолат», «ҳикоятлар»да тасвир этилган «аброр йўли»нинг назарий тезислари, амалий далиллари дейиш мумкин.

«Ҳайрат ул-аброр»нинг Баҳоуддин Нақшбандга бағишланган бобида унга нисбатан «нақш кони» ташбеҳи қўлланади. Мақоми «Фақрда юз муршид учун силсила» мисрасида акс этирилади. Сайр йўли таърифи «ҳайрат» бобида кўриб ўтилган йўл билан изчил алоқадорликда тасвир этилади. Навоий талқинига кўра, Нақшбанд сайр йўли «жаннат», «жамият» ва «бадан мулки» аро кечади. Нақшбандийликнинг тўрт шарти ҳам (1. Хилват дар анжуман. 2. Сафар дар натаан. 3. Назар дар қадам. 4. Хуш дар дам) шу йўл қўламида амал

¹ Оятнинг «Куръони карим» таржимасидаги тўлиқ шакли шундай: «У (чироқ) бир уйларда (яъни масжидларда ёқилурки), Оллоҳ уларни баланд кўтариб (бино) қилинишига ва уларда Ўзининг номи зикр қилинишига изн берган (яъни амр қилган) эди. У (масжидларда) эртаю кеч У зотнинг поклитига иймон келтирадиган кишилар борлирки, уларни на тижорат ва на олди-сотди Алоҳни зикр қилишдан, намозни тўқис адо этишдан ва закотни (ҳақдорларга) ато этишдан машғул қила олмади. Улар диллар ва кўзлар изтиробга тушиб қоладиган (қиймат) кундан кўрқурлар»/Куръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. — Т.: Чўлпон, 1992. — Б. 24:36-37.

² Муҳаммад алайҳиссалом ҳадисларидан олинган иқтибос. Бунда «мустаҳкам тутқич» мажозан «Куръони карим» ва ҳадисни билдиради (— У.Ж.).

³ Алишер Навоий. МАТ. Ўн еттинчи том. Насойим ул-муҳаббат. — Т.: Фан, 2001. — Б. 262-264.

қилади. Навоийнинг бошқа бир шеърий асарида ушбу тўрт шарт, уларнинг аброр йўли бекатларидаги аҳамияти агрофлича очиб берилган¹.

Алишер Навоий «Насойим ул-муҳаббат» «дебоча»сида шундай ёзади: «Ва чун ул Ҳазрат (с.а.в.) анбиёнинг хотами эрди ва андин сўнгра нубувват эшиги боғланди. Ҳар ойинаким, ноқислар такмилига умматнинг комилу олимларини номвор эттики, бурунға анбиё ўрнига уҳда қилғайлар ва йўлдин чиққонларға йўл кўргузгайларки, «умматим уламози бани Исроил олимлари кабидур ва яна — уламо пайғамбарлар ворисидир», аҳдиси андин хабар берур ва ул Ҳазратдин сўнгра бузургвор асҳоби ризвонуллоҳи таоло алайҳим ажмаъин ҳалойиққа бу раҳнамоийилиғин бажо келтурдилар ва Ҳақ субҳонаҳу ва таолоға йўл кўргуздилар ва ул соҳиб давлатлардин сўнгра бу умматнинг машойиҳи ва авлиёуллоҳ қ.т.а. бу иршодға иштиғол кўргуздилар ва ваъда будурким, олам инқирозигачаким, миллат ва шариат сийрати мустақийм бўлғусидур»². «Насойим ул-муҳаббат» «дебоча»сининг «Бу тоифа аъмолу аъфол ва муомилоту риёзотидин баъзини зикр қилмоқ» деб номланган кичик бобида авлуёуллоҳ Муҳаммад алайҳиссалом ва у зотнинг саҳобаларидан мерос ўлароқ ўз ҳаётларида қўллаган, ёзма ҳамда оғзаки кўрсатмаларида қайд этган амал, фазилат, одатлар тасниф этилади. Булар қуйидагилардан иборат:

а) тавба: Аллоҳ уларга барча қайтарилган ишлардан сақланишни каромат қилган; б) луқма ҳиллияги: авлиёуллоҳлар ҳалол луқма масаласига ўта жиддий қараганлар. Шу боис уларнинг ҳар бирлари рўзгор тебратиш учун муайян касб (дейлик, этикдўзлик, пичоқчилик, темирчилик, қассоблик, ўтинчилик ва ҳ.к.) билан шуғулланганлар; в) шариат риояси: тавҳид калимасини бир лаҳза ҳам тарк этмаслик; намозни ўта мукаммал адо қилиш; закот беришда саховат чегараларини тарк этиш, яъни қўлда борини эҳсон қилиш; рўзада жами аъзоларга қатъий тарзда жилов солиш, ойда бир бор ифтор, кўнгил рўзасини маҳқам тутиш; ҳар ердаки ҳаж масъулиятида юриш; г) тариқат одоби: шариат доирасини бир лаҳза бўлсин тарк этмаслик; ўзни барчадан кичик тутиш (фақирлик); иззат талаб қилмаслик; сахо (ўғри-ю тўғри, яхши-ёмон учун бирдек саховатли бўлиш); ҳилм; ризо; сабр; азим риёзат.

¹ Қаранг: Алишер Навоий. МАТ. Еттинчи том. Ҳайрат ул-аброр. — Т.: Фан, 1991. — Б. 364.

² Алишер Навоий. МАТ. Ўн еттинчи том. Насойим ул-муҳаббат. — Т.: Фан, 2001. — Б. 14.

Навоий бу таснифни саҳиҳ манбалар, айна пайтда, ўз кўзи билан кўрган авлиёуллоҳ ҳаёт тарзи, ўзи гувоҳ бўлган воқеалар асосида тузган. Саналган сифатларни аброр маърифатининг асоси деб билган. «Ҳайрат ул-аброр»даги мақолатлар ва ҳикоятларда акс этган «аброр йўли» мана шу назарий таснифнинг комил шахслар ҳаёти мисолида бадиий далилланиши десак, хато бўлмайди. Бу фикрга асос бўладиган яна бир далил ҳикоятлардаги аксар сюжетлар «Насойим ул-муҳаббат»да зикр этилган шахслар ҳаёти билан айнан мос келишидир.

Тўғри, аброр-одам ҳаёт йўли, унинг Аллоҳни таниш жараёнида босиб ўтадиган бекатлари, улуғ фазилатлари «Хамса»даги концептуал умумлашмалар учун асос бўлган. Аммо ҳаётда барча ҳам бу мақомга эриша олмайди. Яратганининг қатъий қонуниятига биноан ориф билан жоҳил, комил билан фосиҳ, амин билан мунофиқ, саҳий билан бахил, собир билан бесабр, қониъ билан томиъ ёнма-ён юради. Аллоҳни англаш, аброрлик саодатига етишув йўли шу икки зидлик оралаб ўтади. Айна сабабдан Навоий ўз мақолатларида нишоннинг икки томонини ҳам кўрсатади. Уларни «Қуръони карим» услубига хос ўткир драматик контрастда тасвирлайди. Бу ўринда ҳикоятлар мақолатларнинг бадиий далили вазифасини бажаради. Шу тариқа мақолатлар ва ҳикоятлар хромотопига универсал миқёсдаги бадиий вазифа юклатилади. Натижада мақолат ва ҳикоятлар хромотопи «уч олам» хромотопи, хусусан, «Хамса»даги универсал хромотоп билан узвийлик касб этади. Ҳам бадиий-концептуал, ҳам структурал нуқтаи назардан тизимлилик ва жанр бутунлигини таъминлайди.

Умуман, Алишер Навоий «Хамса»сининг ўзак-моҳиятини ташкил этадиган бу маърифий-адабий истилоҳ махсус ўрганилиши, шарҳ-ислом маънавияти, адабиётида бажарган вазифаси, шу тоифадаги истилоҳлар қаторида тутган мақоми аниқ-тиник белгиланиши лойим. Акс ҳолда, Навоий бадиий даҳоси моҳиятини тушуниш, асарларини таҳлил этишда турли методологик хатоликлар келиб чиқиши табиий.

ИЛМИЙ-ТАНҚИДИЙ МАТН ИМКОНИАТЛАРИ

Р. Зоҳидов, филол.ф.н. (ЎЗМУ)

Дунёдаги ҳар бир халқ ўзининг ёзма тарихига эга. Бу тарихни ўрганишда ҳеч бир манба ёзма ёдгорликлардек батафсилликка даъво қилолмайди. Аждодларимиз ҳаётини бутун тафсилотларигача бағри-

га жойлаган қўлёзма манбалар ўтмиш билан бугунни боғловчи кўприк. Инсоний тамаддун тарихида қадимий қўлёзмаларнинг аҳамияти шу даражада экан, бу бебаҳо маънавий меросга чинакам ворис бўлиш учун уларни чуқур ўрганиш, ўрганилганда ҳосил бўлган билимни оммалаштириш талаб қилинади. Аждодлардан қолган маънавий мулкни ўзлаштириш, яъни «ўзиники қилиб олиш» айна жараёндан — билимнинг оммалашувидан бошланади.

Шу маънода, матбаа ихтироси нафақат китобат тарихида, балки инсоний фикр, инсоний маданият тарихида ҳам янги асрни бошлаб берди. Матбаа соҳаси саноатлашгач, илгари битта ёки бир неча нусхадагина кўчириш мумкин бўлган китоб учун юзлаб, минглаб нусхада кўпайтириш имкони туғилди, кенг халқ орасида қўлёзма китоблар асрида бўлмаган фикрлар оммалашуви юзага келди. Табиийки, матбаачилик фаолияти билан боғлиқ бу ҳолат қўлёзма манбаларни нашр қилиш қонун-қоидаларини ишлаб чиқишнинг кун тартибига қўйди.

Вазифанинг оғирлиги шунда эдики, матншунослик иши даставвал, ҳар хил ижтимоий-сиёсий сабабларга кўра, дунё кутубхоналари бўйлаб тарқалиб кетган муайян қўлёзма нусхаларини аниқлаш, аниқлагандан сўнг кейинги тадқиқот учун уларни жамлашни тақозо қилади. Матншунос ўзи ўрганаётган қўлёзма асарнинг турли нусхаларини қўлга киритар экан, энди унинг олдида «қайси нусха нашр қилинишга ҳақлироқ» деган принципиал савол туғилади. Қадимийроғими ё замонавийроғи? Бу саволларга жавоб топиш назарий жиҳатдан осон кўринса-да, уларнинг амалий татбиқи енгил кечмайди. Ҳар доим ҳам қадимийроқ нусха замонавийроғидан ёки тўлиғи ноқисидан етакчи бўлолмайди, балки бунинг акси ҳам бўлиши мумкин.

Нашр учун мувофиқ нусха танланди ҳам дейлик, энг серзаҳма жараён шундан сўнг бошланади, бу — матн таҳқиқи масаласидир. Таҳқиқ жараёни матндаги ҳар бир сўз, ҳар бир жумланинг муаллиф матнига мувофиқлигини илмий далиллар билан ҳар томонлама асослашдан иборат. Бу фаолият билан шуғулланувчи олим шарқда «муҳаққиқ» атамаси билан номланган.

Манбашунос олим Абдуссатор Абдулҳақ Ҳалужий ва Башшор Аввод Маъруфнинг хабар беришича, қўлёзма асарлар таҳқиқи бўйича соҳа олимларининг фикри хилма-хил. Баъзиларининг айтишича, қўлёзмани нашрга тайёрлаётган муҳаққиқ учун муҳими, бир нечта нусхани ўрганиш билан чегараланиш, улар ичидан битта нусха-

ни танлаб, ўртадаги фарқларни кўрсатиб нашр қилиш. Бошқаларининг фикрича, муҳаққиқнинг вазифаси таҳқиқда муқобил нусхалар билан чегараланиб қолиш эмас, балки қайси нусха матни қайсисидан келиб чиққанини аниқлаш ва шу йўл билан аслиятни тиклашдир. Яна бир гуруҳ олимлар таҳқиқ жараёнига имкон қадар кўпроқ нусхаларни жалб қилиш лозимлигини уқтирадилар.

«Матн аниқлиги»ни шарт қилиб қўйган бу олимларнинг билдиришича, матннинг гоят даражада аниқлигига эришиш учун, зарурат бўлса, матнни ислоҳ қилиш, изоҳловчи қўшимчалар билан мазмунни очиш, ҳар бир ҳолатга таъриф бериш керак.

Бу қараш жараёнда янги саволлар туғилишига сабаб бўлган. Тузатишлар, қўшимчалар, изоҳлар каттариб, ҳажми китоб матнидан ҳам ошиб кетса, матнга алоқадор фикрлар ҳошияда (матн остида) фикр қилингани яхшими ёки асл матндан ажратилиб, алоҳида, мустақил қисм сифатида берилганими? Шунингдек, матннинг нуқсон ва хатоларини тузатиб тақдим этган яхшими ё матнни қандай бўлса, шундайлигича бериб, хато ёхуд тўғри вариантларни ҳошияда кўрсатган афзалми?

Бу саволларга жавобни ўзбек матншунослиги тарихидан излаб кўрайлик. Матншунослигимизда олиб борилган ишларнинг аксар қисмида Навоий асарлари тадқиқот объектига айланган. Айтиш мумкинки, ўзбек матншунослиги Навоий асарларини нашрга тайёрлаш жараёнида шаклланди.

1947 йил Иззат Султонов «Навоийнинг «Мезонул-авзони» ва унинг критик тексти»¹ мавзуда номзодлик диссертациясини ҳимоя қилган. Диссертация икки қисмдан иборат бўлиб, аввалги қисмда «Мезонул-авзон»нинг илмий-танқидий матнини тайёрлаш принциплари ҳақида сўз борган. «Кўлёманинг тасвири», «Фарқларнинг типлари», «Ишоралар, «Таянч кўлёмзага тузатиш киритиш принциплари» каби мавзулар тамойил сифатида саналиб, улар мисоллар ёрдамида далилланган. Иккинчи қисмда таянч нусханинг фотокопияси илмий-танқидий матн сифатида келтирилган. Нусхалар аро учровчи фарқли жиҳатлар таянч нусха матнидаги ўша сўз устига рақам қўйилиб, ҳаволада изоҳланган.

¹ Асосий кутубхона. РД/1, Алишер Навоий. Мезонул-авзон. Тайёрловчи И.Султонов. 1947 й.

1956 йил «Хамса»нинг тўртинчи достони «Сабъаи сайёр»нинг илмий-танқидий матни нашрдан чиққан. Китоб аввалида илмий-танқидий матни тайёрлаш принциплари ҳақида Порсо Шамсиевнинг сўзбоши мақоласи берилган. Мақолада илмий-танқидий матн учун битта таянч ва иккита ёрдамчи нусха танлангани, шулардан иккитаси Навоий ҳаёт чоғида кўчирилгани айтилган. На-шрга тайёрловчининг фикрича, мазкур учта нусхадан бошқа «тур-ли асрларда хилма-хил ўзгаришларга учраган нусхаларга мурожаат қилиш ишни мураккаблаштириб юборади, фарқлар сони кўпай-иб, текстдан фойдаланиш қийинлашади. Бунга эса эҳтиёж йўқ. Чунки критик текст тузишдан кўзда тутилган мақсад фақат мал-лум асарнинг ҳар қандай шубҳа ва нуқсонлардан холи бўлган му-стаҳкам ва ишончли нусхасига эга бўлиш, бу билан шу асардан бемалол фойдаланишга йўл очишдир»¹. Мақолада ҳар учала кўлөз-мадаги ёзув билан боғлиқ ҳолатлар, ўзаро фарқлар ва уларнинг илмий-танқидий матндаги шартли белгилари изоҳланган. Илмий-танқидий матн араб босма ёзувида терилган. Ҳар бир бўлим ўн байт-ўн байтдан ажратилиб, рақамлаб чиқилган. Нусхалардаги фарқлар матн остида бериб борилган, матн ичида уларга ишора қилувчи белги мавжуд эмас.

1963 йил Порсо Шамсиев тайёрлаган илмий-танқидий матн асосида «Хамса»нинг яна бир достони «Фарҳод ва Ширин» чоп қилинди. Бу китобда ҳам олдинги нашрдаги тартиб такрорланган-ини кузатиш мумкин. Фарқи, муқоёса учун танланган нусхалар-нинг сони ортган, натижада, уларнинг номланиши бироз ўзга-ришга учраган: *асосий таянч нусха; асосий ёрдамчи нусхалар; ёрдамчи нусхалар*. Шунингдек, «иш жараёнида айрим сўзларнинг ўқили-шини аниқлашда бошқа кўлөзмаларга, ҳатто тошбосма нусхаларга ҳам»² мурожаат қилинган. 1970 йилда чоп этилган «Ҳайратул-аброр» достонининг илмий-танқидий матнини тузишда асос нус-халар сони олтига етиб, шулардан учтаси тошбосма нусхалар экан-ни айтилган³.

Ўтган асрнинг 60-йилларида «Хамса» матни тадқиқи билан па-раллел равишда, IV жилддан иборат «Ҳазойинул маоний» девонлари

¹ Алишер Навоий. Сабъаи сайёр. Илмий критик текст (Тайёрловчи: Порсо Шамсиев). — Т.: ЎзССР ФА, 1956. — Б. 9.

² Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. Танқидий текст (Тайёрловчи: Порсо Шамсиев). — Т.: ЎзССР ФА, 1963. — Б. 7.

³ Алишер Навоий. Ҳайратул-аброр. Илмий танқидий матн (Тузувчи: Порсо Шамсиев). — Т.: ЎзССР ФАн, 1970. — Б. 4.

ҳам илмий-танқидий матн асосида нашрга тайёрланган. Нашр оммавий бўлгани учун ҳеч бир жилда девонларнинг аслият ёзувидаги илмий-танқидий матни берилмаган. Аммо «Фавоидул кибар» девонига илова қилинган тўртта рангли жадвалдаги маълумот ва умумлашмалар девонларнинг илмий-танқидий матнини тайёрлаш жараёни нақадар серзаҳмат бўлганидан хабар беради. «Навоий ўзбекча қўлёзма девонларининг редакцион классификацияси» деб номланган биринчи жадвалда «Хазойинул маъоний» девонлари, шунингдек, илк девон, «Бадоеул бидоя», «Наводирун ниҳоя» ва терма девонлардан иборат 20 та муътабар нусхаларнинг ҳар бирида 16 та жанр бўйича келган асарлар ҳажми тасниф қилинган. Иккинчи жадвалда «Хазойинул маъоний»даги ғазал, рубоий ва муаммоларнинг алифбо бўйича келиш тартиби 9 та нусха мисолида кўрсатилган. Учинчи жадвалда «Хазойинул маъоний» девонларининг XV аср нодир қўлёзмалари асосида ҳақиқий хронологияси аниқланган. Тўртинчи жадвалда «Хазойинул маъоний»нинг тўрт девонга шартли тақсимланиши натижасида келиб чиққан нисбий хронологияси акс этган.

Фатҳиддин Исҳоқовнинг «Зарбулмасал» асари бўйича олиб борган тадқиқоти ўзбек матншунослиги, хусусан, илмий-танқидий матн тайёрлаш тарихида муҳим қадам бўлди, десак муболаға бўлмайди. Мазкур тадқиқотда манбага комплекс ёндашув йўлидан борилиб, матншуносликнинг анъанавий текшириш усуллари янги тажрибалар билан бойитилган. Ф.Исҳоқов «Зарбулмасал»нинг турли қўлёзма нусхаларини қиёсий ўрганиш натижасида, аввало, асарнинг таркибини, унинг умумий сюжет йўлини аниқлаб олишни зарур билган. Шундан кейингина «ички тафовут»ларни текширган ва матн тузиш принципларини белгилаган. Текширишлар давомида нусхалар орасидаги ўзаро ўхшаш ва яқинликни кўрсатувчи белгиларга алоҳида эътибор қаратилган. Нусхалар бир умумий манбадан кўчирилган эмас, лекин ҳажми, таркибий қисмларнинг тартиби, ҳикоятларнинг бошланиши ва охири каби жиҳатларга қаралса, бу қўлёзмалар турли котиблар томонидан кўчирилган уч манбага алоқадор, деган хулосага келинган. Ҳар бир ишончли манбадан тармоқланган қўлёзмалар шартли гуруҳга ажратилиб: «I группа қўлёзмалари», «II группа қўлёзмалари», «III группа қўлёзмалари» деб номланган.

«Зарбулмасал»нинг илмий-танқидий матнини тузишда «фаол танқидий танлаб олиш принципи»га¹ амал қилинган. Нусхаларнинг

¹ Қаранг: Исҳоқов Ф. Гулханиининг «Зарбулмасал» асари. — Т.: Фан, 1976. — Б. 36.

қиёсий манзараси ва илмий-мантиқий таҳлили танқидий танлаб олишнинг муайян асосини белгилаган. Ф.Исҳоқов илмий-танқидий матннинг тузилиши ҳақида гапириб, тадқиқотнинг характерли жиҳатини шундай баён қилади: «Нусхалар орасидаги тафовутлар ҳаддан ташқари кўп ва хилма-хил. 2300 га яқин ўринда фақат маънога – сўз қўллашга, жумла тузилиши, айрим мақол ёки қисмларнинг қай тарзда ишлатилишига оид 3500 дан зиёд роқ фарқ бор. Илмий аппаратда уларнинг ҳаммасини қайд этибориш, аниққи, текстнинг ўқилишини қийинлаштириб қўйиши мумкин. Бироқ биз бу фарқларни илмий аппаратга қисқартириб олиш йўлини тутмадик. Асарнинг қўлёзмалари тарихини, демакки, «Зарбулмасал»нинг котиблар қўлидаги «эволюцияси»ни намён қилиш мақсадида ва асар устида ўтказиладиган келгуси тадқиқотларга нафи тегсин маъносида нусхалар орасидаги ҳамма ва ҳар қандай фарқларни илмий аппаратда тўлиқ кўрсатиб боришни лозим топдик ва бунда аппаратнинг ортиқча мураккаб тус олишидан чўчимадик»¹

Ўзбек матншунослигида кузатилган ушбу ҳолатлардан аён бўладикки, илмий-танқидий матнга алоқадор тузатиш, қўшимчаларнинг мухтасар баёни матн остида, батафсил изоҳи мустақил қисм сифатида матннинг аввалида келтирилган. Бу ҳолни «Лисонут тайр» достони² ва «Насойимул муҳаббат»³ асарига тузилган илмий-танқидий матнларда ҳам кўриш мумкин.

«Матннинг нуқсон ва хатоларини тузатиб тақдим этган яхшими ё матнни қандай бўлса, шундайлигича бериб, хато ёхуд тўғри вариантларни ҳошияда кўрсатган афзалми», деган саволга келсак, юқорида билдирилган фикрларга кўра, илмий-танқидий матн таянч қўлёзманинг измига имкон қадар бўйсундирилади. Ўрни келганда таянч нусхага ҳам танқидий назар билан ёндашилади. Бундай ҳолатда мазмун тақозо этган бошқа нусхалар таянч нусхадан афзал саналади. Соҳа мутахассислари учун мўлжалланган илмий нашрларда муаллиф ҳаётлигида кўчирилган қадимий нусханинг ишончлилиги асосланса, матнни қандай бўлса, шундайлигича бериб, хато ёхуд тўғрилиги тахмин қилинаётган вариантларни ҳошияда кўрсатган афзал. Оммавий нашрларни эса тузатилган матн асосида, матнга турли илмий кўрсат-

¹ Исҳоқов Ф. Гулханийнинг «Зарбулмасал» асари. – Т.: Фан, 1976. – Б. 4.

² Алишер Навоий. Лисон ут тайр. Илмий-танқидий матн (Тайёрловчи Ш.Эшонхўжаев). – Т.: Фан, 1965. – Б. 283.

³ Алишер Навоий. Насойимул муҳаббат. Илмий-танқидий матн (Тайёрловчи: Ҳ.Исломий). – Т.: Monarounnahg, 2011. – Б. 426.

кичларни қориштирмасдан, агар луғат ва изоҳларга ҳожат бўлса, уларни китоб охирига илова қилиш йўли билан чоғ қилиш мақсадга мувофиқ.

Ишончли илмий-танқидий матн оммавий нашр учун ҳам, филологик тадқиқотлар учун ҳам кенг имкониятлар ва бой маълумотлар берувчи бирламчи манба ҳисобланади. Мумтоз матнлар бўйича амалга оширилган ишлар хоҳ оммавий, хоҳ илмий йўналишда бўлсин, бирламчи манбани четлаб ўтар экан, эришилган натижалар муваққатлик характериға эға бўлади. Бунинг олдини олиш учун мумтоз адабий манбалар юзасидан олиб бориладиган тадқиқотлар қатъий фундамент — илмий-танқидий матнға асосланиши мақсадға мувофиқ¹.

ЗАМОНАВИЙ «НОМА» ЖАНРИГА ДОИР

Ў. Бегимов, ўқитувчи (УрДУ)

Маълумки, «нома» сўзи форсча сўз бўлиб, хат, мактуб маъноларини англатади. Ошиқнинг маъшуқаға розлари баён қилинган асарлар айнан шу ном билан мумтоз адабиётимизда лиро-эпик турнинг энг салмоқли жанрларидан бири бўлиб келди. Кейинчалик мумтоз адабиётимизда «нома» компоненти кўшиб айтиладиган шу турдаги асарлар ҳам пайдо бўлдики, бу уларни нома, яъни ошиқнинг маъшуқаға йўллаган мактублари эмас, балки «тафсилот», «воқеалар баёни», «... ҳақидаги асар» тарзида тушуниш лозимлигини кўрсатади. Асосан, лирик асарларда нома ўз мавқеини сақлаб қолган бўлса, тарихий ва насрий (лиро-эпик ва эпик) асарларда нома кейинги маънода истифода этилади. Масалан, «Шайбонийнома», «Бобурнома» каби.

XX асрнинг йирик адабиётшунос ва мунаққиди Матёқуб Қўшжонов қаламиға мансуб китоблардан бири «Дийдорнома» (2004 йил асар «Дийдор» номи билан мукаммал ҳолда нашр қилинди) деб аталади. «Дийдорнома» замонавий ўзбек адабиётида яратилган, муаллифнинг ўзи таъкидлаганидек, азиз сиймолар, улуғлар билан ўтган

¹ Қаранг: Сирожиддинов Ш. Сўфи Оллоёр илоҳиёти. — Т.: Имом ал-Бухорий халқаро жамғармаси, 2001. Сирожиддинов Ш. Алишер Навоий. Манбаларнинг қиёсий-типологияк, текстологияк таҳлили. — Т.: Akademnashr, 2011. — Б. 326. Сирожиддинов Ш. Ўзбек мумтоз адабиётининг фалсафий сарчашмалари. — Т.: Янги аср авлоди, 2011. — Б. 200.

онлари тўғрисида авлодларга қолдирган адабий қиммати жиҳатидан салмоқли номалар жамланмаси.

«Дийдорнома» кичкина солнома эмас. У XX аср адабиёти манзиллари, илм-фани фидойиларининг қиёфалари акс этган солнома. Биламизки, XX аср кўпгина воқеликларга бой. Жадилчилик, шўролар, мустақиллик даври ўзбек адабиёти шу давр билан боғлиқ. Урушлар, инқилоб, мустамлакачилик, шахсга сизгиниш, ғоявийлик... Мавзукенг. Эсдалик — мемуар жанрининг ўзига хос намунаси тарзидан яратилган асар жанр талабига мувофиқ, албатта, эсдаликлар жамланмаси.

Атоқли адабиётшунос Иззат Султон мунаққидга бағишлаб ёзган мақоласида Матёқуб Қўшжоновни эсдалик жанрида трилогия ёзган ижодкор сифатида эътироф этади. Ҳақиқатан ҳам, «Дийдорнома» муаллифнинг «Дағиш», «Алам» асарларининг мангикий давомидир. Ундаги воқеалар, асосан, ўтган асрнинг қирқинчи йилларидан (иккинчи жаҳон урушидан) то мустақиллик онларигача, мустақилликдан кейинги нурафшон манзилларгача. Асар композициясига эътибор қаратсангиз, шунинг ҳис қиласизки, сюжет мустақиллик билан бошланиб, мустақиллик билан якун топади. Гарчанд «Дийдорнома» да фикр юритилган мавзулар фаннинг турли қирралари билан боғлиқ бўлса-да, унинг бош мавзуси ҳаёт ва адабиёт, илм ва амалиёт.

Асарда баён қилинган воқеа-ҳодисалар реаллиги билан ажралиб туради. Уни ҳаётнинг бадиий талқини каби ўқиймиз ва алалоқибат қалбимизда покиза туйғулар тарбияланаётганини ҳис қиламиз; ҳар бир шахс бошидан кечган воқеликни шахсий тасаввур ва тафаккур ойинасидан ўтказамиз.

Китобнинг машҳур генетик олим Жўра Мусаев билан боғлиқ лавҳасида қалбимизда уруш қолдирган яра қаҳатчиликнинг ўткир, аёвсиз тиғида қайта очилгандек бўлади. 1947 йил. Бир хонада олти киши. Талабаларга талон билан кунига 600 грамм нон берилади. Жўра Мусаев эса улушидан 100 грамдан ҳафта давомида йиғиб боради. Йиғилган 600 грамм нонни амакисидан қолган келинойисининг қарамоғидаги синглиси ва укасига олиб бормоқчи бўлади. Бир қисмини бозорга йўл пули қилиш мақсадида олиб чиққан ака «қароқчи»га йўлиқади — нонни бир йигит олиб қочади... Бу кичик ҳаётий лавҳада улкан бадиий қувват мужассам. Ана шу ҳаёт гирдобидан омон қолган бундай инсонлар ҳақиқий ЖАСОРАТ кишилари дир. Бу лавҳалар уммоннинг қоқ ўртасида чўкаётган, ҳаёт билан вилолашаётган, ўпкасидаги кислород тугаб,

нимкони борича сув юзасига қалқийётган ва албатта, муъжиза сабаб ўлим устидан ғалаба қозонган жасур инсонлар қиёфасини яққол ғавдалантиради. Вақт ўтиб, хонадаги олти кишидан икки академик, икки профессор чиққани уларнинг замон синовларидан омон ўтганидан далолатдир.

Шу ўринда бир савол туғилади: китобдаги асосий қаҳрамонлар кимлар? Улар илм фидойилари — адабиётчи, мусиқашунос, тарихчи, биолог, физик, шоир, ёзувчи, рассом — эл ардоғидаги инсонлар. Аммо бу табаррук номга улар осонликча эришган эмас. Муаллифнинг бош урғуси ва асар моҳияти шунда акс этади.

Китобда жами ўттиз битта сиймо хусусида фикрлар баён қилинган бўлиб, улар ҳаётидаги энг муҳим нуқталарга назар ташланади. Уша улуғ сиймолар муаллиф учун устоз ва тенгдош-замондош сифатида қадрли. Китоб якунида адабиётшунос олим ўзи учун муқаддас илм маскани Ўзбекистон Миллий университети ҳақида махсус тўхталади. Устоз домлалар билан бирга шогирдлари бора-сида фахр билан фикр юритади. Демак, асар қаҳрамонлари, ўз-ўзидан маълумки, уч авлод вакиллари — муаллифнинг устозлари, тенгдошлари, шогирдлари.

Китобдаги ҳар бир шахс ва ҳар бир лавҳа аниқликка асосланган. Орадан йиллар ўтиб улар муаллифнинг ўчмас хотирасида қайта жонланади. Бевосита ҳаёт мактабида ўзи олган сабоқлардан бизга маърузалар қилади.

Китобни ўқиш жараёнида ўқувчи ҳеч вақт учинси шахс, яъни ўша даражасига тушмайди. М.Қўшжонов ва унинг суҳбатдошлари билан бўлган мулоқот жараёнида китобхон ҳам жуда фаол қатнашади ҳамда иккинчи шахс, тингловчи мақомидан жой эгаллайди.

Шу ўринда М.Қўшжоновнинг бир фикрини келтириб ўтишни лозим топдим: «Ҳар бир ижодкорнинг яратган маҳсули қай даражада шахсий бўлса, шу даражада ижтимоий ҳамдир». Зеро, оммавийлик, ҳаққоният адабиётнинг энг асосий функцияларидан бири саналади. Олимнинг юқоридаги фикрлари эсдаликдан ўрин олган суҳбатлар учун ҳам мезон бўла олади.

Эсдалик қаҳрамонларидан ҳар бирининг ўзига хос ибратли ҳаёт йўли, ижодий-илмий мероси бор. Муаллиф баёнларида биографик ва психобиографик методлар синтезида унумли фойдаланади. Бу табиий ҳам. Чунки у эсдалик муаллифининг билганлари ҳақидаги умумий-фалсафий қарашларидир.

М.Қўшжоновнинг «Дийдорнома»сида оғир шароитда, адабиёт, умуман, адабий-илмий жараён шахсга сизгиниш, партиявийлик

ғояларыга бүйсундирилган бир муҳитда ҳам танги, олийжаноб, жумардликлари ҳамда қалбу қиёфасини сақлаб қолган чинакам шахслар кўзга ташланади... Шу ўринда адабиётшуноснинг шижоатига бир мисол келтираман: Абдулла Ориповнинг «Жаннатга йўл» достони «Муштум» журналида нашр қилина бошлагандан кейин асар устидан шикоят тушади. Шунда М.Қўшжонов даврнинг етук танқидчиси сифатида махсус чақиртирилиб, дostonни ўрганиб ўқиш фикрини айтиши, агар шикоятлар ўринли бўлса, қолган қисминини босиб чиқариш тўхтатилиши кераклиги айтилади. «Мунгли», «Йиғлоқи» шоирнинг бу асари устидан муаллиф чиқарган ҳукм эса қуйидагича: «Асарнинг ғоявий жиҳатдан ҳеч қандай зарари йўқ. Шикоятда кўрсатилган камчиликларни шоирнинг бу янги асарига нисбатан тўхмат деб ҳисоблайман. Уни охиригача чоп этиш керак». Сезамизки, «партия отда ўтирган бир пайтда институтни бошқариб, миллат манфаати йўлида кўзни олиб қочмаган» (Б.Назаров таъбири), «ҳамма Ойбекка тош отганда, Ойбек душманларига замбарак отган» (А.Абдуллаев таъбири), ёшларни «бузаётган» Абдулла Қаҳҳор маҳоратини чуқур англаб докторлик диссертациясини яратган М.Қўшжоновнинг қанча-қанча таҳлилу талқинлари маънавий дурдоналаримизнинг китоб жавонимиздан ўрин олишида юксак аҳамият касб этади.

Китобдаги ҳар бир қаҳрамонга доир хотираларни батафсил қайта баён қилишга зарурат йўқ. Аммо муаллиф қуйинчаклик билан айтган биргина жумлани эслаш ўринлидир: «XX аср инсульт, инфаркт сингари оғир касалликлар асри бўлди».

Босилиб чиққан ва яшаб қоладиган ҳар бир китобнинг ўз вазифаси бўлади: ўзгаларга маънавий озуқа улашиш. «Дийдорнома» шундай мўътабир «нома»лар сирасига киради. Нодар Думбадзенинг «Абадият қонуни» романи якунида шундай фикр бор: «... Инсоннинг юраги унинг танасидан юз барабар оғирроқ... Шу даражада оғирки, уни бир киши кўтаролмайди... Бинобарин, биз одамлар токи тирик эканмиз, бир-биримизга ёрдам беришимиз, бир-биримизнинг юрагимизга мадад бўлишга ҳаракат қилишимиз керак». Шуниси аниққи, муаллиф қаламга олган воқеалар унинг бир ўзининг юрагига сифмасди.

Шунинг учун келинг, миллат дардини бирга кўтарайлик, адабиётнинг оғриқли нуқталарини ҳис қилиб, бизда ҳам соф, ҳар қандай инсонийликка бегона туйғуларга қарши иммунитет ҳозирланган юрак борлигини исботлайлик. Ўйлайманки, «Дийдорнома» қаҳрамонлари ҳам адабиёт ва илм-фан эшигини қоқётган, мустақиллик

шукронаси билан нафас олаётган ёш авлодга ана шу абадийт қонунидан сабоқ бериши шубҳасиз. Зотан, китобнинг ҳар бир саҳифаси академик Матёкуб Қўшжоновнинг адабиёт муҳибларига қолдирган табаррук номалари сифатида ардоқлидир.

НАВОЙНИНГ АДАБИЙ-ТАНҚИДИЙ ҚАРАШЛАРИ ВА УНИНГ ЎРГАНИЛИШИ

3. Қувонув, катта ўқитувчи (НавДШИ)

Бадиий сўз санъатига оид адабий-танқидий қарашлари улуг мутафаккир шоир Алишер Навоий ижодининг ажралмас бир қисмини ташкил этади. Илмда такрор-такрор таъкидланганидек, Алишер Навоийнинг сўз санъатига доир тушунчалари ўзигача маълум ва машҳур бўлган араб, юнон, форс-тожик, ўзбек, озарбайжон халқлари маданиятидаги адабий-танқидий қарашлар доирасида шаклланди, камол топди ҳамда унинг ижодий ёндашуви билан янги сифат босқичига кўтарилди.

Алишер Навоийнинг илмий қарашларига илк муносабат билдирган адабиётшунос Абдурахмон Саъдийдир. У ўзининг «Адабиёт олими ва танқидчиси сифатида Мир Алишер Навоий» мақоласида Алишер Навоийнинг ўзигача бўлган танқидчиликдан юқори кўтарилгани, бу танқидчиликнинг илмий-назарий асослари, замондош шоирларга муносабати ҳамда «Мажолис ун-нафоис», «Муҳокамат ул-луғатайн», «Мезон ул-авзон» каби асарлари борасида муҳим мулоҳазаларни билдиради¹.

Е.Э.Бертельснинг «Навоий»², Ҳ.Олимжоннинг «Фарҳод ва Ширин»³, Ҳ.Ёқубовнинг «Навоийнинг «Сабъаи сайёр» достони»⁴, С.Айниининг «Алишер Навоий»⁵ каби асарларида Алишер Навоий адабий-танқидий қарашларининг айрим қирралари таҳлил этилганлигини кўрамиз.

¹ Саъдий А. Адабиёт олими ва танқидчиси сифатида Мир Алишер Навоий // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1938. № 11-12.

² Ҳайитметов А. Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари. — Тошкент, Фан, 1958. — Б. 10-11.

³ Ўша манба. — Б. 10.

⁴ Ўша манба. — Б. 10.

⁵ Ўша манба. — Б. 10.

Абдуқодир Ҳайитметов «Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари» номли монографиясида Алишер Навоийни жаҳон адабиётининг А.С.Пушкин, Л.Н.Толстой, В.Гёте, О.Бальзак сингари номояндаларидек профессионал танқидчи сифатида эмас, санъаткор танқидчи, яъни илмий қарашларини амалда исботлайдиган танқидчи дея баҳолайди¹.

Олим Алишер Навоийгача бўлган адабий-танқидий қарашларнинг олги қисмга бўлиб ўрганади:

1. Адабий мажлислар, адабий мунозара ва суҳбатлар шаклида.
2. Филологик характердаги назарий асарлар шаклида ёки уларнинг таркибида.
3. Тазкирачилик ва ёзма ҳамда оғзаки адабиётларни йиғиш шаклида.
4. Адабий-бадий асарларнинг солиштирма матнларини тайёрлаш шаклида.
5. Адабий хотира ва мемуарлар ёзиш шаклида.
6. Адабий-бадий шаклда.

Академик Б.Валихўжаев «Ўзбек адабиётшунослиги тарихи» асарида мумтоз адабиётшунослик ва адабий танқидчиликнинг ифодаланishi «жанр»ларини уларнинг моҳиятига қараб икки гуруҳга ажратади: 1) бевосита «жанр»лар, яъни адабиётшунослик ва адабий танқидда бағишланмаган асарлар: фахрия, шеърий парчалар каби; 2) бавосита «жанр»лар, яъни адабиётшунослик ва адабий танқиддан баҳс юритувчи асарлар гуруҳи².

Гарчи Валихўжаев адабий-танқидий қарашлар ифодаланган асарларни икки гуруҳга ажратган бўлса-да, ҳар иккала адабиётшуносликнинг бу масаладаги таснифларида тафовутдан кўра умумий яқинлик кўпроқ кўзга ташланади.

Абдуқодир Ҳайитметовнинг «Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари» монографияси ёзилган йиллар Шайх Аҳмад Тарозийнинг «Фунун ул-балоға» асари ҳали фанга номаълум эди. Агар маълум бўлганида, Навоийгача бўлган адабиёт назариясининг ютуқлари умумлаштирилган бу илк туркий қўлланма Абдуқодир Ҳайитметовнинг мазкур тадқиқотида бой материаллар берган бўларди.

Маълумки, тазкирачилик қадимий ва бой тарихга эга бўлиб, ўзининг муайян жанрий хусусиятлари билан ажралиб туради. «Тазкира-

¹ Ўша манба. — Б. 7.

² Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. — Тошкент, 1993. — Б. 9.

лар кўпинча ё географик, ё монографик, ё хронологик, ё сулолавий, ё ижодий принцилда қурилади ёки шоир номларининг охиридаги ҳарфларига қараб алифбе тартибда берилади. Аммо бу принципларнинг икки-учтасини қўшиб, аралаштириб тазкира тизган муаллифлар ҳам бор»¹ деб ўринли кўрсатади олим.

Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» асари композицион тузилиш жиҳатидан ҳам юқоридаги тазкира таснифидаги кўринишларга ўхшамайди. Ундаги биринчи, иккинчи, учинчи мажлислар хронологик тартибда қурилган. Бешинчи ва олтинчи мажлислар эса жўрофий ақидага амал қилиб тузилган — Хуросонда яшаганлар ва Хуросондан ташқарида яшаганларга ажратилган. Еттинчи мажлис сулолавий тазкира кўринишида тузилган бўлиб, унда тўпланганлар темурийлар сулоласининг вакиллари дир. Ниҳоят Султон Ҳусайн Бойқаро шеърини таҳлил қилинган саккизинчи мажлис монографик тадқиқот тарзида тартиб берилган.

Абдуқодир Ҳайитметов ушбу асарни «сифат жиҳатидан янги типдаги тазкира-антология»² дея баҳолар экан, эҳтиёткорлик юзасидан бўлса керак, темурий сулола шоирлари ҳамда Ҳусайн Бойқаро адабий маҳорати акс этган еттинчи ва саккизинчи мажлислар таҳлиliga махсус ўрин ажратмайди.

Олим адабиётнинг ижтимоий вазифаси, унда мазмун ва шакл бирлиги, традиция, новаторлик, тил, адабий маҳорат, реализм, жанрий хусусиятлар, ижодкорнинг хулқ-ахлоқи каби масалалар Алишер Навоий адабий танқидчилигининг туб масалалари эканлигини унинг илмий ва бадиий баркамол асарлари таҳлили мисолида исботлайди.

Алишер Навоий адабий-танқидий қарашларининг яна бир муҳим хусусияти шундаки, шоир адабиётшуносликнинг қай бир муаммосига тўхталмасин, унда, албатта, ижодкорнинг ахлоқи масаласи ҳам муҳим ўрин эгаллайди. Мисол учун «Бадое ул-бидоя» девони дебочасида Алишер Навоий газалнинг мазмун ва тузилиши жиҳатдан яхлит бўлиши лозимлиги, ошиқона кайфиятлар баъзи ичида ахлоққа, маърифатга доир фикрларнинг бўлиши зарурлигини уқтиради. Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қараш-

¹ Шайхзода М. Навоийга армуғон. Тазкирачилик тарихидан. — Тошкент: Фан, 1968. — 49.

² Ҳайитметов А. Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари. — Тошкент: Фан, 1958. — Б. 69.

лари шаклланишида унинг ахлоқий дунёқараши ҳам муҳим ролни ўйнаган. Абдуқодир Ҳайитметов масаланинг бу жиҳатларига ҳам алоҳида эътибор қаратади. Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» асарларида шоирнинг шеърӣ ижодига баҳо берилишидан олдин, аввало, унинг ахлоқи тўғрисида мулоҳаза юритганлигига бир қанча мисоллар келтиради.

Навоий шоирнинг ахлоқий қиёфаси ва ижоди ўртасидаги муносабатни текширишда уларнинг бир-бирлари билан маҳкам боғлиқликда эканлигини кўрсатиб, ҳам ахлоқий қиёфаси ва ҳам ижоди гўзал бўлган шоирларга самимий муносабатда бўлади. Алишер Навоийнинг бу масалани ёритишида унинг иккинчи томони кўзга ташланади: у ҳам бўлса, ахлоқий қиёфаси ёлғонлик ва адаolatсизликдан иборат бўлган шоирлар гуруҳига унинг салбий муносабати масаласидир. Масаланинг айна жиҳатларига эътибор қаратган Абдуқодир Ҳайитметов «Мажолис ун-нафоис»нинг халқчиллик анъанасида яратилганлига ўнлаб мисоллар келтиради ҳамда Навоий адабиётшунослиги ва танқидчилигининг муҳим хусусиятларидан бири — қалам аҳллари ижодига нисбатан унинг бетараф, холис туришидир, деган хулосаларга келади. «Мажолис» фақат адабий-танқидий аҳамиятга эга бўлмай, балки тарихий, этнографик аҳамиятга ҳам эгадир. Чунки унда ўша давр тарихи, урф-одатлари, шоирлардан бошқа давлат арбоблари, илм, маданият, санъат аҳллари ҳаётини ўрганишга доир муҳим маълумотлар ҳам учрайди»¹.

Алишер Навоий асарларида турли адабий жанрлар — ғазал, маснавий, туюқ, муаммо ҳақидаги мулоҳазалар, уларнинг назарий хусусиятлари тўғрисида қимматли фикрлар билдирилади. Бу фикрлар Алишер Навоийнинг адабий жараёни, қайд этилган жанрларнинг тараққиёти ва хусусиятларини чуқур кузатиши, умумлаштириши натижасида майдонга келиб, замонасидаги адабий тажриба, бадиий маҳорат каби масалалар билан бевосита боғлиқ эканлигининг илмий исботланиши Абдуқодир Ҳайитметов тадқиқотининг жиддий ютуғидир.

Бироқ Навоийнинг адабий-танқидий қарашларини ўрганиш давомида адабиётшунос айрим муҳим масалаларга эътиборсизроқ қарайди. «Навоий танқидчилигида биз яна бошқа нарсани, яъни адабиётнинг майда-чуйда масалалари устида, баъзан бадиий асарнинг шак-

¹ Ҳайитметов А. Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари. — Тошкент: Фан, 1958. — Б. 76.

лига оид кичик масалалар устида узоқ тўхталиш, баҳслашиш каби ҳолларни ҳам кўрамиз, — деб ёзади А.Ҳайитметов ва бунга мисол қилиб «Хамса ул-мутаҳаййирин» асарида Ҳасан Дехлавий шеърдаги ўхшатиш устида кечган баҳсни мисол келтиради:

«Зиҳи дарунам диرو замон-замон бату майли...» то бу байтга етишдики:

*Мисоли қатраи борон сирешки ман ҳама дур шуд,
Чунин осор диҳад алҳақ тулун чун ту Сухайли.*

Мажлис аҳли мугаййин ва хуштаб эл эрдилар ва пири мажлис ҳам хуштаб ва подшоҳ нишон. Муғаннийга баъзи эътироз юзидин ва баъзи танбийя юзидин дедиларким: «Сиришким ман ҳама дур шуд» ўрнига «ҳама хун шуд», — ўқиқи, «дур шуд»нинг маъноси йўқтур...»¹

Навоий бу баҳсга аралашиб, «дур шуд»нинг тўғрилигини таъкидлайди. Ниҳоят баҳсга Абдурахмон Жомий аралашиб, «дур шуд»нинг маъниқан тўғрилигини исботлайди. Мазкур шеърда сенинг Сухайл юлдузидек чарақлаб чиқишининг менинг ёмғир томчиларидек кўз ёшларимни дурга айлангирди маъноси ифодаланган. Мумтоз шеърда кўз ёшларимни қон томчиларига ўхшатишга қўлаб мисоллар келтириш мумкин. Иккинчидан, мажлис аҳли, бизнингча, шу ўхшатишни ҳисобга олган бўлишлари ҳамда «дур шуд»ни «йироқлашди», «кўз ёшларим битди» маъноларида тушунган кўринадилар. Агар «хун шуд» бўлганида ўхшатиш йўққа чиқарди, байт мазмуни бузиларди, поэтик ифода таровати йўқоларди.

Кўришиб турибдики, бу байт устидаги баҳс — бадий асарнинг шаклига оид кичик масала эмас. Чунки ноўрин қўлланилган биргина сўз поэтик асарнинг мазмундорлигини, эстетик таъсирчанлигини сусайтириши мумкин.

МАТНШУНОСЛИК ТАРАҚҚИЁТИ ВА НАВОИЙ ИЖОДИ

К. Бозоров, ўқитувчи (НавДПИ)

Шарқ халқлари қадим замонлардан буён жаҳон маданиятининг улкан хазинасига ўзининг мумтоз асарлари билан ҳисса қўшган қўлаб буюк ижодкорларни етиштириб берди. Уларнинг меросини кенг халқ

¹ Ҳайитметов А. Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари. — Тошкент: Фан, 1958. — Б. 57.

оммасига етказиб бериш маданиятимизнинг тукислиги учун ниҳоятда зарурдир. Бу ишларни ўтмиш қўлёзмаларни йиғиш, илмий-танқидий ўрганиш ва нашр қилиш билан шуғулланувчи манбалпунослик ва матншунослик билимларисиз, арабий имло малакасисиз амалга ошириб бўлмайди¹.

Матншунослик – филологиянинг адабий, тарихий, илмий асарлар ҳамда тарихий ҳужжатлар матнини илмий-танқидий ўрганиш ва нашр қилиш билан шуғулланувчи соҳасидир. Матншунослик бобидаги илмий изланишларнинг охир натижаси адабиёт тарихи ва назарияси учун манбавий асос яратиб бериш бўлганлигидан унга адабиётшуносликнинг ёрдамчи соҳаларидан бири сифатида қараб келинади.

Шунга қарамай, матншуносликни филологик фанларнинг алоҳида тармоғи, мустақил бир соҳаси сифатида тушуниш тўғрироқ бўлади. Негаки, биринчидан, матншунослик фаолияти адабиётшунослик, тилшунослик ва тарих фанлари кесишган нуқтада кечади; иккинчидан, матншуносликнинг ўзи илмий изланишларида қатор ёрдамчи соҳаларни (палеография, услубшунослик, археография ва ҳ.к.) ўзига хизмат қилдиради².

Матншунослик адабиётшуносликнинг айрим муаммоларини ҳал қилишда муҳим ёрдамчи соҳа, талқиқот усули бўлиб ҳам хизмат қилади. Масалан, унинг талқиқот усулларида, тажрибаларидан ёзувчи ижодий лабораториясини, муайян асарнинг ижодий тарихини ўрганиш йўлидаги изланишларда кенг фойдаланилади.

Матншунослик филология фанининг адабий, илмий, тарихий ҳужжатлар матнини илмий-танқидий ўрганиш ва нашр қилиш билан шуғулланувчи соҳаси ҳисобланади. Талқиқот объектларининг турли-туманлиги матнларни ўрганишнинг ва нашр эттиришнинг турли хил методларини юзага келтирган. Жаҳон адабиётшунослигини бу борада яратилган кўплаб талқиқотларни, жумладан, рус адабиётшуноси Д.С.Лихачёвнинг бу борадаги илмий ишларини кўрсатини ўринли³.

Шарқда адабий-маданий, илмий, тарихий асарларнинг нусха кўпайтирилиб, кўчириб келинганлиги, матншунослик тарихи нисбатан қадимийлигидан далолат беради.

¹ Ҳабибуллаев А. Адабий матншунослик ва манбашунослик. – Тошкент, 2000 – Б. 4.

² Қуронов Д. Адабиётшунослик асослари. – Тошкент, 2005. – Б. 9.

³ Лихачёв Д. С. Текстология (На материале русской литературы X-XVII века) – М., 1962.

Ўтган давр мобайнида, айниқса, XX асрнинг 20-йилларидан бошлаб ўзбек матншунослигининг амалий йўналиши тез ривож топди.

Бу борада Абдурауф Фитрат («Эски ўзбек адабиёти намуналари»), Садриддин Айний (Алишер Навоийнинг «Хамса» асарининг қисқартирилган нашри), Иззат Султон («Мезон ул-авзон»), Порсо Шамсиев («Хамса»), Суюма Ғаниева («Мажолис ун-нафоис») каби олимларнинг хизмати катта бўлди. С.Мирзаев, В.Зоҳидов, А.Қаюмов, Ғ.Каримов, С.Муталлибов, С.Долимов сингари ўзбек адабиётшунослари матншуносликдаги изланишлари мазкур соҳа ривожига ижобий таъсир кўрсатди.

Тадқиқотчи ёхуд матншунос муайян асар матни тарихи ва манбаларини ўрганиш ёзилиш даври ва ўзига хос хусусиятларини аниқлаш орқали муаллиф варианты ёки унга яқин энг ишончли вариантни танлаб, шу асосда матнини тиклайди. Илмий-танқидий матн котиблар ва ноширлар томонидан асар матнига киритилган ўзгаришларни ҳисобга олган ҳолда, асарнинг турли нусхаларини ўзаро таққослаш орқали яратилади. Охирги натижа эса ана шу матннинг нашри ҳисобланади.

«Навоий «Хамса»сининг қўлёзмаларини ўрганиш» номли мақоласида А.Ҳайитметов, кейинги асрларда кўчирилган қўёзмаларнинг илмий-танқидий матнини тузишда баъзан эътиборсизлик ҳолатларининг учраётганлигини таъкидлайди. Матнлар нашрида йўл қўйилаётган имловий, тиниш белгиларининг қўлланиши билан боғлиқ, услубий ёки бошқа турдаги нуқсонларни қўлёзмаларни кўчирган котиблардан кўрмаслик керак, дея масалага ҳолисона ёндашади: «Зотан қўлёзмаларни кўчирган котибларни қотиб қолган, масалага ўзича қараш қобилиятидан маҳрум кишилар деб бўлмайди. Чунки улар ҳам Навоий «Хамса»сини кўчириш билан ўзи яшаб турган жамиятнинг, бирор бир ижтимоий табақанинг ижтимоий тоқшириғини бажарган, уни ўз даври эстетик дидига мослаштиришга ёки яқинлаштиришга ҳаракат қилган»¹.

Хаттотлик тарихидан маълумки, қўлёзма охирида котиб бевоёита ўқувчига мурожаат қилиб, «қўлёзмани кўчиришда хато қилгани бўлсам, узр кўзи билан қаранг» қабилдаги узрхоҳликлари қоида тусини олган эди. Шу қоидага мувофиқ котиблар кўпинча ўзларига таниш бўлмаган ёки ўзларига ёқмаган айрим сўз, мисра ва бандларни ҳам ўзгартирганлар. Абдуқодир Ҳайитметов ана шу

¹ Қаранг: Ўша манба. — Б. 126.

жиҳатларга асосланиб, масаланинг моҳиятига кенгроқ қаралиши ундайди.

Маълумки, Навоий дostonлари матнини тиклашда Абдулжамил котиб ва Султон Али Машҳадий қўлёмалари муътабар манба ҳисобланади. Шу қўлёмалар билан чекланиб қолмасдан, «Хамса»нинг хорижий давлатларнинг қўлёмма фондлари, кутубхоналари ва шахсий фондларда сақланаётган қўлёмма нусхаларидан ҳам фойдаланиш¹ «Хамса»нинг мукамалроқ вариантини яратишига хизмат қилади.

¹Ушш манба. — Б. 128.

ТўРТИНЧИ БЎЛИМ ФОЛЬКЛОРШУНОСЛИК, ТАРЖИМАШУНОСЛИК ВА МЕТОДИКА

ШЕРОБОД ДОСТОНЧИЛИК МАКТАБИ: АНЪАНАВИЙЛИК ВА ЗАМОНАВИЙЛИК

Н.К. Очилов, ф.ф.н. (ҚарДУ)

Достон ва достончилик республикамизнинг бир қатор ҳудудларида бўлгани каби Жанубий Ўзбекистон воҳасида ҳам қадимий анъаналарини сақлаган ҳолда етиб келди. Бу ҳудудда Шеробод, Чироқчи, Қамай, Бешқўтон, Бойсун каби поэтик мактаблар мавжуд бўлиб, бахши-шоирлар достончилик анъаналари доирасида достонлар ижро этиб, жонли оғзаки анъаналарнинг ривожланишида катта ҳиссаларини қўшдилар. Шунингдек, воҳада фаолият олиб борган достончилик мактаблари ижрода ўзбек достончилик мактабларига хос ғоявий мақсад ва репертуар бирлиги жиҳатидан умумийликка эга бўлсаларда, ижро усуллари билан бир-биридан фарқлиниб турадилар. Буни фольклоршунос Ҳ.Зарифов Шеробод достончилик мактаби мисолида кўрсатиб беради: «Шеробод бахшилари доимий равишда оғзаки анъаналарни давом эттириб келганлар, улар ўзларининг репертуари ва ижро усуллари жиҳатидан бизга маълум достончилар билан умумий томонларга эга. Шу билан бирга уларнинг баъзи бир ўзларига хос хусусиятлари мавжуд, репертуарида бошқа вилоятларда бўлмаган айрим достонлар, жумладан, Гўрўглининг ўлими ҳақида достон бор»¹. Ҳақиқатдан ҳам, Шеробод достончилик мактаби... бошқа жойларда номаълум бир қатор сюжетлари, айрим қадимий мотив ва тасаввурларини сақлаб қолганлиги билан аҳамиятлидир»². Гарчи Шеробод достончилик мактаби ижрода ўзига хос фарқли томонларга эга бўлса-да, ўзбек достончилигининг узвий, таркибий қисми сифатида фаолият олиб борди. Фольклоршунос А.Қаҳҳоров жанубий Ўзбекистон достончилик мактаблари репертуари, ижро усуллари, устоз-шо-

¹ Зарифов Ҳ. Ўзбек фольклористикаси тарихидан//Ўзбек фольклори масалалари. — Т.: Фан, 1970. — Б. 264.

² Мирзаев. Т. Эпос и сказитель. — Т.: Фан, 2008. — С. 120.

гирдлик анъаналарини узоқ йиллар мобайнида кузатар экан, Шеробод дostonчилик мактаби шажарасининг бошида Бобо шоир (XIX асрнинг биринчи ярми) туриб, у жуда кўплаб шоғирдлар етиштирганлигини, айниқса, Қосимкўр, Шерназар Бердиназар ўғлидек талантларни тарбиялаганлиги, дostonчилик мактабининг кенгинги тараққиёти бевосита ана шу талантли бахшиларнинг шоғирдлари томонидан ривож топганлигини қайд этиб ўтади¹. М. Афзалов ҳам Шеробод дostonчилик мактаби бахши-шоирларининг устоз шоғирдлик анъаналари ҳақида фикр юритганда Шерназар Бердиназар ўғлининг дoston ижро этиш маҳорати ҳамда Мардонақул Авлиёқул ўғли, Аҳмад юзбоши, Саодат юзбоши, Нормурод Шерназар ўғли, Жўра Эшмурод ўғли каби талантли бахшиларни тарбиялаб етиштирганлигини алоҳида таъкидлайди.

Таҳлил ва кузатишлардан кўриниб турибдики, эпик ижро билан боғлиқ устоз-шоғирдлик анъаналари ва уларга муносабат Шеробод дostonчилик мактаби бахши-шоирлари ўртасида анча яхши йўлга қўйилган. Бахши-шоирлар устозларидан ўрганган дostonларни ижро этиш анъаналарини ижрода мустақкамлаб, бадиҳаўйлик маҳоратларини намоёниш қилиб борганлар. Шу боисдан ҳам ушбу мактаб билан боғлиқ дostonчилик анъаналари Сурхондарё, Қашқадарё ҳамда Жанубий Тожикистон худудларида кенг тарқалган. Поэтик мактаб бахшилари репертуарида «Оллоназар Олчинбек», «Зайидқул», «Олтин қовоқ» каби дostonлар мавжуд бўлиб, бу дostonлар бошқа мактаб бахшилари репертуарида мавжуд бўлмаган. Дostonчилик мактаби ижросига хос яна бир хусусият «Гўрўғли» туркумига оид дostonларнинг Авазхон ва унинг ўғли Нуралига бағишланган намуналари кўпроқ ижро этилган. Бахши-шоирлар дoston ижро этиш анъаналарига доимо масъулият билан ёндошиб келганлар. Бахши шахси ва унинг дoston ижро этиш маҳорати, соз ва сўзнинг бадий таъсир кучига эътибор каби масалалар бахшиларнинг эстетик қарашларида ўз аксини топган. Шундан бўлса керакки, бахши-шоирлар доимий равишда эпик анъаналар доирасида маҳоратларини ошириб, изланишда бўлганлар. Дostonчилик мактаблари доирасидаги ижодий учрашувлар, тортишувлар ва ўзаро ҳамкорлик ушбу мактаб бахшилари учун ҳам анъанага айланган. Бугунги дostonчиликнинг Жанубий Ўзбекистонда давом этиши, сақланишида ҳам Мардонақул Авлиёқул ва Умир шоир Сафаров каби талантли бахшиларнинг Қодир Ра

¹ Қаҳҳоров А. Янги дostonлар. — Т.: Фан, 1985. — Б. 13-20.

ҳимов, Хушвақт Мардонакулов, Қора ва Чори Умировлар, Чоршанби Раҳматуллаев каби шоғирдларни тарбиялаб етиштирганликлари бўлди, десак хато бўлмас. Анъанавий дoston ижро этиш усулларини устозларидан ўрганган ушбу бахшилар ҳам устозлари анъанасига содиқ шоғирд сифатида Шоберди Болтаев, Боборайим Маматмуродов, Абдуназар Поёнов, Рузи Қултўраев, Қаҳҳор Раҳимов, Жовли Тангиров, Абдусалом Эргашев, Абдуқаҳҳор Умиров ва бошқа бир қатор бахшиларни етиштирдиларки, улар бугунги жонли жараёнларни нисбатан сақланишига эришмоқдалар. Гарчи бу каби бахшилар дoston ижро этиш анъаналарини сақлашга ҳаракат қилсаларда, ижтимоий-маданий ҳаётимизда кечган ўзгаришлар дoston ижро этиш усулларини ўзгартириб, янги талқинлар асосида ижро шаклларини юзага келтирди. Бу эса фольклордаги индивидуал ва жамоавий ижод мутаносиблигининг бузилишига олиб келмоқда. Ўзига хос анъаналар замирида юзага келган Шеробод дostonчилиқ мактаби ижро усуллари умумўзбек дostonчилиқ мактаблари ижро усуллари билан умумлашди. Бундай хусусиятлар бир мактабга хос дostonларни иккинчи мактаб дostonчилигида ижро этилишига сабаб бўлди. Бахшилар эпик анъаналар доирасида дostonлар ижро қилишга ҳаракат қилсаларда, бугунги адабий-маданий муҳит туфайли ўзларида муаллифлик ҳисси, анъанавий эпосга ижодий ёндашув туйғуси кучайиб бормоқда. Бундай ҳол уларнинг ўзлари куйлаётган дostonларга билиб-билмай ўзгартиришлар қилишга олиб келди. Кўпчилиқ бахшиларнинг мавжуд дostonлар сюжети асосида ўз вариантларини ясаб ижро қилишга уринишлар ҳам шундай ҳолатлар билан изоҳланади. Бундай «дostonлар» айрим бахшиларнинг ёзувчилиқ, шоирликка интилиши, илгари эпик анъанада бўлмаган дostonларни тўқишга уриниш маҳсулидир. Бахшилар томонидан анъанавий дostonчилиқ йўлида «Темур ва Боязид», «Аҳмад Яссавий», «Самарқанд таровати» каби дostonлар яратилди. Уларда сунъийлик бўлганлиги учун ҳам репертуарда ўзлашмади. Ёхуд «Алпомиш» дostonини парчалашга уриниш ҳоллари ҳам анъанавий дostonчилиқда юз берган ҳодисалардан биридир. «Алпомиш» дostonининг Умир шоир варианты Жанубий Ўзбекистон бахшилари куйлаган дostonларга нисбатан анъанавий мотивларнинг ишланиши, композицион изчиллиги, воқeаларнинг қизиқарлилиги, бадий-тасвирий воситаларнинг ўринли қўлланиши билан алоҳида ажралиб туради. Бундай ҳолат Қашқадарё, Сурхондарёдаги дostonчилиқнинг қадимий анъаналарига мосдир. Шу билан бир қаторда бошқа дostonчилиқ мактаблари-

дан ёзиб олинган «Алпомиш» достонининг вариантлари Жанубий Ўзбекистон вариантларидан баъзи мотивларнинг ишланиши жиҳатидан ўзаро фарқланади. Масалан, Самарқанд достончилигида конфликтнинг келиб чиқиши ака-ука Бойбури билан Бойсари ўртасидаги келишмовчилик закот мунозараси асосида юзага келади. Жанубий Ўзбекистон достончилиги, жумладан, Умир шоир вариантыда ушбу ҳолат оилавий-маиший муносабатларда тасвирланади. Умир шоир вариантынинг бу ўринларини Чори ва Қора Умировлар, Қодир Раҳимов, Хушвақт Мардонақуловлар вариантларига қиёслаганимизда улар вариантларида Бойсарининг кўчиси сабабларини иккилантирилганлиги, ҳатто учлантирилганлигини кўрамиз. Ушбу бахшилар «Алпомиш» достонининг Шеробод достончилик мактабига хос хусусиятларини ўзида сақлай олмаганлар. Аънааларни билиб-билмай бирлаштириш натижасида улар вариантларида бир-бирига зид тасвирлар мавжуд. Достон воқеаларига бугунги давр кишиси дунёқараши асосида баҳо бериш кўзга ташланади. Бу нарса сохта вариантлар ва талқинларнинг юзати келишига сабаб бўлган. Фикримизни Чори бахши Умиров репертуарида мавжуд бўлган «Алп Қўнғиротбек»¹ достони мисолида давом этгирсак. Достоннинг жонли оғзаки аънааларида мавжуд матни бўлмаганлиги учун ҳам у Чори Умиров репертуарида яқин ҳодиса сифатида баҳоланади. Шу билан бир қаторда достонда тасвир этилган Бойсари бошлиқ қўнғиротларнинг қалмоқ юртига жойлашуви, Сурхайил мастоннинг совчиликка бориши, Барчининг шартлари, Алпомиш билан Қоражон айтишувлари, туш мотивлари бузиб тасвирланадики, булар «Алпомиш» достони руҳида мос эмас. Айниқса, Қўнғиротбекнинг дунёга келиши, бешик тўйи, никоҳ тўйи, Али ва Мақатил ўртасидаги жанг ва шунга ўхшаш воқеалар достон умумий сюжетига боғланмайди. Бири иккинчисини такрорловчи, ҳатто бир-бирига зид келувчи тасвирлар борки, булар достон матнига ёпишмайди. Бахши шеърий мисраларни ҳам тўртлик, бешлик бандларда қатъийлаштира боради. Бундай банд тузилиши Шеробод достончилик мактабига ҳам, Умир бахши услубига ҳам мос келмайди. Умир шоир репертуаридан ёзиб олинган «Алпомиш» достонидаги шеърий қисмлар қофияга кўра асосан, тўртлик банд тузилишидан иборат бўлса-да, бунда изчиллик ва давомийлик кўзга ташланмайди. Бандлар иккилик, учлик, тўртлик, бешлик, олтилик ва ҳоказо тарзда комбинациялаша бо

¹ *Алп Қўнғиротбек*. Достон. Айтувчи Чори Умиров. — Т.: Тафаккур, 2014

ради. Ҳатто бандлардан ажралган алоҳида мисралар ҳам мавжуд. Чори ва Қора Умировлар, Чоршанби Раҳматуллаев, Рўзи Қултўраев, Қаҳҳор Раҳимов каби бахшилар репертуаридаги дoston матнларида ҳам бандлар тўртлик, бешлик тарзида қатъийлаштирилмоқдаки, бундай шеър тузилиши дostonчиликда сифат ўзгарувига эришилди дегани эмас, балки бахшиларнинг саводхонлиги, шеър назариясини пухта ўзлаштирилганликлари боис ижро жараёнида ёзма шеър тузилишга хос унсурларнинг кириб келиш оқибати-дир. Бундай ҳол дostonчиликда китобийликнинг кучайиб бораётганлигини кўрсатмоқда.

Хулоса қилиб айтганда, Шеробод дostonчилик мактаби бахшилари асрлар оша дostonчилик анъаналарига қатъий амал қилиб, жонли оғзаки анъаналарнинг ривож топишига ҳаракат қилган бўлсалар-да, бугунги кунда замонавий талқинларда дoston ижро этиб, дostonчиликнинг нисбатан сақланиб туришига имкон яратмоқда.

ЎЗБЕК ДРАМАТУРГИЯСИ ВА ТҶЙ МАРОСИМИ ТАРКИБИДАГИ УДУМЛАР

Н. Турсунова, катта ўқитувчи (НавДШИ)

Ўзбек халқи ўзининг бой бадий анъаналар тизимига эгаллиги ҳамда кўп асрлик маънавий маданиятини изчил тараққий эттириб келаётганлиги учун ҳам жаҳон халқлари поэтик тафаккури хазинасига муносиб ҳисса қўшиб келмоқда. Ўзбек драматургиясининг шаклланиши тарихини, унинг бадий заминини бевосита халқимизнинг оғзаки анъанадаги миллий-бадий қадриятлари, маросим ва ўйин фольклоридаги сахнавий ҳолатлар, халқ сайилларидан излаш керак бўлади.

Маросимни ўтказиш жараёнининг театрлаштирила бориши ва урф-одатлар замирида ўз ифодасини топган рамзий-ритуал код ўрнига бадий-эстетик код, яъни образлиликнинг тобора чуқурроқ сингиб бориши натижасида сўзнинг руҳий-ҳиссий таъсирига эътибор қўйиштирила бошлаган. Шу тариқа анъанавий маросимий қадриятлар тизимида драмага хос экспресивлик, томошавийлик, театрлазациа, сахнавий ҳаракатларда ифодавийликнинг ёрқин намоён бўлиши, кучли ва ишончли катарсис ва театр санъатига хос бошқа элементларнинг илк эмбрионал кўринишлари вужудга келган. Интирокчи-

ларининг муайян бир қисми ўзига топширилган «ҳаётий рол»ларни ижро этиш орқали маросим моҳияти-мазмунини ифода этиб, намоёни этиб берса, қолган қисми ана шу кўрсатилган удумларни ҳиссий қабул қилиши керак бўлган. Шу тариқа таътр санъатига ҳос энг муҳим хусусиятлардан бири — актёр ва томошабин муносабати шаклланган.

Халқимизнинг тўй маросими таркибидаги удумларнинг аксарияти ўзига ҳос ҳаётий-анъанавий сценарий асосида ўтказилиши, муайян роль (вазифа)ларни бажарувчи ижрочилар таркибига эътиборлиги, маросим амаллари акс этган воқеликнинг муайян (табиий) саҳнада рўй бериши, иштирокчиларнинг маросим талабига мос кийиниши (либос танлаш), тўйхонанинг безатилиши (ҳаётий декорация) ва ижро этиладиган матннинг анъанавийлиги билан характерланади.

Ўзбекларнинг оилавий-маиший маросимлари орасида драматизмга ғоятда бойлиги, саҳнавийлиги ва томошавийлиги билан алоҳида ажралиб турадиган маросимлардан бири «Бешик тўйи» ҳисобланади¹. Чақалоқни илк бор бешикка ётқизиш маросимида бажариладиган ҳар бир удум, ирим-сиримлар ҳамда ижро этиладиган матнлар фақатгина боланинг эсон-омон улғайиши, ёвуз кучлар хуружидан сақланиши ва узоқ умр кўриши билан боғлиқ халқ қарашларини ифодалабгина қолмасдан, маросим иштирокчиларига ҳиссий-руҳий таъсир кўрсатиши, томошабонлиги ва саҳнавий ҳаракатлар мажмуидан иборатлиги билан ажралиб туради.

Навоий вилояти туманларида ҳам анъанага кўра, чақалоқни биринчи марта бешикка ётқизиш маросимини ўзидан тиниб-тинчиган фарзандлари кўп, невара-чеварали, нуроний онахонлардан бири амалда оширади.

У «Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим!» — деб чақалоқни икки қўлига кўтариб олиб, бешикка ётқизар экан, биринчи марта боланинг бошини бешикнинг ўнг тарафига қаратиб эмас, балки бешикнинг оёқ томонига тўғрилаб ётқизмоқчи бўлади ва маросимда иштирок этаётган аёлларга қараб:

¹ Сафаров А. Жанровый состав и поэтика узбекского детского поэтического фольклора. АДД. — Тошкент, 1985; Курбонова Н. Ўзбек болалар маросим фольклори. Филол. фанлари номз. дисс. авторев. — Тошкент, 1994; Худойкулова Л. Сурхон воҳасида бола туғилиши ва бешик даври маросимлари фольклори // Ўзбек фольклоршунослиги масалалари. 1-китоб. — Тошкент, 2006. Б. 87-94.

— Бу тарафга қаратиб ётқизайми, ўнгми, чапми? — деб мурожаат қилади. Бешик тўйида қатнашаётган аёллар эса баб-бараварига бунга эътироз билдиришиб:

— Йўқ-йўқ, э, бийиси қурмағур-сй, чақалоқни чаппа қилиб ётқизасизми! — деб чувиллашади. Аёллардан эътирозли жавоб эшитган момо яна ҳазил қилиб чақалоқни бешикнинг энига қаратиб кундан-кунга тутиб туриб:

— Ана бунақа қилиб ётқизайинми бўлмаса, ўнгми, чапми!? — деб сўрайди. Маросим қатнашчилари яна «Йўқ, йўқ!» — дейишиб рад жавоби берадилар. Момо учинчи мартасида чақалоқни тўғри қилиб, яъни боланинг бошини бешикнинг ўнг тарафига қилиб ётқизади. Маросимда иштирок этаётган аёллар ҳам буни маъқуллашиб «Ўнг-ўнг!» — деб қичқирадилар. Шундан сўнг момо маросим иштирокчиларининг ҳар бирига қараб:

— Уйқунгизни сотдингизми? — деб сўрайди. Ҳар бир аёл «Ҳа, уйқумни сотдим», — деганидан кейин момо қўлидаги ипга битта тугун солаверади. Шу тариқа ҳамма аёлнинг уйқусини «сотиб олгич», бир неча тугун тугилган ипак ипни бешик қуббасига боғлаб қўяди-да:

— Бачагинам уйқучи бўлсин, онаси тандир-тандир нон ёпгунча ухласин, бийиси ҳамсоясиникига бориб келгунча ухласин, илоҳи омин! — деб фотиҳа қилади. Бу маросимнинг композицион қурилиши ҳам саҳнавийлик асосига қурилган бўлиб, унинг ҳар бир элементида иштирокчи билан томошабин ўртасидаги эмоционал-ҳиссий муносабат сақланиб туради.

Анъанавий маросимларнинг ҳаётий саҳна асари сифатида ўтказилиши ва маросимий маданиятнинг поэтик моҳият касб этганлиги драматик санъатнинг келиб чиқиши учун бадиий замин вазифасини бажарган.

ҚОРАҚАЛПОҚ ХАЛҚ РИВОЯТЛАРИНИ ЎРГАНИШНИНГ НАЗАРИЙ ТАМОЙИЛЛАРИ

И. Алламбергенова, ўқитувчи (ҚДУ)

Биз бу мақоламизда қорақалпоқ халқ ривоятларининг мавзу жиҳатдан тасниф қилиниши масаласи тадқиқ қилинди.

Ривоятлар тематикаси ҳақида фольклоршунослар орасида ҳар хил фикрлар мавжуд. Масалан, В.К.Соколова ривоятларнинг фактларга

асосланганлигини инобатга олиб, уни тарихий ва маълум ўрин- жой, объектларга дахлдор ривоятларни топонимик деб катта икки гуруҳга бўлиб ўрганади¹. Ўзбек тадқиқотчилари ҳам ривоятларни тарихий ва топонимик хилларга бўлган ҳолда, уларнинг мавзу хусусиятларини аниқлашга интилишган². У.Жуманазаров ривоятларни уч турга ажратади. Улар этнонимик, тарихий ва топонимик деб номланган³. Қозоқ халқ ривоятларининг миллий ва келиб чиқиш хусусиятларига диққат қаратган фольклоршунослар топонимик ва тарихий ривоятларга қўшимча равишда «куй ривоятлари», «чечанлар сўзи», «шажара»ни ҳам киритиш мумкин, деган хулосага келганлар⁴. Туркман фольклоршунослари ривоятларни миллий талабларга мувофиқлаштириб, уч хилга бўлиб тадқиқ қилишди. Уларнинг таснифи бўйича «тарихий ривоятлар», «топонимик ривоятлар», «этиологик ривоятлар» ўз мавзу хусусиятлари билан ажралиб турувчи хиллардир⁵. Қорақалпоқ ривоятларини тасниф қилиш бўйича профессор С.Баҳадирова ҳам фикр билдирган. У тарихий воқеалар ва тарихий шахслар билан боғлиқ ривоятларни бир бутун ҳолда олишни ва топонимик ривоятларни алоҳида ўрганиш лозимлигини таъкидлайди. Ривоятларнинг учинчи хилига шажара характеридаги асарларни (уруғ-қавмлар ҳақидаги) киритади. У дин билан боғлиқ халқ ҳикояларини ривоят жанрига киритиб бўлмаслигини уқтиради⁶. Бизнингча, дин ҳам ижтимоий омил сифатида ўзининг келиб чиқиши, шаклланиши, ривожланиши сингари тарихий босқичларни ўз бошидан кечирган тарихий оқимдир. Шу туфайли дин тўғрисида халқ онгида шаклланиш тушунчалар характерини очиб бериш зарур деб ҳисоблаймиз ва уларнинг халқ бадий-эстетик қарашларида алоҳида ўрин тутишини таъкидлаб ўтмоқчимиз. Қорақалпоқ халқи ўзининг пайдо бўлиш ва шаклланиш босқичларининг барчасида ҳам муайян бир

¹ Соколова В.К. Русские исторические предания. — М: Наука, 1970. — 1. 273.

² Имомов К., Мирзаев Т., Саримсақов Б., Сафаров. О. Ўзбек халқ оғамма поэтик ижоди. — Т: Ўқитувчи, 1990. —Б. 179.

³ Жуманазаров У. Ўзбек фольклори ва тарихий воқелик. — Т:Фан, 1993. — 1. 179.

⁴ Каскабасов С.А. Казахская несказочная проза. — Алма-ата: Наука, 1990. —Б. 157-159

⁵ Баймырадов А. Түркмен фольклор прозасының тарыхы. Ашхабад: Ылым, 1991. —Б.119

⁶ Баҳадирова С. Карақалпақ халық прозасы: миф, әпсана, аңыз// Ойрат АҚҚБ Хабаршысы. —Нөкис 2007, —1— сон. —Б.107-108.

диний эътиқод билан яшаган ва ушбу ҳолат халқ тафаккури маҳсули бўлмиш ривоятларда ўз аксини топган.

Шундай қилиб, қорақалпоқ халқ ривоятларини этнонимик, топонимик, тарихий, халқ куйлари ҳақидаги ривоятлар ва диний ривоятлар деб катта беш турга ажратиб ўргандик.

«*Этнонимик ривоятлар*» қорақалпоқ уруғ ва қавмлари атамаларининг келиб чиқиши ҳақидаги ривоят-ҳангомалар ўрганилади. Қорақалпоқ халқ ривоятлари ичида этнонимик ривоятлар салмоқли ўрин эгаллайди. Қавм, уруғ атамаларининг ривоявий кўринишлари фақат оғзаки ижод доираси билан чекланмайди. Уларнинг йиримлари ёзма манбаларда ҳам учрайди. «Кўнғирот» этноними¹ қорақалпоқ, ўзбек, қозоқ халқлари орасида кенг тарқалган йирик уруғлардан бирининг номи. Мазкур туркий халқларнинг алоҳида хилқ сифатида шаклланишида муҳим роль ўйнаган бу ном қавм жамоаси атамаси асосида юзага келган. Этнонимик ривоятлар орасида «Кўнғирот» атамаси билан боғлиқ намуналар талайгина. Бу исмларни таҳлилга торгган олимлар тадқиқотларида хилма-хил таъқиқ ва хулосаларга дуч келамиз. Мулоҳазалардаги асосий тафовут шундаки, баъзи олимлар «Кўнғирот» уруғини мўғуллар билан боғлашса, бошқалари туркий қавмлар шажарасининг чўнг томири сифатида қадим даврлардаёқ шаклланган ота уруғлардан бири сифатида қайд қилишади². Ушбу илмий мунозаралар тўла равишда ўз оқинини топмаса ҳам «Кўнғирот» этноними икки компонентли (кўнғир+от) туркий сўз асосида ҳосил бўлганлиги важдан ва чорчилик, ҳарбий соҳаларга дохил мазмунга эгалигидан, қолаверса, туркий қавмларнинг мўғулларга нисбатан VI-VII асрлардан аввал тарихда из қолдирган йирик давлат тизими соҳиби эканлигидан келиб чиқиб, унинг туркий қавмлар орасида пайдо бўлган уруғ сифатида эътироф этилишининг тарафдоримиз. Дарҳақиқат, мўғулларнинг ўзлари ҳам туркий қавмлар билан узоқ асрлар давомида

¹ Бул атама топоним сыпатында да белгилли. Көпшилик жағдайларда этнотопонимлик мазмун пайда етеди.

² Қараңыз: Зарифов.Х.Т. Основные мотивы эпоса «Алпамыш». Сб: Об эпосе «Алпамыш». — Ташкент, 1959. —С. 8-9; Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. Т-I. — М-Л: изд. АН СССР, 1952. — С. 68,126,163, 208; ?. Маргулан Шоқан және Манас. — Алматы:Жазыұшы, 1971. — Б. 81; Мамбетов.К. Тауық төркінлери. — Нөкис: Билим, 1999. — Б.19; Хошаниязов Ж. Қарақалпоқ халық дәстаны «Алпамыс». — Нөкис: Билим. 1992. — Б.115; Жуманазаров У. Ўзбек фольклори ва тарихий воқелик. — Тошкент: Фан, 1991. — Б. 195-196.

бақамти яшаб, тарихий саҳнага чиқишга қадар баъзи туркий қавмларни мўғуллаштириб олиш имкониятига эга эди, дейишга тўлиқ ҳаққимиз¹. Шулардан бири Кўнғирот уруғи. Маҳаллий ривоятларнинг аксариятида бу этноним от ва унинг ранг-тусига боғлиқ келиб чиққанлиги ҳам буни тасдиқлайди, қолаверса, сўзлар маъноси фонетик жиҳатдан ҳам, лексик жиҳатдан ҳам туркизм хусусиятига эга. Қорақалпоқ халқ ривоятлари орасида қавмлар, уруғлар, уруғ тийралари (шаҳобчалари), уруғ тамгалари, шиорларининг келиб чиқиши ҳақидаги намуналар кўплаб учрайди. Масалан, қўлдовли, қорамўйин, қандакли (хандакли), қазоёқли (ғозоёқли), қиёт, нукус, қўстамғали (қўштамғали), кенагас сингари атамаларда уруғ ёки тийралар чиқиши, муайян хусусиятларини аниқлашга йўналтирилган ишоралар мавжуд². Булар ривоятларни тарихий нуқтаи назардан ва адабий-эстетик жиҳатдан ўрганувчилар учун қимматли маълумотлар саналади.

«Топонимик ривоятлар» ривоятларда эл, ер, шаҳар, қалъа, овул, дарё, кўл, тоғ, денгиз атамаларининг нима сабабдан шундай аталганини изоҳланиб, ўша номлар халқимизнинг узоқ йиллар давомида бондан кечирган ҳаёт йўли, маиший турмуш тарзи билан узвий алоқадорликда ўзига хос талқин этилади.

Топонимик ривоятлар маҳаллий, маълум маънода чекланган воқеа ҳодисалар ҳосиласи бўлиб, объектни яхлит ҳолда аниқлашга йўналтирилган бўлади. Ушбу хил ривоятлар қаторига «Аёз қалъа», «Гулдурсин», «Тўқ қалъа», «Чимбой», «Кўнғирот», «Шўманай» сингари қатор шаҳар ва қўрғон номларига дахлдор ривоятларни киритиш мумкин. Айрим топонимик объектларнинг дастлабки туб маъноси сақланмаган. Сўнгги даврларда юзага келган ҳолатлари билан алоқадор янги шартли топоним ҳосил бўлган («Тупроқ қалъа», «Кўй қиринган қалъа», «Қозоқли ётган» каби). Баъзи топонимик ривоятларни тарихий давр ёки ҳодиса излари, аниқ географик ўринни ифодалани диган воқеалар акс этади («Аёз қалъа», «Гулдурсин», «Чимбой» сингари). Топонимик ривоятларда муайян ўрин-жой атамасининг қандай ҳосил бўлганлигини далиллаш учун тўқима сюжетлардан фойдаланиш ҳоллари, уларга «сайёр сюжет»ларни сингдириш усуллари ҳам («Кўнғирот», «Тўқ қалъа», «Гулдурсин», «Боғдод» каби) фойдаланилиши

¹ Қараңыз: *Хасан Ато Абушиш*. Туркий қавмлар тарихи. — Тошкент: Чўпон, 1995. — Б. 175-177.

² Бул ҳаққинда кенирек маълуматты қаран: Мамбетов К. Қарақалпақлар шежиреси. — Нөкис: Билим, 1993. — Б. 82-101; Оны?: Қарақалпақлар тарихи. Нөкис: Қарақалпақстан, 1993. — Б. 49-74.

Топонимлар баъзи ҳолларда киши номининг уруғ атамалари билан алоқадорликда, муайян ижтимоий-тарихий воқеага дахлдор мазмунга эга бўлади. Топонимлар маълум бир объектнинг табиий ташқи кўриниши (катта-кичиклиги, ранг-туси, кўллардаги қушлар, сув ўсимликлари сингари) билан боғлиқ равишда, гидронимик атамалар (гидронимлар) кўринишини олиши ҳам мумкин.

«Тарихий ривоятлар» ривоятлар кўпинча тарихий шароит ғоят мураккаблашган даврларда, давлат ёки уруғлик жамоалар пайдо бўлган вақтларда ёхуд ушбу йирик жамоага ташқаридан хавф дўнган маҳалларда, ички зиддиятлар авж нуқтасига кўтарилган пайтларда юзага келади. Чунки ушбу жамоада муайян қаҳрамонлик кўрсатган инсон халқ эътиборига тушиб, рўй берган ҳодиса аҳамияти даражасида қадриланади, эъзоз топади.

Тарихий воқеалар қаҳрамони сифатидаги шахслар ишгирокидаги халқ ривоятлари хиллари давлат ходимлари, ҳарбий саркардалар, ималий-баддий санъат соҳиблари бўлмиш жировлар, бахшилар, шоирлар, чечанлар тўғрисида, хон амалдорлари, сарой аъёнлари, уруғ сардорлари — бийлар ва турли сабаблар билан ном қозонган оддий фуқаролар, касибларнинг намунали ишлари борасида ҳангома-ҳикоя қилиниши билан диққатга сазовордир. Тарихий ривоятлар дастлаб муайян воқеани бошидан кечирган, кўрган-билган ёки гувоҳи бўлган одамлар томонидан оғзаки ҳикоя кўринишида яратилиб, вақт ўтган сари ривоятга хос белги-сифатлар ола боради. Айрим тарихий ривоятларда тарихда бўлган реал шахслар образлари илгаридан мавжуд бўлган (анъанавий) мотивларга йўғрилган тарзда баён қилинади. Бундай ривоятларга Ўғузхон, Чингизхон ҳақидаги, Кўркуг ота, Ҳаким ота (Сулаймон Боқирғоний), шунингдек, Асан қайғи, Жийренше чечан, Маман бий, Турим бий, Айдўс бий, Эрназар олакўз, Тўра бий каби қорақалпоқ уруғларининг бош бийлари ҳақидаги ривоятларни киритиш мумкин.

«Халқ куйлари ҳақидаги ривоятлар»га қорақалпоқ халқ ривоятлари мавзу доирасида қорақалпоқ куйлари, уларнинг келиб чиқиши тўғрисида ривоятлар алоҳида ўрин тутади. Куйлар ҳақидаги ривоят намуналарига проф. Қ. Айимбетов, А. Алимов, Т. Адамбаева, А. Ережеповлар ўз илмий ишларида диққат қаратишган¹. Бу хил ривоятлар

¹ Айимбетов Қ. Халық даналығы. — Нөкис: Қарақалпақстан, 1988. — Б. 214-219; Алымов Ә., Адамбаева Т. Уллы қарақалпақ бақсысы, миллий композиторы Мұса Турым улы хәм қарақалпақ музыкасы/Әмиўдәрья. — Нөкис, 2006. №5-6. — Б. 121-127; Ережепов А. Қарақалпақ халық қосық хәм намаларының тарийхы. — Нөкис: ҚМУ баспаханасы, 2008.

қубиз ва дутор куйларининг юзага келиши борасида маълумотлар тушланган қисқа ва лўнда ҳикоялардан иборат бўлиб, баъзи куй атамаларининг келиб чиқиш сабабларини изоҳловчи характер касб этади. Мазкур туркумга кирадиган ривоятлар туркий халқлар фольклоршунослигида «куй-ривоятлар»¹, «йир-рауаят»², «куйлар тарихи»³, «саз сунгати»⁴ атамалари билан юритилади. Куй ривоятларининг бошқа ривоят кўринишларидан фарқли жиҳати шундаки, у синкретик хусусиятга эгадир, яъни баён қилинаётган куй ҳақидаги ахборотлар шу куйни ижро қилувчи созанда томонидан тушунтирилган ва мусиқий асбоб жўрлигида чалиниб берилган. Қубизда ижро қилинадиган куй ривоятларидан «Шўл асқан» (Чўл ошган), «Нўғайли», «Ойга шап» (Ойга юзлан) деган куй номларининг аввалги иккиси реал тарихий воқеалар билан боғланган тарзда берилади, кейинги асар эса, халқ ҳаёлотини — бадиий тўқима самараси саналади. Дутор куйлари билан боғлиқ ривоятларда тарихий шахслар ҳақида сўз боради. «Жети асирим» (Етти довон), «Қўшим полвон», «Беш парда», «Орухон», «Бўзатов», «Хушаддес» сингари асарлар шулар жумласидандир. Қорақалпоқ халқининг куй ривоятлари алоҳида миллий характер касб этиб, улар аجدодларимизнинг ижро санъатига бўлган муносабат-қарашларини ўзида тажасум этади.

Ўтмишда бахшилар орасида анъана тусини олган устоз-шоғирлик муносабатлари санъатнинг бу турининг тараққиётига ижобий таъсир қилиб, оғзаки ижод намуналарининг оғиздан-оғизга ўтиб, сайқал топишини таъминлаган. XVIII-XIX асрларда бахши ва жиронлар ҳаёти ва ижоди ҳақида маълумотларнинг аксарияти Хива хони саройидаги тантаналар билан боғлиқ тилга олинган миллий санъатнинг ушбу тури юқори даражада ривожланганидан дарак беради. Куйлар номи билан боғлиқ халқ ичида тарқалган тушунчалар тарихий муҳит билан чуқур алоқадорликда бўлади ва ўша ҳаётининг воқеалар асосида юзага келади.

«Диний ривоятлар» деб номланди. Юртимизда халқимиз учун янаш ўрни, қутлуғ тупроқ макон бўлибгина қолмай, унинг ўтмиши, урф-одатлари, тарихий маданиятини аллалаган бешик, муқад

¹ Каскабасов С.А. Казахская несказочная проза. — Алматы: Наука. — С. 156-157.

² Надришина Ф. Халық хатере. — Уфа, 1986. — Б. 26.

³ Жумаев З. Ўзбек халқ тарихий ривоятлари. НДА. — Тошкент, 2005. — Б. 1.

⁴ Баймырадов А. Туркмен фольклор прозасының тарыхы эволюциясы. — Аннабад: Ёлым, 1982. — Б. 143.

дас макон ҳамдир. Мана шу хил ота макон — Ватан билан боғлиқ ўрин-жой атамалари мазорот-ҳилхоналар, зиёратгоҳлар, авлиёлар номи билан боғлиқ мачит-мақбаралар, халқ тарихининг узвий бир қисми сифатида ҳам қадрлидир.

Бу хил — муқаддас қадамжолар номларига дахлдор ривоятларга фанда некроним ривоятлар дея нисбат беришади. Некроним ривоятлар мазмунан диний тушунчалар ташиши билан бошқа турдош асарлардан кескин фарқланади. Эпик ривоятда миллий урф-одатлар, воқеалардаги конкретлилик, ўтмишда яшаб ўтган кишилар номи билан унинг ҳокитуроби ётган ўриннинг номланиши, атаманинг муайян даражада маҳаллий (локал) хусусиятга эга бўлиши, ривоят яратувчиларнинг диний-эстетик қарашларининг қабарлиқ тарзда ифодаланиши некронимларнинг энг характерли белгилари ҳисобланади. Некронимларда ота-боболар руҳларига сифишиш (анимизм) кўринишлари чуқур из қолдирган. Зиёрат ўринлари (қадамжолар) саналмиш Султон Ваис бобо, Хожа Аҳмад Яссавий, Ҳақим ота, Шиблий ота, Мурат шайх, Сўфи Оллоҳёр, Имом эшон, Салмен эшон каби азиз авлиёлар номлари билан боғлиқ ривоятлар киради.

К ПРОБЛЕМЕ ВОССОЗДАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ САМОБЫТНОСТИ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПЕРЕВОДЕ

Ф.К. Хабибуллаева, старший преподаватель (АГУ)

Не секрет, что многих литературоведов интересует художественный перевод. Правильный перевод, на наш взгляд, заключается в передаче не только смысла всего содержания переводимого текста, но и в мастерстве передачи тех затаенных мыслей, переживаний, которые мы находим в оригинале. Переводить легко и доступно, не затемняя и не усложняя смысл оригинала — вот задача, которую необходимо решить. Переводчик должен выполнить свою работу так мастерски, чтобы вызвать у иноязычного читателя иллюзию национальной среды. Следует придерживаться рецептивной эстетики, т.е. не важно как создавалось произведение, важно как оно будет воспринято. Адекватность перевода, в первую очередь, зависит от переводчика. Ведь там, где стираются национальные черты, исчезает и существенная частица личного, неповторимого, творчески самобытного начала.

В этом можно убедиться, сопоставив оригинал романа «Минувшие дни» А.Кадыри с двумя переводами на русский язык, относящимися к разным временным эпохам.

Не умаляя достоинств первого перевода, осуществленного Л.Бати и В.Смирновой еще в 1958 году, необходимо отметить, что в нем уделено недостаточное внимание на передачу национального колорита, чем отличается оригинал. Это объясняется тем, что в те годы проводилась политика, направленная на стирание национальных различий. В результате многие проозвещения, переведенные на русский язык, теряли свою национальную самобытность.

В то же время, вышеназванная политика и складывающееся на её основе отношение к переводческому делу, привели к снижению требований к переводам с национальных языков на русский. В результате переводчики не считали обязательным глубокое знание национальных особенностей, а порой и языка переводимого произведения. Однако на практике переводчики довольствуются передачей того, что непосредственно отражено в тексте, а все что за текстом остается вне поля его зрения. Следовательно, полностью адекватного перевода не может быть в принципе, однако, каждый переводчик должен стремиться к этому.

Основными профессиональными упущениями переводчиков, на наш взгляд, являются следующие:

- 1) недостаточное знание национальной культуры и быта;
- 2) непонимание тонкостей национального характера;
- 3) незнание сути обычаев, традиций.

Все это мы рассмотрим на материале первого перевода романа А.Кадыри. В частности, наблюдается неверный перевод реалий («танчага ўғирғизмоқ» — «сели у сандала»; «хужра» — «помещение»); национальных обычаев (спены бракосочетания Атабека); внутреннего состояния персонажей (поведение Мирзакарима-кутидара при встрече Атабека в день свадьбы); сути сказанного в диалоге («Овора бўлмоқнинг нима зарурати бор?» — «Нужно ли было так утруждать себя?») и т.д.

Во втором переводе, осуществленном М.Сафаровым в 2008 году, многие упущения первого перевода были исправлены. Однако и в нем мы находим еще много несоответствий оригиналу, именно в точки зрения национального колорита. Возможно, этому препятствовало то, что прекрасно владея двумя языками, все же М.Сафаров, как нам кажется, ближе к русскоязычному менталитету, нежели к узбекскому.

Рассмотрим это на примере двух переводов одного эпизода из романа.

«Ошларини еб бўлсалар ҳам жўрттага куяв кўриш учун ўлтурган маҳалла кишилари бир-бирларини туртишиб: «Тузук-тузук, куявликка арзигундек, чакки чаккига тушмапти, олмаю-анор» дейишдилар... Кутидор эшик остида қўл қовиштириб меҳмонларни кутиб оладир, ер остидан куявига кўз қирини ташлаб, кишига сездирмай ўзича кулимсираб қўядир»¹.

В первом переводе (ПП) данный эпизод представлен в следующем виде: «Хорош, хорош! — шептали собравшиеся со всего квартала гости. — Достойный жених. Она красивая, но и он красавец!»

Многие уже давно откупали плов, но задержались, чтобы посмотреть на зятя кутидора...

У калитки, встречая гостей, стоял кутидор со сложенными на груди руками: украдкой оглядев зятя, довольно улыбнулся»².

Следующим образом переводит данный эпизод Мухаммаднодир Сафаров:

«Многие гости, пришедшие из махалли, хотя уже давно отведали плов, но специально засиделись, чтобы поглядеть на жениха: «Хорош, хорош! — шептали они. — Достойный жених. Она красива, да и он красавец!»...

У калитки, встречая гостей, стоит кутидор со сложенными на груди руками; исподлобья, краем глаза, поглядывая на своего зятя, он незаметно для окружающих улыбается»³.

Сразу надо сказать, что в ПП наблюдается ряд упущений в плане передачи национального своеобразия, которых М. Сафаров во ВП старается избежать.

1. Первое предложение оригинала — сложное предложение, в ПП — разбито на два, одну из которых оформлено как прямая речь, включающая авторскую ремарку, а второе — как сложноподчиненное предложение. Этим нарушена динамика повествования и очередность подачи информации, что, существенно влияет на восприятие данного эпизода.

2. В оригинале говорится о «махаллинских гостях», что неверно переведено как «собравшиеся со всего квартала гости». Здесь имеет место виду категория гостей: махаллинских гостей приглашают на оп-

¹ Қодирий А. Ўтган кунлар. — Т: Шарқ, 2014. — Б. 57.

² Кадыри А. Минувшие дни. — Т.: Изд-во лит. и искусства, 1984. — С. 71

³ Кадыри Абдулла. Минувшие дни. — Т.: Шарқ, 2009. — С. 64.

ределенное время, угощают согласно общепринятому меню, после чего они одновременно покидают свадьбу. Значит, перевод в виде «многие уже давно откушали плов» противоречит национальным обычаям. То же и во ВП: «многие гости, пришедшие из махалли, хотя уже давно отведали плов».

3. Кугидор — отец невесты держится чуть поодаль, что вполне соответствует национальным обычаям, предписывающим тестю до поры до времени избегать встречи с зятем. Поэтому он смотрит на зятя только «краем глаза и незаметно для других». Переводы этой важной детали существенно разнятся. В ПП: «украдкой оглядев зятя, довольно улыбнулся» — «незаметность» исчезает вообще; во ВП хотя и подчеркнута незаметность («исподлобья, краем глаза, поглядывая на своего зятя, он незаметно для окружающих улыбается»), использование неуместных в контексте слова «исподлобья» и словоформы «поглядывать» сводит старания переводчика на нет. Так как и наречие «исподлобья», означающее «глядеть недоверчиво, недружелюбно», и глагол «поглядывать», означающий повторяющееся действие абсолютно противоречат смыслу оригинала.

Рассмотрим еще один эпизод. Глубокое уважение к гостю является важной национальной особенностью узбеков. Так, в романе Рахмат наносит визит вежливости приехавшему по торговым делам в Маргилан сыну ташкентского друга своего отца. Он, как принято в узбекском народе, всячески старается угодить гостю, причем считает это своим долгом. В ходе беседы Рахмат настаивает на визите Атабека: «сиз аниқлаб бир кунни тайин қилингиз, биз бу ерга сизни таклиф қилгани келганмиз», что дословно означает: «вы назначьте определенный день, мы затем и пожаловали сюда». На что Атабек отвечает: «Овора бўлмақнинг нима зарурати бор?» («Стоит ли беспокоиться?»). Состояние Атабека противоречиво: с одной стороны, он не очень-то желает идти в гости, потому что не хочет кого бы то ни было беспокоить, утруждать ради своего блага; но, с другой стороны, этикет требует нанести визит давнему другу своего отца. Отвечая так уклончиво на приглашение, он, как и его собеседники, понимает, что это лишь отговорка, акт вежливости. На наш взгляд, во ВП переводе реплика Атабека «Нужно ли было так утруждать себя?» звучит не как дань вежливости, а как самый настоящий вопрос с укоризной. Здесь реплика приобретает личную форму: «К чему утруждать вас?», в результате чего теряется национальный колорит.

Далее, отказавшись переселиться к ним, он тот час выражает готовность в любое время исполнить акт вежливости «приглашение-отказ»: «Бу саройдан сизларникига кўчишим оғир, аммо отангизнинг зиёратларига боришга ҳар қачон ҳозирман». Т.е., здесь «приглашение – отказ» ни что иное как представление, разыгранное сторонами со строгим соблюдением неписанных правил этикета и, конечно же, при оценке адекватности перевода необходимо учитывать данное обстоятельство.

Рассмотрим переводы этой реплики:

«Я не смогу переехать к вам из караван-сарая. А представиться вашему отцу готов когда угодно» (ПП).

«Мне не хотелось бы переезжать из этого караван-сарая, – ответил Атабек, – а вот посетить вашего отца я готов в любое время» (ВП).

В обоих переводах мотивировка отказа теряет оттенок вежливости. Если в оригинале Атабек говорит о «трудности переселения» с интонацией сожаления (хотел бы, но...), то в ПП сухо сообщает, что не может; а во ВП прямо заявляет, что ему «не хотелось бы...» В оригинале вдобавок ко всему вторая часть служит также смягчению отказа, что в принципе воссоздано и в переводах. Однако в переводах вторая часть выполняет эту миссию лишь на половину, и то благодаря скорее структуре (... не смогу, но... ; ...не хочу, но...), чем содержанию. Причиной этого является неверный перевод словосочетания «зиёратига бормоқ» словом «представиться» (ПП) и «посетить» (ВП). Слова «зиёрат қилмоқ» означают посещение кого-либо с целью отдать должную дань уважения, т.е. их значение можно передать словосочетанием «идти на поклон». Так, слово «представиться» не передает во всей полноте выказываемое Атабеком уважение к другу своего отца, что в контексте диалога является ещё и выражением уважения к Рахмату. А вот во ВП, где вместо «я в любое время готов явиться на поклон к вашему отцу» читаем «представиться вашему отцу готов когда угодно», глубокое уважение Атабека совсем не чувствуется, наоборот, создается ощущение, будто он делает одолжение своим представлением.

Отвечая на настойчивую просьбу Рахмата о назначении времени, Атабек сообщает: «Маълумингиз, кечалари бўш бўламан, шунинг билан бирга отангиз кайси вақтни ихтиёр қилсалар ижобат этишдан ўзга чорам бўлмас». Эту реплику дословно можно передать в таком виде: «Вам известно, по вечерам я свободен, вместе с тем, какое бы

время ни выбрал ваш отец, мне остается только подчиниться». Т.е., если Рахмат, выказывая должное уважение гостю, просит Атабека назначить время, то он из-за еще большего уважения уступает это право его отцу. В обоих переводах эта тонкость не находит своего отражения. Так, в ПП читаем: «... но если отцу вашему удобно другое время, я всегда приму его приглашение с радостью», а во ВП: «но если вам удобнее другое время, у меня не будет иной возможности, как согласиться». Как видим, в обоих переводах делается акцент на «удобность», тем самым теряется смысл оригинала, опирающийся на «волю» отца Рахмата. В результате же во ВП возникает то, чего не было и не могло быть в оригинале: Атабек будто «вынужден» согласиться на удобное хозяевам время, что полностью противоречит оригиналу. Ведь не зря же узбекская пословица гласит: «Келиш ихтиёри меҳмонда...» («Когда прийти — воля гостя...»).

Погрешности, подобные рассмотренным выше, приводят к тому, что неудачно описываются, а порой и вообще исчезают национальные особенности. В результате русскоязычный читатель лишён возможности адекватно воспринять национальное своеобразие оригинала. Причиной этому является недостаточное знание узбекского языка, особенностей культуры и быта его носителей. Для того, чтобы передать национальное своеобразие текста-оригинала, переводчику необходимо глубоко изучить нравы, обычаи, характеры, одежду, религию, этикет, семейные отношения, особенности национальной психологии и многое другое. Только тогда он сумеет донести до иноязычной аудитории ту действительность, которую он видит в оригинале, что и должен понять читатель, пытающийся постичь узбекскую самобытность.

ТАРЖИМАДА РАДИФНИ АКС ЭТТИРИШДА БАЪЗИ МУАММОЛАР

Ф. Д. Сапаева, ўқитувчи (НукусДПИ)

Маълумки, шеърий такрорнинг бир кўриниши бўлган радиф зим-масига кўплаб катта-кичик вазифалар юкланган: у байт ва бандларни ўзаро боғлаб, шеърий яхлитликни вужудга келтиради; маънони кучайтиришга хизмат қилади; оҳангни рўёбга чиқаришда фаол иштирок этади. «Радиф кўп ҳолларда шоирнинг асосий муддаосини

билдириб, такрорланиб келиши натижасида (нақоратдай) фикрни таъкидлаб, кучайтириб беради... Шоирлар радиф танлашдан олдин бу сўзнинг ўз мақсадларига қанчалик мувофиқ келишига эътибор берганлар. Радиф-сўзнинг чиройли жаранглаши, вазнга тушадиган бўлиши ҳам ҳисобга олинган»¹. Шунинг учун шеърнинг таъсирчанлиги ва жарангдорлигини оширишда, маънони кучайтиришда радифнинг роли беқийс. «Кўпинча байтдаги фикрнинг асосий юки шу поэтик элемент зиммасига тушади, шоирлар фикрда нимага кўпроқ урғу бермоқчи бўлсалар, ўша сўзни радифга оладилар»². Лекин уни таржимада акс эттиришнинг ҳамиша ҳам иложи бўлавермайди. Натижада кўпинча унинг мазмуни мисралар қатига сингдириб юборилади. Сақлаб қолинганда эса ҳамиша ҳам муваффақиятли чиқавермайди: ё ўқувчига тушунарсиз, ё аслиятга номуносиб сўзлар қўлла-нади. Бу эса шеър мазмунини хиралаштиради, жарангдорлигини гушириб, таъсирчанлигини йўққа чиқариши мумкин. «Радифни бериш таржимон учун жиддий қийинчилик. қолаверса, баъзан ҳал қилиб бўлмайдиган чигалликлар туғдиради. Шу сабабли айрим таржимонлар уни акс эттирмайдилар. Ҳолбуки, радиф шеърда фақат шаклий безак эмас, балки у кагга маъно ташийди, асарнинг таъсир кучини, шеърнинг жарангдорлигини оширишга хизмат қилади»³.

Н.Комилов, С.Олимов, Э.Очилов каби таржимашуносларнинг шеърый асарлар таржимасида радифни акс эттириш билан боғлиқ тадқиқотларидан маълум бўлишича, таржима амалиётида радиф таржимасининг куйидаги усуллари мавжуд⁴:

1. Радифни таржима қилмай, айнан кўчириш. Бунинг учун радиф бўлиб келган сўз таржима тилида ҳам мавжуд бўлиши ва аслият тилидаги маънони ифодалашни лозим бўлади — фақат шундагина уни «таржимасиз» таржима қилиш мумкин. Айни жиҳатдан, бу усулнинг

¹ Саломов Ф., Комилов Н. Дўстлик кўприклари (Поэзия ва таржима). — Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат, 1979. — Б. 211.

² Олимов С. Маснавий таржимасида радиф // Таржима санъати (Мақолалар тўплами). 5-к. — Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат, 1980. — Б. 133.

³ Шолмухамедов Ш. «Шоҳнома» таржимаси ҳақида сўз // Таржима санъати (Мақолалар тўплами). 4-к. — Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат, 1978. — Б. 193.

⁴ Комилов Н. Ҳазал таржимаси ҳақида баҳс // Дўстлик кўприклари. — Т.: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат, 1979. — Б. 144-220; Олимов С. Маснавий таржимасида радиф // Таржима санъати (Мақолалар тўплами). 5-китоб. — Т.: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъати, 1980. — Б. 132-153; Очилов Э. Таржимашунослик терминларининг изоҳли лугати. — Т.: Шарқшунослик институти, 2014. — Б. 64-67.

қўлланиш доираси бирмунча чекланган¹. Яқин тиллардан ва лексик умумийлиги кўп бўлган² тиллардан таржимада бу усул қўл келади.

2. Радиф бўлиб келган сўз ёки сўз бирикмасини таржима орқали бериш. Бу усул барча тиллар, хусусан, узоқ тиллардан таржималарда кўп қўлланади.

3. Асар ичида келган бошқа бир сўзни радифга чиқариш йўли билан таржима қилиш. Чунки радиф сифатида қўлланган сўз ёки сўз бирикмаси барча байту бандларга ҳам бирдай мувофиқ тушмаслиги мумкин. Бу ҳолда шеърнинг умумий руҳига мувофиқ келадиган ва унинг яхлитлигини таъминлашга хизмат қиладиган бошқа сўз (ёки сўзлар) радифга чиқарилади.

4. Радифли шеърни радифсиз таржима қилиш. Чунки бошқа тилда радифни акс эттиришнинг ҳамиша ҳам имкони топилмайди. Бундан ҳолда таржимонлар радиф ифодалаган маънони асар ичига сингдириб юборадилар.

5. Радифсиз шеърни радифли қилиб таржима қилиш. Шеърни таржима амалиётида оз бўлса-да, айтиш мумкин ҳақиқатан ҳам учраб туради. Ўз ўзидан, бу таржиманинг муваффақиятига хизмат қиладиган.

6. Радиф бўлиб келган сўзларнинг бир қисмини айнан қолдириб, бир қисмини таржима қилиб олиш. Бунда радифни ташкил этган сўзларнинг бир қисми таржима ўқувчисига ҳам тушунарли бўлганлиги учун айнан кўчирилиб, тушунарсиз қисми таржима қилинади.

7. Таржима ўқувчисига тушунарли-тушунарсиз эканлигидан қатъий назар радифни айнан қолдириш.

Махтумқули шеърлари таржимасида радиф таржимаси билан боғлиқ ушбу усулларнинг барчасини учратиш мумкин. Яқин тиллардан таржимада радиф кўпинча муаммо туғдирмайди, чунки радиф бўлиб келган сўз ёки ибора таржима тилида ҳам мавжуд бўлади. Шунинг қарамай, баъзан муайян тилнинг ўзигагина хос сўзлар радифга олинадик, уларни таржима тилига айнан ўтказиш матннинг тушунарсиз бўлишига олиб келади. Ўз-ўзидан, ўзбек ва туркман тиллари ягона оилага мансублиги ва ўзаро яқинлигидан радифлар асосан айнан кўчган, лекин таржимонлар бу имкониятни баъзида сууистеъмол қилиб, соф туркманча, ўзбек ўқувчисига нотаниш сўзларни ҳам

¹ Олимов С. Маснавий таржимасида радиф. — Б. 141.

² Исомиддинов З. «Алдоқчи сўзлар» билан баҳс // Таржима санъати. 5-китоб — Б. 154.

таржимасиз қолдирадилар. Шоир шеърда ўзи урғу берган сўзни радифга чиқаришини ҳисобга олсак, радифки тушунарсиз бўлгач, шеърнинг моҳияти ва асосий ғояси ҳам ўқувчига етарли даражада очилмай қолади. Масалан, Махтумқули ижодида «дўнди» (айланди), «белли» (белгили, маълум) сўзлари радиф бўлиб келган бир қатор шеърлар борки, улар таржимасида бу туркманча сўзларнинг радиф ҳолида айнан қолдирилиши ўзини оқламаган. Жумладан, Ж.Шарипов «дўнди» радифли иккита шеър таржимасида мазкур сўзни айнан қолдирган. Таржимоннинг бу иши Ф.Саломов томонидан ҳам танқид қилинган эди:

«Дўнди» шеърининг номиданоқ изоҳ бошланган: бу айланди, ўтди, бўлди дегани экан. Демак, уни — ўзбекчалашириш керак, вассалом. Эҳтимол, бу шеърга «айланди», «ўтди», «бўлди» сўзлари мос келмас. Бундай тақдирда изланишни яна давом эттириш, муқобил ва мувофиқ сўз топмагунча қўймаслик керак. Бугун бошлиқ ўзбек тилидан туркманча битта «дўнмоқ» сўзининг маъносини қошлайдиган калима топилиб қолар...

Махтумқули:

*Тылла тагтада гапылар,
Дөв р айланьт япылар,
Ишан, молла, пир, сопулар,
Илата азара дөнди.*

Ж. Шарипов:

*Тилла тахтида қопилар,
Давр айланиб ёпилар,
Эшон, мулла, пир, сўфилар
Элатга озора дўнди.*

Қопилар сўзи «эшик» эканлиги айтилиб, тўртинчи мисрага бусбугун — «Элга озор бергувчига айланди» деб изоҳ берилади¹.

Э. Очилов мазкур шеър таржимасида «дўнди» сўзини «бўлди» деб олади ва соф ўзбекча таржима яратади:

*Тилла тахт сари эшиклар,
Замонлар ўтиб бекилар,
Эшон, муллаю сўфилар
Элат учун озор бўлди.*

¹ Саломов Ф. Таржима назариясига кириш. — Т.: Ўқитувчи, 1978. — Б. 73-74.

Шунга ўхшаш мисолларни яна қўшлаб келтиришимиз мумкин...

Матълум бўладики, радифни тўғри акс эттириш шеъринг таржимини муваффақиятини таъминлайдиган асосий омиллардан бири ҳисобланади. Таржимада топиб қўлланилган радиф шеърнинг ҳуснини очиб, жарангдорлигини таъминласа, ўрнига тушмаган, нотўғри танланган радиф шеърни бадиий жозибадан маҳрум қилибгина қолмай, унинг мазмунини ҳам хиралаштиради, баъзида ҳатто шоир қўзда тутган маънонинг хато ёки тескари талқин қилинишига ҳам сабаб бўлади.

Бу эса радиф таржимасига масъулият билан ёндашиш кераклигини тақозо қилади. Бугина эмас. «Радиф — Шарқ шеърининг услубий унсурларидан биридир. Таржимада бу поэтик приёمنى қайта акс эттириш муаммоларини тадқиқ қилиш муаллиф услубини сақлаб қолиш масаласини ўрганишнинг ажралмас қисми ҳисобланади... Муаллиф услуби акс этмаган таржимани тўлақонли таржима ҳисоблаш мумкин бўлмаганидек, радифи умуман қайтарилмаган таржима асарида муаллиф услуби сақланган, дейини ҳам қийин»¹.

«ҚИЁМАТ» РОМАНИ ТАРЖИМАСИ ҲАҚИДА АЙРИМ ҚАЙДЛАР

Н. Каримова, (А/У)

Сўз танлаш бадиий таржимада бирламчи аҳамиятга эга экан, таржимон ҳар бир сўз, ҳар бир ибора ва жумланинг маъно номини, леклари, матнда касб этиши мумкин бўлган мазмунини чуқур аниқлаган ҳолда иш олиб бориши лозим. Акс ҳолда, таржимада мазмуний-мантиқий ғализликлар юзага келиши, асл матнда назарда тутилган мазмун-моҳият қисман ёки бутунлай ўзгариб кетиши ҳам мумкин. Фикримиз далиллаш учун Ч.Айтматовнинг И.Ғафуров томонидан таржима қилинган «Плаха» (Қиёмат) романига мурожаат қиламиз.

Асар қаҳрамони Бўстоннинг кичкинтой ўғилчиси Кенжабекнинг ташқи қиёфасини чизаркан, Чингиз Айтматов болакайнинг кўзларини тасвирлаш учун қуйидагича ташбеҳ қилади: «только глаза, иная»

¹ Олимов С. Маснавий таржимасида радиф. — Б. 135; 152.

но блестящие, как черные смородины, материнские». Таржимада ушбу деталь мана бу тарзда берилган: «фақат қора олхўридай порлаган кўзларигина онасини эслатиб туриши билан беҳад қувонч бағишларди.»

Рус тилида тим қора кўзлар ўрмон меваси қорағат (смородина)га ўхшатилса, ўзбекларда чаросга, кичкинтойлар кўзлари эса мунчоққа қиёсланадики, бунда миллийлик хусусиятлари акс этади. Маълумки, ташбеҳ нарса-ҳодисалар орасидаги ўхшашликка асосланади. Масалан, чарос ёки мунчоқнинг ҳажми ҳам, ранги ва шакли ҳам кўз қорачиғига ўхшайди. Лекин олхўри ҳақида бундай дея олмаймиз: олхўри мевасининг ҳажм ва шаклига ўхшаш кўзни тасаввур қилиш қийин, айниқса, тетапоя гўдак кўзлари олхўридай бўлса. Олхўри, шунда ҳам қора олхўри, фақат ранг жиҳатидан ўхшатиш объекти бўла олади. Ундан кейин, билсангиз, олхўри порламайди. Демак, таржимадаги ўхшатиш аслиятга ҳам, мантиққа ҳам зид дейиш мумкин. Ҳолбуки, «блестящие глаза» ибораси тилимизга «пориллаган кўзлар» тарзида ўгирилиши мумкин. Шундай экан, бадий анъанамизда мавжуд ва гўдак кўзини ўхшатишга ҳар жиҳатдан мос «мунчоқ» сўзини ишлатиш ва жумлани «пориллаган мунчоқдек кўзларигина онасини эслатиб туриши билан...» шаклида ўгириш, бизнингча, мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Йирик таржимашунос Ф.Саломов уқтиришича, фразеологизмлар таржимасида уч принцип ҳукм суради: 1) асл нусхадаги фразеологизмга таржима тилидан тенг қийматли эквивалент қидириб топиш; 2) асар ўгирилаётган тилдан монанд муқобил вариант топиб қўйиш; 3) фразеологизмни айнан, сўзма-сўз таржима қилиш. Мазкур учала усул ҳам қаноатлантирмаган тақдирда таржимон умумий маънони акс эттириш билан кифояланишга мажбур бўлади¹. Тўғри, оригиналдаги мақол-маталларни ўгириш таржиманинг қийин вариантларидан бири ҳисобланади. Айниқса, фразеологизмларда миллий реалиялар, тарихий фактлар ҳамда жуғрофий номлар тилга олинган бўлса. Бундай ҳолларда тўғридан-тўғри таржима қилиш мазмуний ғализликни келтириб чиқариши мумкин². Бунинг ёрқин шилини «Қиёмат» романида қўлланган бир матал таржимаси мисолида кўришимиз мумкинки, бу ҳақда тўлароқ тасаввур бериш учун матални матндаги яқин ўрамида келтирамиз: «Кого-то Утюг

¹ Саломов Ф.Т. Основы теории перевода. — Т.: Укитувчи, 1983. — С.121

² Федоров А.В. Основы общей теории перевода (лингвистические проблемы). М.: Высшая школа, 1983. — С. 165.

погружал, поспешно перенося с тележки в вагон чемоданы и коробки, бойко перебрасывая на ходу шутками с проводниками и повторял расхожее привокзальное присловье: «Деньги есть — Казан поеду, деньги нет — Чешма пойду». Парча ўзбекчага мана бундай ўтирилган: «Утюг аллакимнинг юклари — жомадонлари ва қутиларини аравадан вагонга жадал ортиб берар, дам-бадам проводниклар билан ҳазил-мазаҳ қилар, ўзига жуда ёқса керак, вокзалларда кенг тарқалиб кетган битта майнавозчиликни ҳадеб такрорларди: «Пулим бор — Қозонга бораман, пулим йўқ — Чашмага бораман». Жугрофий номлар билан боғлиқ ушбу матал рус реалияларига тегишли бўлиб, русийзабон китобхон учун тушунарли албатта. Биламизки, Қозон Татаристоннинг пойтахти, пойтахтда эса пули бор одам ҳар қанча кўнгилхушлик қилиши мумкин. Маталда пулсиз одамнинг Чешмага бориши айтиляпти. Хўш, Чешма ўзи қандай жой, пулсизлар у ерда нима қилади? Чешма — Болширдистондаги чекка бир қишлоқ жой номи бўлиб, у ерда одам ўйин-кулгу эмас, балки пул топиш учун меҳнат қилишига тўғри келади. Сўзма-сўз ўтирилган маталдаги Чашма сўзи ўзбек китобхони учун жой номини эмас, табиий сув манбасини англатади. Бизда, маълумки, «чашма» дейилганда хаёлда кўпроқ атрофи соясалқин, одамлар ҳордиқ чиқарадиган жой жонланади, яъни бу аслиятдаги «пулсиз қолганлар борадиган жой» маъносига мутлақо зид. Албатта, таркибида жой номлари иштирок этаётган матал реалия, демак, унинг сўзма-сўз ўтирилгани мақсадга мувофиқ. Бироқ бунда сўзма-сўз таржима матал мазмунини англаш учун етарли бўлиши керакки, бунга доим ҳам эришиш қийин. Шунин назарда тутиб А.В.Федоров жой номлари билан боғлиқ ибораларни мазмунига путур етказмаган ҳолда қисман янгилаш мумкинлигини кўрсатиб ўтган¹.

Дарвоқе, романнинг қирғиз тилига таржимасида шу усул қўлланган: «Акчам бар — Казан жүр-мүн, акчам жок — Чешмада кўнг-күй-мүн»². Кўриб турганимизки, бунда маталнинг изоҳи ҳам бор, яъни бунда Чешма дам олиш жойи эмаслиги, у ерда кўншли куйиб ишлаш кераклигига ишора бор. Бундан ташқари, «жүр-мүн күй-мүн» сўзлари ўзаро қофиялангани маталга хос хусусиятнинг сақлаб қоладигина эмас, балки унинг маталлигини таъкидлаб ҳам туради.

¹ Шу манба. — Б. 165.

² *Айтматов Чынгыз*. Чыпармаларынын жыйнагы: 5-том. — Б.: Бийиктик, 2000 — Б. 62.

Шунга ўхшаш ҳолат бошқа бир матал таржимасида ҳам юзага келган. Жиноятчилар гуруҳи вакили Утюг турли маталларни кўп қўллайди. Бу билан у ўзини гўё сўзамол, уддабурон, «учар» эканини кўрсатмоқчи бўлади. Жиноятчилар билан алоқа боғлаш учун келган Авдий ўзини дадил кўрсатиш учун «Привет, Утюг, как дела?» деган саволига у матал билан жавоб беради: «Дела как в Польше: у кого телега, тот и пан». Таржимада ушбу матал «Ишларимиз худди Польша. От-арава кимники — панники» шаклида берилган. Аввало, аслиятдаги битта жумланинг иккига ажратилгани мазмун бутунлигига пугур етказган, «ишларимиз худди Польша» дегани мантиқан ғализ, чунки мантиқ бу ўринда «Польшадагидек» ёки «Польшадаги каби» шакллари талаб қилади, аслиятда ҳам шундай. Таржимада бу ўзгартириш нима учун юзага келгани, бундан бирон бир мақсад кўзланган-кўзланмагани қоронғу бўлиб қолган. Икинчидан, Утюг ота арава кимники бўлса ўша хўжайин эканини назарда тутади, таржимада эса араванинг эгасини таъкидлаш билан чекланиляпти. Бизнингча, бу ўринда «Ишлар худди Польшадагидек: арава кимники бўлса — ўша пан» шаклида ўтириш тўғрироқ бўлар эди. Биз бу ўринда «пан» сўзи хўжайин маъносиде ишлатилиши ўқувчиларга маълум деган қарашдан келиб чиқмоқдамиз. Қирғиз таржимони бундай ўйламаган бўлса керак, муаммони ҳал қилишнинг ўзига хос йўлини топган: «Ишим Польшаныкындай: арабасы бар адам — мырза, тора жана пан, — деди Үтүк.» Кўриб турганимиздек, қирғизча таржимада «пан» сўзининг изоҳи матал матнига сингдириб юборилган.

Утюгнинг яна бир гапида қўлланган матал таржимаси бошқа усулда — таржима тилидан эквивалент топиш йўли билан амалга оширилган: «Говорил я ему, чавыча, ещѣ в прошлый раз говорил, не дури, Моржок, не лезь на хухок.» — «Унга айтганман, чавағим, ўтган гал айтганман, тентаклик қилма, деганман. Аввал ўзингга боқ, кейин ногора қоқ.» Утюг Авдийдан Моржнинг «ичак яраси қийнаб юборганини» эшиттач, куйингандек бўлиб ва ўзининг билдимдон кўрсатишни унутмаган ҳолда «не дури, Моржок, не лезь на хухок» демоқда. Бу иборани «ортиқча чиранма» ёки «қўлингдан келган ишни қил» маъноларида тушуниш керак. Демак, бу ерда «Аввал ўзингга боқ, кейин ногора қоқ» мақоли ноўрин: у ўзининг камчилик ва нуқсонларини кўрмай, ўзгаларни айбситувчи инсонларга нисбатан ишлатилади. Аслиятдаги ибора эса кўпроқ биздаги «Кўрпангга қараб оёқ узат» ёки «Бўйингга қараб тўн бич» мақолларига эквивалент бўлади. Таржима мақол гўё Морж аввал

«экстра» (наша)ни кўп истеъмол қилиб азоб тортган одамнинг устидан кулган-у, энди ўзи унинг ҳолига тушиб қолган деган маънога ҳам ишора қиладики, аслиятда бу маъно асло назарда тутилмаган.

Худди фразеологизмларнинг чалкаш қўлланиши натижасида жумла мазмуни ўзгариб кетгани каби сўзнинг янглиш таржимаси ҳам номақбул ҳолатларни келтириб чиқаради. Аслиятда эркак бўрининг овини хомталаш қилиши мана бундай тасвирланган: «Тошчайнар не отставал от неё. Свирепо урча, он сокрушал мощными челюстями сочленения суставов, раздирая тушу на бесформенные части, как варвар мясник». Ушбу парча қуйидагича ўтирилган: «Тошчайнар ундан қолишмасди. У ваҳшиёна ириллаб, гўштни бурда бурда қилар, бамисоли ёввойи қассобнинг ўзгинаси эди». Аввало аслиятдаги тафсилотлар қисқариб, анча сўзлар таржимада акс олмаган. Иккинчидан, «варвар» сўзининг «ёввойи» деб ўтирилиши унчалик тўғри эмас. Маълумки, «варвар» сўзининг бир неча лугавий маънолари бўлиб, улардан бири «маданийлашмаган, ёввойи» бўлса, яна бири «ваҳший» маъносидир. Матн мазмунидан келиб чиқилса, аслиятда Тошчайнарнинг кўтос гўштини ваҳшийларча бурдалаб еяётгани тасвирланган. Яъни бўрининг ҳолати гўштни батариб нимталовчи «маданий қассоб» эмас, балки тўғри келган ерига болга урадиган «ваҳший қассоб»га ўхшатмоқда. Бошқа томони, «варвар мясник» бирикмасининг «ёввойи қассоб» тарзида ўтирилиши бироз мантиққа хилоф ҳам. Чунки маданийлашмаган ёввойиларда қассоб (касб) бўлмайди, кейин, ёввойи халқларнинг ҳаммаси ҳам ваҳший эмас. Яшаш тарзи тинч, осуда бўлган ёввойи элатлар ҳам бор. Хуллас, «ёввойи» сўзи ушбу контекстда «варвар»га эквивалент бўла олмайди.

Юқорида кўриб ўтилган мисоллардан хулоса қилиб айтиш мумкинки, таржимон тилни билиш билангина қаноатланиб қолиши мумкин эмас экан. У ўз ўрнида лингвист, этнограф, тарихчи бўлиши керак. Таржимон оригинал тилдаги сўзларнинг, айниқса, ибораларнинг мазмуни, пайдо бўлиш тарихини билмоғи лозим. Агар у таржимада йўл қўйилган хатоларни оригинал асар тилини билмайдиган кишилар ҳақиқага хиёнат деб билиб, ҳар бир сўз устида астойдил ишласагина аслият мазмун-моҳиятини бера олади. Йўқса, биргина хато сўз адиб даҳосининг меҳнатларини зое қилиши мумкин. Ибораларнинг чалкаш таржимаси ва аслиятга янглиш муқобил деб топилган эквиваленти бу эҳтимолни янада оширади. Демак, жаҳон адабиёти дурдоналаридан саналувчи «Қиёмат» романининг мазмун-моҳияти

ни аслига монанд етказиш вазифаси ҳамон таржимонларимиз зиммасида турибди.

АДАБИЙ ТАЪЛИМДА САВОЛ-ТОПШИРИҚЛАР УСТИДА ИШЛАШ ТАМОЙИЛЛАРИ

Ҳ. Сулонов, п.ф.н. (НавДШИ)

Адабиёт ўқитиш методикасида дидактик тамойилларга кенг муножаат қилинади. Бунинг асосий сабаби адабий таълимнинг маънавий-ахлоқий, адабий-эстетик тарбия билан чамбарчас боғлиқлигидир. Зеро, энг қадимги афсона ва ривоятлар, Ўрхун-Енасой ёдгорликларидан гортиб то ҳозирги кунгача яратилган мавжуд бадиий адабиёт намуналари инсонни олам жумбоқларию кўнгил кенглиklarини теран англаш орқали маънавий-ахлоқий камолот сари етаклайди.

Иккинчидан, бадиий асарларни адабиёт предмети доирасида ўрганиб, берилган матнларни адабиёт назарияси асосида таҳлил этиш ўқувчиларнинг илмий дунёқарашини ўстиришга, мустақил фикрлаш қобилиятини ривожлантиришга, нутқини бойитишга ёрдам беради.

Учинчидан, адабий таълим жараёнида уюштирилаётган мустақил ишларни бажариш орқали ўзлаштирилган билим, кўникма ва малакалар ўқувчиларнинг маънавий камолотида муҳим ўрин тутади.

Кўринадики, адабиёт ўқитиш методикаси дидактика билан узвий алоқадорликда яшайди. Дидактик адабиётларда берилган тизимлилик, изланувчанлик, муаммоли таълим каби методлардан ҳар бири ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, дарснинг мақсади, ўрганиладиган материалнинг мазмунига кўра танланади.

Мактабда ўқитиладиган барча ўқув предметлари учун умумий бўлган дидактик тамойиллар ўқитишда назарий билимлар билан амалиётнинг узвий алоқада бўлишини, мавзулар, боблар ва ҳатто ўқув предметлари орасида ўзаро боғлиқликни таъминлайди. Маскур тамойилларнинг бир қисми ўқувчи фаолиятига тегишли бўлса, иккинчи қисми ўқитувчи фаолиятига дахлдор. Масалан, ўқувчилар орасида фаоллик, изчиллик, онглилик тамойилларига амал қилинса, илмийлик, дарсни ташкил этишдаги кўргазмалилик, ўтиладиган мавзу мазмунига мос метод танлаш, илғор педагогик ва ахборот техноло-

гияларидан, дастурланштирилган таълим (компьютерлар дастури)дан, шунингдек, кўшимча ўқув адабиётлари ва маҳаллий, тарихий манбалардан фойдаланиш каби масалалар бевосита ўқитувчининг касбий педагогик фаолиятида ўз аксини топади.

Илмийлик тамойили. Мазкур тамойилни қўллаш орқали ўқувчиларга ҳозирги адабиётшуносликда ўз тасдиғини топган, илмий жиҳатдан исботланган маълумотлар берилади. Ўқитувчи фаннинг энг сўнгги ютуқлари асосида дарсликдаги барча мавзуларни ўзaro боғлиқликда изоҳлайди. Масалан, дарсда эртақлар ўрганилса, ўқувчилар эртақларнинг ўзига хос хусусиятлари тўғрисидаги назарий маълумотлар билан ҳам танишадилар. Дарсликнинг шу бобидан сўнг берилган савол-топшириқлар асосида ўрганилган материаллар умумлаштирилиб, тўлдирилса, янги дидактик манбалар ўқувчилар ўзлаштирган билимларни бойитиш ва мустақкамлашга хизмат қилади.

5-синф «Адабиёт» дарслик-мажмуасидаги «Ертақлар ҳақида», «Рубоий ҳақида», «Ҳикоя ҳақида», «Афсоналар ҳақида», «Бадиий асарнинг миллийлиги ҳақида», «Қасида ҳақида», «Характер ҳақида» каби назарий материалларни илмийлик тамойили асосида ўрганиш улардан олдин ўрганилган бадиий асарларнинг жанрий хусусиятлари билан уйғунлаштирилган ҳолатда олиб борилади. Шу тариқа ўқувчиларга адабиётшуносликдан дастлабки назарий маълумотлар берилади. Бу эса шу ёшдаги ўқувчиларнинг илмий дунёназарини, адабий-эстетик тафаккурини, мантиқий фикрлаш малакасини шакллантиришга ёрдам беради. Таниқли психолог Э.Ғозиевнинг фикрича, айти шу ёшдаги «... ўқувчилар учун мустақил билим олиш, ижодий фикр юритиш, ўзини ўзи бошқариш, англаш, баҳолашга кенг имконият яратилади. Ўсмирлик ёшида катталик ҳолатига етиш жараёни содир бўлади. Булар, аввало, таълим жараёнида рўй беради: янги ахборотларни, маълумотларни баён қилиш шакли, услуби ва усуллари ўсмирларни қониқтирмай қўяди. Ўсмир энди зарур ўринларни мантиқий хотира ва тафаккурга суянган ҳолда ўзлаштиришга ҳаракат қилади»¹.

6-синф «Адабиёт» дарслик-мажмуасида илмийлик тамойили асосида ўрганиладиган назарий маълумотлар бирмунча мукамаллигини билан ажралиб туради. Ўқувчиларни дарслик-мажмуадаги «Адабий эртақ», «Саргузашт асар ҳақида», «Рамзий образ ҳақида», «Бадиий асар тили», «Бадиий асарда кулги», «Рубоий ҳақида», «Қитъалар

¹ Ғозиев Э. Психология. — Т.: Ўқитувчи, 1994. — Б. 133-34.

ҳақида», «Рабғузий ва унинг асари ҳақида», «Шеърӣй нутқ ҳақида», «Латифа ва аския ҳақида», «Қисса жанри ҳақида» каби қатор материаллар орқали муайян адабий-назарий тушунчалар билан қуроллантириш кўзда тутилган.

Маълумки, назарий маълумотлар ўқувчиларнинг «Адабиёт назарияси» бўйича эгаллаши керак бўлган билимлар силсиласини ташкил этади.

Умумдидактик тамойилларнинг ядросини ташкил этувчи илмийлик тамойили ўқувчиларга фақат адабиёт дарсларидагина адабиётшуносликка доир назарий маълумотларни ўрганиш тарзида амалга оширилмасдан, балки бадиий асарлар мазмунидаги илмий ҳақиқатларни аниқлаш, уларда акс этган тарихий саналар ва бошқа манбаларни қиёслаб ўрганишда ҳам қўл келади. Бадиий асарларда халқ ҳаётининг турли қирралари: удумлари, анъаналари, турмуш тарзи бадиий сўз ва образлар воситасида ифодаланар экан, уларнинг маъно хусусиятлари, образлилиги ҳар қандай асарга илмий жиҳатдан ёндашишни тақозо қилади.

Адабиёт ўқитишда тизимлилик тамойили адабиёт предмети ва унинг барча бўлимларини муайян тартибда изчил ўрганишга, ўқувчиларнинг билим олиш ва мантиқий фикрлаш фаолиятини яхшилашга хизмат қилади, ўзлаштириш жараёнини енгиллаштиради.

Савол-топшириқларнинг катта қисми асар матни устида ишлаш орқали жавоб беришни тақозо қилади. Ҳар қандай асар моҳиятини ўзлаштириш матн билан танишишдан бошланиши назарда тутилса, дарслик-мажмуада берилган савол-топшириқларнинг айнан шу нуқтаи назардан тузилганини сезиш қийин эмас.

Савол-топшириқларнинг қўп берилиши, шубҳасиз, танлаш имконини туғдиради. Аммо у ўқитувчидан юксак педагогик маҳорат эгаси бўлишни ҳам талаб этади. Масаланинг мушкуллиги шундаки, кўпчилик ўқитувчилар дарсликлардаги барча савол-топшириқлар бажарилиши шарт деб тушунишади. У ўқувчилар томонидан амалга оширилмаганидан сўнг эса ҳафсалалари пир бўлади.

Мумтоз адабиёт намуналари билан халқ оғзаки ижодига мансуб асарлар сюжетида, характерлар талқини-ю қаҳрамонларнинг лирик кечинмаларида ҳам ўхшашлик ва фарқли жиҳатлар бўлиши табиий. Чунки бошқа соҳаларда бўлгани каби бадиий адабиётда ҳам мотив ва мотивация фаол иштирок этувчи жараёнлар ҳисобланади. Ўқувчиларга дарслик-мажмуадаги боблар ва боблараро мутаносибликни таъминловчи савол-топшириқлар берилиши ба-

дий асарлар таҳлилида, албатта, марказий ўринлардан биринчи эгаллаши зарур.

Савол-топшириқларда қайтариқ жумлалар бўлишига йўл қўймаслик керак.

Дарсликка таҳлилий бадиий материаллар билан назарий маълумотлар орасидаги боғлиқликни аниқлаш ҳамда адабий жанрларнинг қиёсий таҳлилини амалга оширишга қаратилган савол-топшириқлар киритиш ҳам мақсадга мувофиқдир.

Ўқитувчи дарслик мажмуадаги савол-топшириқлар асосида бадиий асар таҳлилига доир савол-топшириқлар тузишда қўйиладиган масалаларни диққат марказида тутиши зарур деб ўйлаймиз:

1. Адабий-бадиий (назарий) матннинг мураккаблиги даражаси.
2. Ўрганилаётган матннинг ҳажми.
3. Ўқувчиларнинг ёш хусусиятлари, билим савияси, турмуш тажрибаси.

4. Ўрганиладиган мавзуга дастур бўйича ажратилган ўқув соати.

Адабиёт дарсларида ўқитувчилар томонидан тузилган қўшимча саволтопшириқлар устида ишлаш муҳим дидактик вазифани ўтайди. Таълим тизимида у ёки бу ўқув предметини чуқур ўрганиш, ўтилган мавзуларни атрофлича ўзлаштиришда савол-топшириқлар ғоят муҳим дидактик вазифани бажаради.

Ўқувчиларнинг бадиий адабиётнинг сўз санъати сифатидаги ўзини хос хусусиятларини теран идрок этишларига эрилиш савол-топшириқларнинг илмийлик, мантиқий изчиллик, узвийлик, тизимлик, тамойиллари асосида яратилишига, ўқитувчи ва ўқувчиларнинг тайёргарлиги даражасига, ҳамкорлик алоқаларининг тўғри йўлга қўйилишига боғлиқ.

Савол-топшириқларнинг ўтилган мавзунини шунчаки қайд қилиш, такрорлаш даражасида бўлиши ўқувчиларнинг адабий-назарий билимлар юзасидан мустақил фикрлашга, бинобарин, фан асосларини пишиқ, пухта ўзлаштиришларига ғов бўлади. Савол-топшириқлар устида ишлаш натижасида мустақил ўзлаштирилган билимлар кўникма ва малакалар узоқ вақтлар хотирадан ўчмайди.

АДАБИЁТ ДАРСЛАРИНИ ИНТЕРФАОЛ УСУЛЛАР АСОСИДА ФОЙДАЛАНИШНИНГ ИЛМИЙ-ПЕДАГОГИК ТАМОЙИЛЛАРИ

И. Ражабова, п.ф.н., доцент (ҚарДУ)

Ҳозирги кунда инсоният ўз тараққиёти тарихидаги кескин бурилиш босқичларидан бирига кирди. Бугунги одам коммуникация инқилоби, тўхтовсиз ёпирилиб келаётган ахборотлар тўфони туфайли турмуш ва тафаккур тарзи ҳам бошқа ўзанларга солиб юборилиши мумкин бўлган даврни бошидан кечирмоқда.

Бугун инсонга хос ҳаёт кечириш учун қачондир эгаллаб олинган билим, кўникма ва малакалар энди етарли бўлмайди. Одам мугтасил равишда такомиллашиб, ақлий ва маънавий жиҳатдан камолот касб этиб борсагина ҳаёт билан бирга қадам ташлай олади. Бунинг учун у ўз устида ишлайдиган, тинимсиз равишда мустақил ўқиб, изланадиган бўлиши керак. Шу сабабли болаларни мактаб давридаёқ мустақил фикрлайдиган, муаммоларга ечим топадиган қилиб тарбиялаш лозим. Шунинг учун ҳам XX асрнинг олтинчи йилларидан эътиборан дунё миқёсида ўқитиш жараёнини тамомила янгича тамойиллар асосида ташкил этиш зарурияти пайдо бўлди.

Таълим жараёнида интерфаол усулларни қўллаш қандайдир шахсларнинг шунчаки ташаббускорлиги, тажриба қилиб кўришга интилиши натижаси эмас, балки инсоният педагогик тафаккури тараққиётининг қонуний натижаси, ўқувчи билиш фаолиятини йўлга қўйишнинг юқори босқичидир. Интерфаол методлар фалсафа, педагогика, психология каби илмлар тараққиётининг қонуний натижаси сифатида юзага келди. Шу боис интерфаол методларни қўллашда таяниладиган асосий илмий тамойилларни аниқлаш адабиёт ўқитиш методикаси фани учун ҳам, таълим амалиёти учун ҳам катта аҳамият касб этади.

Бу усулларни қўлашда а) ўқувчиларда тизимли тафаккур ва илмий тадқиқотчилик фаолиятини шакллантириш; б) қизиқарли ўқув муаммосини қўя билиш; в) таълимнинг биргалик (ҳамкорлик)даги амалга ошишига эришиш каби муҳим илмий-педагогик тамойиллар мавжуд.

Интерфаол усулларнинг юзага келишига асос бўлган илмий-педагогик тамойилларнинг биринчиси *ўқувчиларда тизимли тафаккур ва илмий тадқиқотчилик* фаолиятига доир кўникмаларни шакллан-

тиришдан иборатдир. Ушбу тамоёил атрофимиздаги оламни билишда объектив равишда таяниладиган энг муҳим қонуниятни англатади. Ҳар қандай одам оламни қисмларга бўлиб, навбатма-навбат эмас, балки бутунича идрок этади ва ўрганади. Зеро, объектив оламнинг ўзи улкан бир яхлит тизимдир. Ундаги ҳар бир жиҳат бошқаси билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, бирини билиб олмай туриб, иккинчи сини тушуниш мумкин эмас. Бу боғлиқлик чексизлик қадар давом этади, шу сабабли ҳам инсоннинг дунёни билиши ҳеч қачон тўхташи, ниҳоясига етиши мумкин эмас.

Бунга кўра таълим жараёнида ечилиши керак бўлган муаммоларга муайян система сифатида мунсوباتда бўлиш орқали ўқувчиларни тизимли таффақкур қилишга ўргатиш кўзда тутилди. Бунинг учун ўқувчилар ўзларини ўраб турган чексиз-чегарасиз оламнинг улкан бир тизим экани, ундаги ҳар бир нарса-ҳодиса турли мураккаб тизимлардан иборатлигини, улар нимадандир келиб чиққани ва ўз навбатида, ниманидир келтириб чиқаришини ҳисобга олишга одатланишлари керак бўлади.

Шу маънода, таълим жараёнида ўтиладиган ҳар қандай ўқув предмети ҳам муайян дидактик тизим шаклида мавжудлигини, демак, оламни тизимли йўсинда ўрганишигина самара келтириши тушуниб етилиши зарур. Жумладан, адабиёт бўйича ўрганилиши кўзда тутилган мавзулар ҳам шунчаки, бетартиб ва тасодифан мавжуд бўлмай, бир-бири билан чамбарчас боғланиб кетган ва бир бирини тақозо этадиган илмий-эстетик тизим экани ҳисобга олиниши керак.

Оламдаги илмий, моддий, биологик, бадий-эстетик, ижтимоий, техник ва ҳ.к. ҳар қандай тизим муайян қисмлардан ташкил топган бутунлик ҳисобланади. Тизим ҳаминша муайян ўзига хос белгиларга эга бўлади ва маълум вазифаларни бажаради. Тизим даврлар ўзгариши билан муайян ўзгаришларга учрайди. Ҳар қандай тизим ўзидан каттароқ усттизимнинг бир қисми саналади, ўз навбатида, ўзидан кичикроқ осттизимлар унинг қисмлари ҳисобланади. Шу тариқа, ҳар қандай тизим усттизим учун қисм, осттизим учун қисмларни бирлаштирувчи яхлитлик мақомида бўлади.

Таълим жараёни учун ўта муҳим ҳисобланган тизимли таффақкур ўрганилаётган тизимнинг моҳиятига унинг ҳар бир унсурини бошқача кўлаб объект ва ҳодисалар билан биргаликда текширишдагина етиш мумкинлигини кўзда тутати. Дунёдаги ҳеч бир нарса атроф-олам билан алоқасиз мавжуд бўла олмайди. Лекин бу саноқсиз алоқалар

нинг ҳаммасини тўла ҳисобга олишнинг имкони йўқ. Шунинг учун ҳам бундай sanoқсиз aloқалар орасидан тизимнинг белгилари ва вазибаларига таъсир кўрсата оладиган даражадаги муҳимларини ажрата билиш лозим.

Ўқувчилар ҳам тизим таркибидаги aloқаларнинг муҳимини номуҳимидан ажрата билмаса, таълим жараёнида қутилган самарага эриша олмайдилар. Ўқувчилар ўрганилаётган тизимнинг энг муҳим қисмларини иккинчи даражали қисмлардан, энг муҳим вазибаларини номуҳимроқ вазибалардан, энг керакли aloқаларини унчалик зарур бўлмаган aloқалардан беҳато ажрата олсаларгина ижобий ўқув натижасига эришишлари мумкин. Бунинг учун ўқувчилар тизим тушунчасининг жуда ҳам сертармоқ эканини, исталган бир тизим sanoқсиз кичик тизимларга бўлиниши ёхуд туганмас катта тизимларнинг қисми бўлиб келиши мумкинлигини билиб олишлари лозим. Мисол учун, «мумтоз адабиёт» тизим, «адабиёт» унга нисбатан усттизим, «мумтоз адабий жанрлар» «мумтоз адабиёт»га нисбатан осттизим, «ғазал» «мумтоз адабий жанрлар»га нисбатан осттизим ва ҳ.к. Буни қуйидаги жадвал орқали визуал ифодалаш мумкин:

ТИЗИМ	ОСТТИЗИМ	ОСТОСТТИЗИМ	ОСТОСТОСТТИЗИМ
Адабиёт	Мумтоз адабиёт	Мумтоз лирика	Ғазал

ёки

ТИЗИМ	УСТТИЗИМ	УСТУСТТИЗИМ	УСТУСТУСТТИЗИМ
Ғазал	Мумтоз лирика	Мумтоз адабиёт	Адабиёт

Ҳар қандай одам табиатида бўлгани сингари ўқувчиларида ҳам мавжуд бўлган қизиқувчанлик улардаги тадқиқотчилик ва ихтирочилик хусусиятининг биринчи белгисидир. Ўқувчиларнинг яхши кузатувчилар бўлгани ҳолда нуноқ тадқиқотчилар эканини таъкидлаш керак. Улар барча ўспиринлар каби атрофдаги нарсаларни ўткир ҳис этадилар, яхши эсда сақлаб қоладилар, лекин ҳаминша ҳам улардан асосли илмий хулоса чиқара билмайдилар. Мана шу қарама-қаршиликни йўқотиш учун ҳам адабий таълими жараёнига тадқиқотчилик хусусиятини жорий қилиш лозим бўлади.

Адабий таълимда қарор топган тайёр билимларни бериб, уларни эслаб қолиш ва сўралганда қайтариб айтишнигина талаб этиш табиий равишда ўқувчиларда конформизмни, яъни муайян миқдордаги билимларни пассив эслаб қолиб, қайтариб айтиб берадиган дидактик истеъмолчиликни юзага келтиради. Шунинг натижасида бўлса керак, ўқувчиларда ўтилган мавзуларни қайтариб айтиб бериш жиҳатидан у қадар оқсамасалар ҳам, билимларни амалга татбиқ этиш, айниқса, нотаниш вазиятларда қўллаш борасида тамомила нуқсон эканликларини кўрсатди. Шу ўринда улуғ олмон педагоги А.Дистервегнинг: «*Ёмон ўқитувчи ҳақиқатни етказиб беради, яхши ўқитувчи эса ҳақиқатни ўқувчилар билан бирга кашф этади*»¹, — деган гапига нақадар ҳақ экани маълум бўлади. Чиндан ҳам ўқувчиларига илмий ҳақиқатларни кашф этиш имконини берган ўқитувчининг фаолиятигина самаралидир.

ИНТЕРФАОЛ УСУЛ НЕГА КИРИБ КЕЛДИ?

М.Қ. Исмоилова, филол.ф.н., доц. (ЎЗМУ)

Яқингача ўқитувчи ўқувчилар ўзлаштиришлари лозим бўлган билимларнинг ягона манбаси ҳисобланарди, бугунга келиб ахборот воситаларининг кўпайганлиги, ахборотларни эслаб қолиш ва қўллашнинг фоят қулай техник воситалари юксак даражада ривожланганлиги натижасида улар дунёни билишнинг ягона воситаси бўлмай қолди. Ҳозир билимлар шу қадар серқирра, ахборотлар шунчалар кўпки, бир кишининг уни тўла ўзлаштириш тугул, кичик бўлагини эгаллаб олиши ҳам мушкул бўлиб қолди.

Бундан ташқари деярли ҳар бир оилада билим олиш имконияти пайдо бўлди. Қайси маънодаки, компьютер, телевизор, радио, мобил ва уй телефонлари маълум маънода ахборот ташувчилик вазифасини ўтайди.

Шу боис миянинг чап ярим шарини фаоллаштириш, яъни хотирани кучайтириш ўзини оқламай қўйди. Биз ҳар куни тўқнашаётган ахборотларни эслаб қолишнинг жисмоний имконияти йўқ. Ўқувчилардан ўқитувчи айтганларини эслаб қолишнигина талаб қилиш етарли бўлмай қолгани учун ҳам интерфаол усуллар кириб

¹ Сафин Д., Мусина Р. Интерактивные методы преподавания и учения. Модуль 2. — Т., 2007. — С. 56.

келди. Бу усул ўқишнинг асосий оғирлигини ўқувчининг зиммасига юклайди.

Интерфаол атамаси *«иттер акт»* сўз бирикмасидан олинган бўлиб, лотинча *«иттер»* — аро, ўзаро, биргаликда ва *«акт»* — хатти-ҳаракат, фаолият, тadbир маъноларини англатади. Яъни *таълим мазмунини тўлиқ ўзлаштириш учун ўқувчиларнинг ўзаро бир-бирлари ва ўқитувчилари билан* биргаликда фаолият кўрсатишларини ташкил этиш интерфаол усул ҳисобланади.

Интерфаол таълим методларининг асосий белгилари қуйидагилардан иборат:

таълим жараёни қатнашчилари бемалол баҳслашиш имконига эга;
материал эркин *йўсинда ўзлаштирилади*;
семинарлар маърузалардан *кўпроқ бўлади*;
ўқувчилар *ташаббускор бўлади*;
биргаликдаги фаолиятни таъминлаш учун ўқув топшириқлари *алоҳида ўқувчига эмас, балки гуруҳларга берилади*;

ёзма ишлардан кенг фойдаланилади.

Интерфаол методларнинг асосий белгиси қизиқарли эканида деган фикр янгилиқдир. Бу усуллардан мақсад катта таълимий натижага камроқ куч ва ресурс сарфлаб, қизиқарли йўсинда эришилган иборат. Интерфаол методларда *бирор натижага эришишдан ҳам кўра ўқувчиларнинг унга етиб келиш жараёни, олиб борган изланишлари ва кўрсатган ташаббуслари* муҳимроқдир.

Интерфаол методлар асосида **конструктивизм** фалсафаси ётади. Конструктивизм педагогика илмига 1960-йилларда ҳам назарий, ҳам амалий йўналиш сифатида кириб келган. Бу фалсафа ўқиш ва билимни ўқувчилар ўз ақлий фаолиятлари натижасида қуриб олади ёки ташкил этади, яъни конструкция қилади деб тушунади. Чиндан ҳам, узоқ йиллик педагогик тажриба ҳеч қандай ўқитувчи бировни ўқитолмаслигини кўрсатмоқда. Ўқувчининг ўзигина ўқишга интилади ва шу интилиш даражаси уни аълочи ёки иккичилигини белгилайди.

Конструктив фалсафасини швецариялик файласуф ва машҳур педагог Жан Пиеже (1896 йил 9 август–1980 йил 16 сентябр), рус психологи Л. С. Виготский (1896 йил 5 ноябр– 1934 йил 11 июн), америкалик педагог Джон Дьюи (1859 йил 20 октябр–1952 йил 1 июн), америкалик психолог Бенжамин Блум (1913 йил 21 феврал) каби алломалар амалиётга тadbиқ этишган.

Конструктивистик ёндашув ўзагини Жан Пиаженинг: «...бола ўз интеллектининг меъморидир», — деган қарашни ташкил этади.

Яъни ҳар бир киши янги билимларни ўз шахсий тажрибаси асосида ўзигина эгаллайди; янги тушунчаларни мавжуд тажрибалари устига «қуради». Чиндан ҳам ҳаётда ҳеч бир одам тайёр ғояни олмайди, балки ҳамиша ўз ғояси, ёндашувини яратади. Шунинг учун ҳам дунёдаги одамлар айна бир нарса ҳақида турлича фикр билдирадилар.

АДАБИЙ ТАЪЛИМ ВА МАЪНАВИЙ ТАРБИЯ МАСАЛАСИ ҲАҚИДА

Д.Э. Абидова, ўқитувчи (АДУ)

Миллатимиз тарихига, аجدодларимизнинг адабий-илмий меросига назар ташласак, барча замонларда ҳам кишиларнинг ахлоқ-одобини, маънавий дунёсини шакллантириш етакчи масалалардан бири бўлганлигини кўриш мумкин. Айниқса, истиқлолга эришилгандан кейин мазкур масала яна ҳам теранроқ англаб етилмоқда ва юксак маънавиятга эришишнинг асосий шартлари ҳам яқинроқ аниқлаб кўриб чиқилмоқда. Маънавий тарбия масаласида, айниқса, адабиётнинг ўрни ва роли беқиёс эканлиги исбот талаб қилмайдиган ҳақиқатдир. Аллақачон шиорга айланиб улгурган «Адабиётга эътибор — маънавиятга, келажакка эътибор» деган жумлада ҳам маънавият сўзининг аввал келажакка эътибори бежиз эмас. Ҳақиқатан ҳам, адабиётга ошно кишиларнинг маънавияти бой бўлади, маънавияти бой кишилар эса, албатта, ўз келажакини ўзи истаганидек, умумбаланд даражада тарбия қилишнинг шартлари ва шартларини аниқлаш, инсоний фазилатларга бой кўринишни шакллантириш салоҳиятига эга бўла олади. Бу каби маънавий тарбиянинг асосий қисмида (яъни 1–2–босқичларда) адабиётимиз тарихининг мумтоз адабиёт деб аталган даври ҳақида гап кетади. «Мумтоз» сўзининг сараланган, ноёб, дурдона маъноларидан келиб чиқиб айтиш мумкинки, ҳақиқатан ҳам, мумтоз адабиёт вакиллари

адабий мерослари сараланган, ноёб, дурдона деган «унвон»ларга муносибдир. Мазкур асарлар ўқувчига эстетик завқ бериши, руҳий-ҳиссий таъсир ўтказишидан ташқари уларнинг маънавий оламини бойиғади, ахлоқ-одобига ижобий таъсир ўтказади, ўз-ўзини ва атрофидагиларни англаш, воқеа-ҳодисалардан тўғри хулоса чиқара олиш кўникмаларини шакллантиради, ўқувчи қалбига йўл топишда яхшигина калит вазифасини ўтай олади. Бунинг учун эса, аввало, ўқитувчининг ўзи мазкур асарларнинг моҳиятини тўғри англаши, санъат ҳодисаси сифатидаги жозибасини ҳис қила олиши, англаган ва ҳис қилганларини ўқувчи онгига ҳам маҳорат билан сингдира олиши лозим бўлади.

Биламизки, мумтоз адабиётда асосан шеърий асарлар етакчи мавқеъни эгаллайди. Бундан ташқари, мумтоз шеърийятни таҳлил қилиш жараёни анчагина меҳнат талаб қиладиган, етарлича назарий билимларга эга бўлишни тақазо қиладиган жараёнидир. Мумтоз шоирлар мисраларининг «мағзини чақиш»да биргина зоҳирий маъно билан чекланиш бирёқламаликни келтириб чиқаради ва бу шоирнинг бадиий маҳоратига баҳо беришда ҳам янглиш хулосаларга олиб келади. Шеър таҳлилида шоирнинг эътиқоди, у яшаган муҳит, мафкура каби жиҳатларни инобатга олиш жуда муҳим. Биргина шеър ёки унинг бирор парчаси ҳақида ўнлаб ўқувчи ўнлаб фикрлар билдириши мумкин ва уларнинг ҳеч бирини қатъий инкор қилиб бўлмайди. Лекин мазкур фикрлар орасида, барибир, юқоридаги саналган омиллар: шоирнинг эътиқоди, у яшаган муҳит кабиларни ҳисобга олган ҳолда айтилган фикр энг ҳақиқатга яқини бўлиб қолаверади.

Академик лицейларнинг иккинчи босқич ўқувчилари учун «Адабиёт» мажмуасидан Алишер Навоийнинг қуйидаги машхур рубоийси ҳам жой олган:

*Зоҳид, санга ҳур, манга жанона керак,
Жаннат санга бўлсун, манга майхона керак.
Майхона аро соқи-ю паймона керак,
Паймона неча бўлса тўла, ёна керак¹.*

Ўқувчиларга рубоий ўқиб берилгач, биринчи бўлиб унда ишлатилаётган бугунги кун ўқувчиси учун изоҳталаб бўлган сўзларнинг маъноси тушунтирилса, мақсадга мувофиқ бўлади. Биламизки, маз-

¹ Адабиёт. Мажмуа. Академик лицейларнинг иккинчи босқич ўқувчилари учун. Тузувчилар: Тўхлиев Б. ва б. — Т.: Чўлпон, 2012. — Б. 38.

кур рубоийда тилга олинаётган зоҳид, жанона, майхона, соқий, паймона каби сўзларни фақат зоҳирий маънода тушуниш бутунлай тескари хулосалар чиқаришга олиб келади. «Зоҳид» сўзининг лугатда «зуҳду тақво қилувчи» маъноларини англатишидан келиб чиқиб, зоҳидларни гуноҳ ишлардан ўзини асрайдиган, парҳезкор кишилар сифатида тушуниш тўғри бўлади. Модомики, зоҳидлар тақводор, гуноҳлардан ўзини эҳтиёт қиладиган кишилар экан, нима учун лирик қаҳрамон унга «чап кўзи билан» қараяпти, деган савол туғилади. Мумтоз шеъриятда лирик қаҳрамоннинг зоҳидларга муносабати масаласига бирёқлама, зоҳирий маънода ёндашиш ўқувчини адаштиради. Тасаввуфий нуқтаи назардан сўфийларнинг мақсади ишқ воситасида нафси енгиш ва нафси енгиш орқали Ҳақнинг висолига, ризолигига эришишдир. Унинг учун жаннат роҳати-ю дўзах азоби эътибор қилишга арзимайдиган нарса. Зоҳидлар эса қилаётган ибодатлари учун Худодан жаннат талаб қиладди, дўзах азобидан паноҳ тилайди. Чин ошиқлар эса бу нарсани таъма деб ҳисоблайдилар. Сўфий — ошиқларнинг қалбидаги ишқ тушунчаси эса ўқувчиларнинг кўпчилиги зоҳирий маънода тушунадиган икки жинс вакили орасидаги муносабатдангина иборат эмас. Сўфий — ошиқ ишқ воситасида Ҳақнинг висолига эришиши учун унинг (Ҳақнинг) талабларига муносиб бўлиши зарур. Бу талаблар эса Ҳақнинг буйруқларини адо этиш, маън қилган амалларини қилмасликдан иборат. Демак, сўфий Ҳақнинг висолига эришмоқ учун ахлоқ-одобда тенгсиз бўлиши, маънавияти юксак бўлиши, бир сўз билан айтганда, Ёрга муносиб ошиқ бўлиши лозим бўлади. Бу каби мартабага эришган ошиқнинг кўнглида эса жаннат таъмаси бўлмайди, дўзах оловидан қўрқмайди. Шунинг учун ҳам, жаннат таъмаси билан ибодат қилувчи зоҳидга қарата «санга хур, манга жанона керак» ёки «жаннат санга бўлсин, манга майхона керак» дея хитоб қилимоқда. Бу ўринда жаннат умидида бўлган зоҳид учун жаннатдаги хурлар асосий мақсад бўлса, ошиқнинг «жанона»сидан мурод Аллоҳдир. Қисқа қилиб айтганда, лирик қаҳрамон ҳар кимнинг эҳтиёжи ўз хоҳишидан келиб чиқиб қондирилишини айтмоқда. Мумтоз шеъриятда «май» тушунчаси англатадиган маънолардан бири ва асосийси илоҳий ишқ экан, май ичмоқ илоҳий ишққа мубтало бўлмоқдир. Демак, майдан сархуш бўлиш илоҳий ишқ туфайли ақлидан мосуво бўлмоқдир. Зоҳиран май ичадиган жой майхона бўлса, тасаввуфда бу сўз Ҳақнинг зикри қилинадиган жойни, пирнинг ҳузурини англатади. Бундан кўринадики, «жаннат санга бўлсин, манга майхона керак» деяётган ошиқ аслида майхонада

муршиднинг ҳузурида илоҳий ишқдан сархуш бўлишни, Ҳақнинг висолига эришишни истамоқда. Бу истак тагида ҳеч қандай таъма йўқ. «Майхона аро керак» бўлган соқийнинг вазифаси атрофидагиларнинг кўнглига — паймонасига май қуйиш, яъни илоҳий ишқдан баҳраманд қилишдан иборат. «Аё соқий, суниб жоминг, қил эҳсон яшнасин диллар», дейилганидек, соқийнинг «жом суниши» — илоҳий ишдан баҳраманд этиши туфайли ошиқларнинг дили яшнайти, илоҳий ишқдан маст бўлади. Ошиқ майга — илоҳий ишққа шу қадар ташнаки, паймонаси — кўнгли ишқ билан қанча тўла бўлса, «паймона неча тўла бўлса, ёна керак» дея ишқни яна ва яна талаб қилаверади. Охирги мисрадаги «ёна» сўзи бир ўриннинг ўзида икки маънони ифодаламоқда, биринчиси, «яна» маъносида, иккинчиси, ишқ йўлида «ёниш», жондан кечип маъносида. Адабиётшуносликда бу каби бир сўзни бир ўриннинг ўзида икки маънода қўллаш санъати ийҳом деб аталади. Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг «Бадое ус-санойй» асарида ийҳом «каломда бир лафз келтирурларким, андин икки маъно англашигур»,¹ дея таърифланган ва сўзнинг луғавий маъноси «гумонга қўймоқ» эканлиги айтилган. Демак, рубоийдаги «ёна» сўзининг кўриниб турган зоҳирий маъноси «яна» эканлигидан келиб чиқиб охирги мисрани «кўнгилда ишқ қанча тўла бўлса, шу ишқдан яна керак» тарзида тушунилса, «сўзнинг яна бошқа маъноси ҳам бормикин» дея «гумонга борган» ўқувчи «ёниш» маъносини назарда тутган ҳолда мисрани «кўнгилда ишқ қанча тўла бўлса, шу ишқ йўлида ёниш керак» тарзида ҳам тушуниши мумкин бўлади.

Кўринадики, рубоийнинг асл моҳиятини англаган ўқувчи, аввало, ишқнинг асл моҳиятини тушуниб етади, яъни ишқ тушунчаси ҳақидаги тасаввурлари кенгаяди, иккинчидан, мумтоз шоирларимиз назарда тутган ишқ ва мана шу ишққа мубтало бўлган ошиқнинг кечинмаларини ҳис қила оладиган даража томон бир қадам қўяди, учинчидан, таъма билан бўладиган ҳар қандай амал, шу жумладан, зоҳидлар зуҳди ҳам, чин маънодаги ошиқнинг бетаъма муҳаббати олдида арзимас эканлигини англаб етади. Мумтоз шоирлар шеърларини шу тарзда таҳлил қилиб бериш ўқувчи қалбидаги сўз санъатига муҳаббатни яна бир поғона кўтариш билан биргаларнинг маънавиятли, ахлоқ-одобда мақтовга сазовор бўлишларини таъминлайди.

¹ *Атоуллоҳ Ҳусайний*. Бадойиъ ус саноййъ: Форс тилидан. А.Рустамов таржумаси. — Т.: Адабиёт ва санъат, 1981. — Б. 123.

20–30-ЙИЛЛАР ТАРЖИМАЛАРИ: ЎХШАШЛИК ВА ЎЗИГА ХОСЛИК

С. Файзиева, магистрант (ЎЗМУ)

Жон Голсуорси ўзининг «Адабиёт ва ҳаёт» мақоласида: «Адабиёт замин устида из қолдирмайди, балки Вақтнинг қумлоқлари устида из қолдиради ва қочоқни шу изларга қараб топмоғи керак бўлган изқуварга раҳмларим келади», — деб таъкидлаган эди¹. Бу гапда жон бор, боиси адабиёт тарихини тафтиш қилишни мақсад қилган ҳар қандай шахс бу вазифанинг машаққатини гарданига олмаса, айтарлик натижага эришиши гумон остида қолади. XX асрнинг 20-йилларида содир бўлган ўзгаришлар силсиласини белгилаш мана шундай «изларга қараб топиш»га ўхшаб кетадиган мураккаб жараёндир.

1920–1930 йиллар оралиғидаги адабий муҳитда бадиий таржиманинг алоҳида ўрни мавжуд. Жаҳон адабиётидан таржима қилинган асарлар ўқиғувчиларга китоб ҳолида ёки вақтли матбуот саҳифаларида тақдим этилган. Илм-у урфонни халққа ёйишнинг «жадидчи услуби» бўлган газета ва журналлар бу давр таржимачилигининг асосий манбаларидан ҳисобланади.

«Маориф ва ўқитғучи» журналининг 1925–1929 йилларда чоп этилган сонларида жами йигирма еттита жаҳон адабиёти намуналари бўлган шеър ва ҳикояларнинг таржималари босилган. «Ер юзи» журналининг 1925–1927 йиллардаги нашрларида эса ўн бешта асар таржимаси учрайди.

Бу асарлар, балки бир-бири билан савияси ёки ҳажми билан фарқ қилар, лекин уларнинг ҳар бири миллий адабиётимиз шаклланишига, миллий асарларимизнинг қиёфаси тубдан ўзгаришига озми-кўпми таъсир ўтказди.

Бу асарларни кўздан кечирар эканмиз, айрим нуқталарда тўхталиб ўтмасликнинг иложи йўқ. Чунки баъзи асарлар адабиётимиз тарихи учун бутунлай янги, баъзилари ўзбек адабиётида ўша даврда яратилган асарларга ўхшаб кетади, яна айримларининг эса бир неча муаллифлар томонидан қилинган алоҳида-алоҳида таржималари мавжуд. Шу боис 20-йиллардаги бадиий таржималарнинг хусусиятларини белгилаш учун, аввало, уларни таҳлил қилишимиз керак.

¹ Жаҳон адиблари адабиёт ҳақида. — Т.: Маънавият, 2010. — Б. 70.

Абдурауф Фитрат қаламига мансуб «Оқ мозор» ҳикояси «Худосизлар» журналининг 1928 йил 3-сонида босилган эди. Бу ҳикоянинг сюжети «Ўзининг айтганига кўра етти маротаба ҳажга бориб қайтган» Ҳожи бобонинг «куф-суфлар» ёрдамида ўлими муқаррар касалларни ҳам даволай олиши, нафаси ўткирлиги билан боғланади. Воқеалар ривожидида бу Ҳожига етишмаётган ягона нарса мачитининг ёнида «бир мозорнинг йўқлиги»да! Аллоҳнинг меҳрибонлигини қарангки, шу масалада афсус-у надомат чекиб юрган Ҳожига касалманд эшаги ёрдам бера қолади. Ўлиб қолган эшакнинг мозорига туғ тикиб, уни «Оқ мозор» аташ ва қозига «кароматли эшакнинг васиятига биноан» ўттиз сўм бериш барча муаммони ҳал этади. Бу ҳикоя ўз даврида ҳам, ҳозирда ҳам атрофида баҳсталаб фикрларни йиға олган. Лекин биз унга бошқа томондан ёндашмоқчимиз.

«Маориф ва ўқитғучи» журналининг 1925 йилдаги 2-сонида муаллифи қайд этилмаган, таржимони эса Маҳмуд Субай деб кўрсатилган «Омонат» ҳикояси чоп этилган¹. Бу ҳикоянинг қизиқ томони шундаки, унинг воқеалар ривожидида Али исмлиқ қаҳрамоннинг дарвеш бўлиш мақсадида бир пирга қўл бериши, қайтаётганда пири «кароматлиқ» деб берган эшакнинг жазирамада ўлиб қолиши, уни кўмган жойини зиёратгоҳга айлангириши каби манзараларга дуч келамиз. Ҳикоя якунида эса Алининг пири эгалиқ қиладиган зиёратгоҳдаги мозор Алига берилган эшакнинг онасининг қabri бўлиб чиқади(!)

«Омонат» ва «Оқмозор» ҳикоялари орасидаги бу ўхшашлик тасодифийми ёки бу сюжет халқ оғзаки ижодида учрайдими, буниси энди мунозарали. Чунки «Омонат» Фитрат ҳикоясидан нақ уч йил олдин нашр этилган. Сўз ишлатиш маҳоратидаги «оқсоқлик» демаса, ҳатто номаълум муаллифнинг ҳикояси «Оқ мозор»га нисбатан қизиқроқ ҳам туюлади. Бу худди математикадаги параллел чизиқлар қоида-сига мос келади. Икки бир хил чизиқ текисликда жойлашадия, ҳеч қачон ўзаро кесишмайди, бироқ доим ёнма-ён туради. Бу фикримиз билан Фитрат даҳосига даҳл қилмоқчи эмасмиз, албатта. Шунчаки, «сайёр сюжет» ва «сюжетдан ижодий фойдаланиш» деган тушунчалар 20-йилларда ҳатто энг яхши саналган адиблар ижодида ҳам кузатиладиган ҳодисалардан ҳисобланган экан.

Рус адабиёти вакиллари-нинг асарлари ҳамиша адабиётимизнинг ўрганилиш объектларидан бўлиб келган. Чехов ҳикояларини таржи-

¹ Омонат//Маориф ва ўқитғучи. 1925. №2. — Б. 9.

ма қилиш анъанасини Абдулла Қодирий бошлаб берди, деб ҳисоблаймиз. Чунки 1936 йилда «Совет адабиёти» журналининг 3-сонида Қодирий таржимасидаги ҳикоя «Буқаламун» номи остида босилади¹. Шундан кейин Чеховни ўзига устоз санаган Абдулла Қаҳҳор ҳам бу асарни «Хамелеон» номи билан таржима қилади.

«Ер юзи» журналининг 1926 йилдаги 12-сонида С.Валиев мутаржимлигида Антон Павловичнинг «Буқаламун»и босилган. Демак, Чеховнинг илк таржимони Қодирий эмас, балки С.Валиев экан! Бу уч таржимани ёнма-ён қўйиб, таҳлил қилсак, улар орасидаги фарқ деярли йўқлигини кузатамиз. Бошқа айтарлик тафовутнинг мавжуд эмаслигини адиб асарлари тилининг пухталигида деб белгилаш мумкин.

2016 йилги «Тафаккур» журналининг 1-сонида Зухриддин Исомиддинов таржимонлигида Максим Горкийнинг «Она қасидаси» асари чоп этилди. Рус адабиётида Амир Темур сиймоси акс этган илк намуна бўлмиш бу ҳикоя «Италия ҳақида эртаклар» туркумига киритилган. «Она қасидаси» ҳақида фикр билдирар экан, таржимон муаллифнинг муайян ғояни илгари суриш учун Темур образидан фойдаланганлигини таъкидлаб ўтади. Чиндан ҳам, онанинг буюқлигини исботлаш учун келтирилган воқеада Амир Темур сиймосининг фақат ўғли учун дунёдан ўч олишга қасд қилган инсон сифатида жунлаштирилишини бундан бошқа фикр билан изоҳлай олмаймиз. Таржима ўзининг жозибадорлиги билан ўқувчини ўзига тортиши бор гап. Лекин унинг янги эмаслиги ҳам ҳақиқат.

1928 йил «Маориф ва ўқитғучи» журналининг 4-сонида «Максим Горкийдан» сарлавҳаси остида ушбу асар нашр этилган. Мутаржим сифатида Қайсар Ҳикмат номи қайд этилади². Бизнингча, З. Исомиддинов бу таржима намунаси билан таниш бўлмаган, чунки ҳикоя ҳақидаги изоҳларда бу ҳақда тўхталмайди. XX аср ва XXI аср тилининг қанчалик фарқ қилиши асарнинг икки таржимасидаги тафовутларга ишора қилади, албатта. Аммо бу нарса мазмуннинг ўзгаришига таъсир ўтказмаган.

1926 йил инглиз ёзувчиси П.Гиббоннинг «Йўқолган виждон»³, америкалик адиб О. Генрининг «Қоқ нон»⁴, Р.Тагорнинг «Хайрли қараш»⁵ ҳикоялари; 1927 йилда эса Чеховнинг «Му-

¹ Қаранг: Чехов. Буқаламун//Совет адабиёти, 1936. №3. — Б. 63-64.

² Қаранг: Максим Горкийдан//Маориф ва ўқитғучи, 1928. №4. — Б. 33-36.

³ Қаранг: Ер юзи журнаи, 1926. №5. — Б. 5.

⁴ Қаранг: Ер юзи журнаи, 1926. №6. — Б. 13-14.

⁵ Қаранг: Ер юзи журнаи, 1926. №17. — Б. 8-9.

шуклар»¹, Ги де Мопассаннинг «Арқон»², Жек Лондоннинг «Франсис Аспайт»³, Умар Сайфиддиннинг «Туркча рецепт»⁴ каби асарлари «Ер юзи» журнали саҳифаларини тўлдириш билан бирга ўзбек адабиётида ҳам қаҳрамонлар психологиясини ёритишга кенгроқ ўрин ажратиш, пейзаж ва персонаж ҳолатининг алоқадорликда тасвирланиши сингари воситаларнинг такомил топишида алоҳида хизмат қилди.

80-йилларда Тўхгасин Жалолов томонидан «Назари бахайр»⁵ деб таржима қилинган Тагорнинг бир ҳикояси 1926 йилда «Хайрли қараш» номи остида ўзбекчага ўтирилган (аммо муаллиф номи қайд этилмади). Бу ҳикоя миллий адабиётимиз учун қаҳрамон портретини яратишда яхши манба бўла олди. «Қоқ нон», «Мушуклар» ва «Туркча рецепт» ҳикояларида тасвирланган кинояли ва аччиқ кулги эса сатирик ва юмористик руҳдаги асарлар яратишнинг амалий тажрибаси сифатида из қолдирди. Жек Лондоннинг «Франсис Аспайт» ҳикоясида бутунлай бошқа ҳолат қаҳрамоннинг ўз-ўзи билан, бошқа қаҳрамонлар билан конфликтга киришиши жуда теран «чизилади».

Юқоридаги қайдлардан келиб чиқиб, 20-йилларда жаҳон адабиётидан таржима қилинган асарлардаги асосий хусусият қилиб қуйидагиларни белгилаш мумкин:

1. Бу даврда таржима қилинган асарларда воқеалар ҳаракати бирламчи ўринда туради.
2. Таржима асарлар кўп жиҳатдан миллий турмушимизга яқин бўлган воқеаларни акс эттиради.
3. Ҳар бир асарга яратилган ҳудудининг миллий характерини кўрсатиб турувчи қаҳрамонлар бош образ қилиб танланган.

¹ Қаранг: Ер юзи журнали, 1927. №18. — Б. 8-9.

² Қаранг: Ер юзи журнали, 1927. №20. — Б. 12-13.

³ Қаранг: Ер юзи журнали, 1927. №22. — Б. 11-12.

⁴ Қаранг: Ер юзи журнали, 1927. №24. — Б. 8-9.

⁵ Тагор Р. Ҳикоялар. — Т.:Шарқ, 2006. — Б. 134.

МУНДАРИЖА

Биринчи бўлим. ҲОЗИРГИ АДАБИЙ ЖАРАЁН

<i>Норматов У.</i> Адиблар талқинида адабий жараён.....	7
<i>Шарипова Л.Ф.</i> Шеърятда дарё образи.....	13
<i>Ҳамдамов А.</i> Бадиий тил жозибаси.....	19
<i>Ҳамроқулов А.Ш.</i> Бадиий ҳақиқат ва эътиқод масаласи.....	22
<i>Усмонов О.</i> Миллий қадриятнинг гўзал тажассуми.....	25
<i>Расулова У.</i> Замонавий қиссаларда шахс фожеаси талқини.....	28
<i>Кенжаева П.У., Шамсиматова М.Б.</i> Луқмон бўрихон ижодига бир назар.....	31
<i>Мўминова С.А.</i> Маънавий бедорлик талқини.....	35
<i>Карамова Ш.Л.</i> Шеърятда «рамз тили».....	42
<i>Холдаров Д.Э.</i> Ижтимоий муаммолар талқини.....	46
<i>Шералиева М.</i> Кино ва интертекстуаллик масаласи.....	48
<i>Яқубов М.</i> Жастин Мароқчининг «темур: ислом шамшири, дунё фотиҳи» тарихий романи ҳақида мулоҳазалар.....	52
<i>Ражабова Ф.</i> Қиссада услубий синкретизм.....	54
<i>Расулова С.</i> Тоҳир Малик қиссаларида «сиёсий маҳбуслар» қисматининг ёритилиши.....	58
<i>Ҳамраев К.</i> Ҳикоя жанрида бадиий параллелизм.....	60
<i>Дабилев П.А.</i> И.Юсупов шеърятда лирик қаҳрамон ва конфликт.....	66
<i>Муҳиддинова Д.З.</i> «Бегоналашув» муаммосининг бадиий талқини.....	67
<i>Анданиязова Д.Р.</i> Бадиий матнда аллозив номларнинг ўрни.....	71
<i>Акбарова М.М.</i> Тарихий ҳикояда образ талқини.....	75
<i>Қурунов С.</i> Лирик мушоҳада объектининг воқеликка кўчиши визуаллашувнинг бош омили сифатида.....	80
<i>Саидова Б.</i> Чорраҳадаги икки адиб.....	84
<i>Суванов З.Н.</i> «Отамдан қолган далалар»: роман ва киноталқин.....	87
<i>Шомуродова С.</i> Меҳр ҳақида китоб.....	92
<i>Азизов Н.Н.</i> Игнабарг шеърининг мазмун қатлами.....	95

Иккинчи бўлим

ЎЗБЕК АДАБИЁТИ ТАРИХИ ВА НАЗАРИЯСИ

<i>Жабборов Н.</i> Ўзбек матншунослигининг долзарб муаммолари.....	99
<i>Журақулов У.</i> «Ҳайрат ул-аброр» ва «Қутадуғ билиғ».....	105
<i>Олтинбек О.</i> Рауф Парфининг «Қирим халқлари» туркуми.....	110
<i>Имомова Г.М.</i> Адабий-бадиий синтез ва унинг ўзига хослиги.....	120
<i>Пардаев Қ.</i> Муқимийнинг икки ҳажвияси матни тарихидан.....	126
<i>Амонов Ш.</i> Қайта нашр эҳтиёжи.....	130
<i>Маткаримова С.</i> Ўзбек мумтоз адабиётида анъанавийлик.....	137
<i>Раҳимова Б.Б.</i> Холислик намунаси.....	140
<i>Казакбаев С.</i> Дидактик адабиётнинг намуналари.....	144
<i>Болтаева Г.</i> «Хатинг андоқ сабзаким...».....	148

<i>Жумиева С.Қ.</i> Семантика ва тасвир мутаносиблиги.....	151
<i>Мамажонов З.А.</i> Ўхшатиш асосидаги санъатларнинг функционал хусусиятлари.....	153
<i>Худойбердиев Ж.О.</i> XI асрдаги адабиётшуносликка оид маълумотлар («Девону луғотит турк» асари асосида).....	159
<i>Шарипова Н.</i> «Ҳар кишиким тузлук эрур пешаси...».....	168
<i>Абдулҳакимова О.</i> «Салди Искандарий»да наботот, ҳайвонот, жамодот тасвири.....	172

Учинчи бўлим

АДАБИЁТШУНОСЛИК МЕТОДОЛОГИЯСИ ВА ТАРИХИ

<i>Ҳ.Болтабоев.</i> Бадиий матнга асосланган концепцияларнинг адабиёт назариясидаги ўрни.....	177
<i>Каримов Б.</i> Адабиётшунослик методлари ҳақида айрим мулоҳазалар.....	183
<i>Жўрақулов У.</i> Навоийда «аброр» истилоҳи.....	188
<i>Зоҳидов Р.</i> Илмий-танқидий матн имкониятлари.....	193
<i>Бегимов Ў.</i> Замонавий «нома» жанрига доир.....	199
<i>Қувонов З.</i> Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари ва унинг ўрганилиши.....	203
<i>Бозоров Қ.</i> Матншунослик тараққиёти ва Навоий ижоди.....	207

Тўртинчи бўлим

ФОЛЬКЛОРШУНОСЛИК, ТАРЖИМАШУНОСЛИК ВА МЕТОДИКА

<i>Очилов Н.К.</i> Шеробод дostonчилик мактаби: анъанавийлик ва замонавийлик.....	211
<i>Турсунова Н.</i> Ўзбек драматургияси ва тўй маросими таркибидаги улуғлар.....	215
<i>Алламбергенова И.</i> Қорақалпоқ халқ ривоятларини ўрганишнинг назарий тамойиллари.....	217
<i>Ҳабибуллаева Ф.К.</i> К проблеме воссоздания национальной самобытности в художественном переводе.....	223
<i>Сапаева Ф.Д.</i> Таржимада радифни акс эттиришда баъзи муаммолар.....	228
<i>Каримова Н.</i> «Қиёмат» романи таржимаси ҳақида айрим қайдлар..	232
<i>Суюнов Ҳ.</i> Адабий таълимда савол-топшириқлар устида ишлан тамойиллари.....	237
<i>Ражабова И.</i> Адабиёт дарсларини интерфаол усуллар асосида фойдаланишнинг илмий-педагогик тамойиллари.....	241
<i>Исмоилова М.</i> Интерфаол усул нега кириб келди?.....	244
<i>Абидова Д.Э.</i> Адабий таълим ва маънавий тарбия масаласи ҳақида..	246
<i>Файzieва С.</i> 20–30-йиллар таржималари: ўхшашлик ва ўзига хослик.....	250

**«Замонавий ўзбек
адабиётшунослигининг янгиланиш
тамойиллари» мавзуидаги
Республика илмий-назарий
анжумани материаллари**

Лицензия рақами АІ № 239. Босишга 2016 йил 21 апрелда рухсат этилди.
Бичими 60×84¹/₁₆. Офсет қоғози. Times TAD гарнигураси. Шартли босма
табоғи 14,88. Нашр табоғи 14,82. Адади 100 нуска. Буюртма № 71.

Оригинал макет тайёрланди «Adabiyot uchqunlari» нашриёти. 100129,
Тошкент, Ўқчи кўчаси, 109.

«ADAD PLUS» масъулияти чекланган жамияти босмахонасида чоп этилди.
100097, Тошкент, Бунёдкор кўчаси, 28.
Телефон: 276-89-09

А-58 **«Замонавий ўзбек адабиётшунослигининг янгиланиш тамаойил-
лари» мавзуидаги Республика илмий-назарий анжумани мате-
риаллари, — Т.: — «Adabiyot uchqunlari», 2016. — 256 б.
ISBN 978-9943-992-08-5**

**УЎК 812.311(076.7)
КБК 817**

ISBN 978-9943-992-01-5

9 789943 992015